

**QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŇ BILIM JÁNE ĞYLYM MINISTRLOGI
S. TORAIǴYROV ATYNDAǴY PAVLODAR MEMLEKETTİK ÝNIVERSITETI**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА**

**«XI TORAIǴYROV OQÝLARY» ATTY
HALYQARALYQ ĞYLYMI-TAJIRIBELIK
KONFERENSIASYNÝŇ MATERIALDARY**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XI ТОРАЙГЫРОВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 1

**PAVLODAR
2019**

ӘОЖ 001 (574) (063)
КБЖ 72 (5 Каз)
О-42

Редакция алқасының бас редакторы:

Бегентаев М. М., э.ғ.д., профессор С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті ректорының м.а.

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Абишев К. К., Ахметов Қ. Қ., Бегімтаев Ә. И., Бексейітов Т. К., Испулов Н. А., Кислов А. П., Кудерин М. Қ., Эрнараров Т. Я.

Жауапты хатшылар:

Аубакиров А. М., Агибаева А. Ж., Ақылбекова Р. А., Альмишева Т. У., Акинбекова Н. Ж., Ганиева Ә. С., Каппасова Г. М., Камашев С. А., Куниязова А. Ж., Новоселова Е. А., Кашканова Р. С., Куанышева Р. С., Ксембай Б. М., Кривец О. А., Кофтанюк Н. В., Мухина Р. А., Мусабекова М. Н., Мусина А. Ж., Несмеянова Р. М., Жуманбаева Р. О., Еликпаев С. Т., Таскарина А. Е., Шабамбаева А. Г., Погожева Е. Ю., Тулкина Р. Ж., Титков А. А., Шаркова А. В., Петров И. В., Жумадилова А. К., Звонцов А. С., Ткачук А. А., Зарипов Р. Ю., Мусаханова С. Т., Никифорова В. Г., Чидунчи И. Ю., Ысқақ Б. Ә., Уахитов Ж. Ж., Юн. А. А.

О-42 «XI Торайғыров оқулары» : Halyqаралық ғылыми-тажирібелік конференциясының материалдары. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019.

ISBN 978-601-238-990-6 (жалпы)

Т. 1. – 2019. – 277 б.

ISBN 978-601-238-991-3

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.

Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001 (574) (063)

КБЖ 72 (5 Каз)

ISBN 978-601-238-991-3 (Т.1)

ISBN 978-601-238-990-6 (жалпы)

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2019

4 Секция. Филологияның өзекті мәселелері
4 Секция. Актуальные проблемы филологии

**ПУТИ РАСШИРЕНИЯ РЕЧЕВОГО ЗАПАСА УЧАЩИХСЯ
СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА**

ЕЛЕУЖАНОВА С. М.

учитель русского языка и литературы,

МСОШ имени Е. Мукашева,

с. Коктобе, Майский р-н, Павлодарская обл.

Главной задачей преподавания русского языка как школьного предмета на сегодняшний день является обогащение словарного запаса учащихся. Являясь вторым по числу носителей в республике Казахстан, русский язык выполняет разнообразную роль. Он передает семантическую информацию – понятийную, эмотивную, функционально-стилистическую и грамматическую; заполняет определенные позиции в коммуникативных единицах – предложениях. Таким образом, чем большим количеством лексических единиц владеет учащийся, тем успешнее он может выполнять свою коммуникативную функцию, как в использовании устной речи, так и в письменной. К тому же, являясь средством общения, язык не перестает быть двигателем внутреннего развития, инструментом познания и самовоспитания.

Актуальность исследования данной темы обусловлена ситуацией, когда ответы учеников с каждым годом становятся беднее в лексическом отношении. Их речь однообразна и невыразительна; в ней преобладают повторы и грамматически неправильные формы слов. Письменные творческие работы учащихся демонстрируют низкий уровень владения словами, близкими или противоположными по значению, слабое понимание переносного значения слов.

Новизна исследования заключается в детальной проработке таких понятий как синонимы, антонимы, омонимы с учащимися среднего звена общеобразовательной школы.

Целью данного исследования является использование коммуникативно-ориентированного и деятельностного подходов для создания условий для формирования языковой компетенции учащихся среднего школьного возраста; совершенствования у учащихся умений и навыков правильного и содержательного высказывания собственных наблюдений для обогащения речи и развития творческих способностей.

Для достижения поставленной цели, нами были поставлены следующие **задачи**:

- 1) проверка и анализ письменных работ учащихся за 2018–2019 учебный год;
- 2) выявление наиболее часто встречающихся ошибок при описании того или иного явления или события;
- 3) разработка плана обогащения словарного запаса учащихся с помощью дополнительной работы с синонимами, антонимами и омонимами;
- 4) проведение контрольного среза знаний;
- 5) анализ результатов;
- 6) составление планирования учебного материала с учетом полученных результатов.

Уровень развития речи большинства учащихся средней школы предельно низок, несмотря на то, что русский язык включен в программу начальной школы. Доказано, что богатая, украшенная образами, крылатыми выражениями, фразеологизмами речь – это первый признак высокого интеллектуального развития ребенка.

Развитие речи – кропотливый и сложный процесс. Необходимо увлечь ребенка, показать ему видимую разницу между богатой и бедной речью. Главная роль в процессе познания все-таки принадлежит ребенку, который должен постепенно увеличивать собственный багаж знаний лексики русского языка с помощью таких выразительных языковых средств как синонимы, антонимы, омонимы. Российские лингвисты занимались тщательным изучением развития русского языка с научной точки зрения. Так, работы В. В. Виноградова [1, с. 58], Л. Н. Гвоздева [2, с. 107], В. А. Гречко [3, с. 215], Э. В. Кузнецовой [4, с. 76], М. Ф. Палевской [5, с. 62] и др. посвящены этому явлению.

Наиболее внимательно рассматривались синонимы русского языка в качестве грамматических структур, поскольку их обилие в русском языке демонстрирует высокий уровень развития языка.

Первый словарь синонимов вышел в России в 1783 г., его автором был известный русский писатель Д. И. Фонвизин. В настоящее время лингвисты изучают проблему лексической синонимии, уточняя понимание самого термина. Наука о **синонимах** и **антонимах** развивалась с давних времен. Еще греческий философ Аристотель писал о том, как важно найти самое точное слово, когда есть множество похожих, близких по значению.

Синоним – слово, тождественное или очень близкое по своему значению другому слову [6, с. 264]. Чем выше число синонимов, которым владеет учащийся, тем более выразительной и богатой

становится его речь, тем яснее и точнее он может выразить свои мысли. Однако на сегодняшний день проблема изучения синонимов на уроках русского языка стоит наиболее остро.

Получив знания по данной теме в начальной школе, учащиеся не имеют возможности закрепить материал должным образом. Это объясняется тем, что в современных учебниках выделяется недостаточное количество упражнений для отработки указанной темы, и даже их наличие нивелируется их однообразием. При переходе в среднюю школу учителями не проводится срез знаний по имеющимся компетенциям в разделе данной темы. Таким образом, недостаточная уровень учебных навыков на начальном этапе сказывается в дальнейшем.

С целью обогащения речи учащихся на уроках русского языка регулярно изучались такие темы, как словообразовательные элементы синонимов, например, приставочно-суффиксальные существительные (Поволжье – Приволжье, бессмыслие – бессмыслица), которые могут различаться по образованию от приставки, корня или суффикса.

Также учащимся были объяснены три основных правила выбора синонимов. Во-первых, необходимо выбирать слово, максимально точно характеризующее необходимое качество или свойство. Во-вторых, при выборе синонима крайне важно руководствоваться выбранной стилистикой высказывания. В-третьих, синоним не только может описывать слово, но и иметь оценочный характер.

При изучении синонимов обязательно введение понятия антонима. Несмотря на то, что он соотносится с понятием синоним, возник он относительно недавно.

Принято считать, что в русской лингвистической литературе первое упоминание об антонимах принадлежит А. М. Пешковскому, который в работе 1928 г. писал: «Ничто так не помогает выявить разницу между синонимами, как подборание к ним антонимов» [7, с. 65].

В дальнейшем термин «антоним» появляется в русской лингвистической литературе только через сто лет как заимствование из французского языка.

В XVIII–XIX вв. слова, противоположные по значению, использовались только с целью уточнения смысла слов (в толковых словарях). Также данная категория лексических единиц употреблялась для разграничения синонимов (в синонимических словарях) или для характеристики прилагательных.

В конце XIX – начале XX вв. термин «антоним» вновь появляется в лингвистической литературе, первоначально в двуязычных словарях. Однако изначально его используют только в иностранном тексте.

В таких случаях на русский язык подобные слова переводятся описательным способом. Начиная с 30-х годов XX в., термин «антоним» используется в учебной и научной лингвистической литературе.

В последнее время изучение антонимов становится более интенсивным, чем и объясняется позднее официальное признание данного термина. В связи с этим в словари русского языка попало лишь небольшое количество производных от антонима слов.

Антонимия (от греч. «против» и «имя, обозначение»), семантическая противоположность. Антонимами называют слова (точнее, слова, рассматриваемые в их определенном значении), которые являются противоположными по смыслу, например, «широкий – узкий», «толстый – тонкий», «добрый – злой».

Учащимся важно понять, что огромная область противоположных по смыслу слов отличаются друг от друга только на наличие отрицания. Например, высокий – низкий. «Низкий» значит «не высокий» или «высокий» значит «не низкий».

В речи антонимы во многих случаях употребляются для того, чтобы смягчить оценку, сделать ее менее категоричной: вместо того, чтобы сказать: «Она уродина» или «Она старая», говорят: «Она не красавица. Она не молода».

Антонимы могут образоваться префиксальным («правда – неправда», «моральный – аморальный»), префиксально-суффиксальным («вера – неверие», «быль – небылица») либо суффиксальным способом («ведомый – ведущий»).

Для увеличения числа употребляемых синонимов и антонимов в устной или письменной речи учащихся необходимо ознакомить их со словарями синонимов и антонимов и научить пользоваться ими.

Необходимым условием при расширении словарного запаса учащихся средней школы является включение большего числа творческих заданий по изучаемой теме.

В целом, для расширения словарного запаса учащихся во время уроков русского языка в средней школе следует включать больше творческих заданий по рассматриваемым темам. На начальном этапе это могут быть упражнения следующего типа: Выберите подходящий по смыслу синоним, Какое слово в ряду не является синонимом; Найдите в тексте повторяющиеся слова и замените их на синонимы; заменить выделенные в тексте слова на антонимы; Найти несколько антонимов в существительному. На более продвинутом уровне это могут быть и рассказы на основе увиденного с использованием синонимов и антонимов; сочинение на основе синонимов и антонимов; уроки –

викторины по синонимам и антонимам с выполнением разноуровневых заданий; внеклассные мероприятия по данным темам. Эти упражнения помогают более осмысленно использовать синонимы и антонимы. Задача учителя состоит в отслеживании использования школьниками синонимов и антонимов не только на практике, при выполнении творческих заданий, но и, прежде всего, в устной речи.

Учащимся следует владеть следующими теоретическими знаниями о синонимах: слова, одинаковые или близкие по значению, называются синонимами и объединяются в синонимические ряды; слова одного синонимического ряда принадлежат к одной части речи; слова синонимического ряда могут отличаться друг от друга смысловыми или стилистическими особенностями.

Следует рассмотреть более детально и системно упражнения, направленные на введение и закрепление знаний и сведений о синонимах.

1 Лексические упражнения:

1) лексико-семантические упражнения, способствующие лучшему усвоению учащимися понятия синонимии. Например, упражнения на усвоение понятия синонимии, связанные со знанием значения слова или упражнения на подбор синонимов;

2) упражнения, предусматривающие ознакомление учащихся со словарным составом русского языка, а также расширяющие знания различных лексических пластов и их употребления.

2 Комбинированные или синтетические упражнения:

1) лексико-грамматические упражнения, способствующие более осознанному усвоению грамматики и лексики русского языка;

2) лексико-стилистические упражнения, позволяющие выработать при устойчивый навык правильного отбора и употребления синонимов в речи с учётом характера и цели высказывания.

В языковом материале, отобранном для упражнений, представлены свойственные для синонимичных слов различные системные отношения с другими единицами как лексического, так и морфологического, синтаксического и стилистического уровней. Использование в качестве дидактического материала предложений и текстов различных стилей речи позволяет выяснять роль синонимов и проводить работу по углублению и совершенствованию представлений учащихся о разных стилях речи.

Коммуникативная направленность является важной составляющей эффективной работы над лексическими синонимами. Обязательным условием осуществления данной направленности является связь работы над синонимами с формированием умения построения монологических высказываний. При этом основную часть работы рекомендуется проводить в ходе подготовки к написанию сочинений.

Главным результатом обучающего эксперимента явилось выявление повышения качества знаний учащихся по его окончанию.

В ходе эксперимента было установлена прямая зависимость между прочностью отработанных базовых основ синонимии и антонимии на начальных упражнениях, и выполнением творчески усложненных заданий по данной теме, расширением речевого запаса в области устной и письменной речи школьников.

Работа над изучением понятий «синоним» и «антоним», начинающаяся в начальной школе и активно продолжающаяся в среднем звене, способствует осознанию школьниками системных связей в языке, развитию навыка использования различных стилей речи, воспитанию чувства языка.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Виноградов, В. В.** Русский язык (грамматическое учение о слове). – М.: Высшая школа, 1972.
- 2 **Гвоздев, А. Н.** Вопросы изучения детской речи [Текст] / А. Н. Гвоздев. – М.: Изд-во АПН СССР, 1961.
- 3 **Гречко, В. А.** Язык, речь, речевая деятельность [Текст] / А. А. Леонтьев. – М.: Просвещение, 1969.
- 4 **Кузнецова, А. И.** Понятие семантической системы языка и методы ее исследования / А. И. Кузнецова. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1963.
- 5 **Палевская, М. Ф. Палевская, М. Ф.** Синонимы в русском языке. – М., 1964.
- 6 Большой академический словарь русского языка / Под ред. К. С. Горбачевича. – СПб., 2004.
- 7 **Пешковский, А. М.** Как вести занятия по синтаксису и стилистике в школах // Пешковский А.М. Избр. труды. – М., 1959.

ТУЫСТЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

КАМАЛОВА М. Р.
студент, Экибастузский колледж ИнЕУ, г. Экибастуз
АБДРАИМОВА А. Г.
к.т.н., Экибастузский колледж ИнЕУ, г. Экибастуз

Кез келген тілдің лексикасы қандай да бір семантикалық топтарға топтастырылып, түрлі аспектілерде зерттелу үстінде. Сондай зерделеуге

түсіп отырған лексикалық бірлік – туыстық атаулар. Туыстық атаулар – тіл-тілдің сөздік қорында өзіндік орны бар, ұлттың салт-дәстүр, әдет-ғұрпынан, тұрмыс-тіршілігінен, тарихы жайлы мәлімет беретін тілдік құралдар. Туыстық атаулар әр тілде түрлі қырынан, түрлі деңгейде сараланып, ғалымдар тарапынан іштей топтарға жіктеліп, талданған.

Түркі тілдеріндегі туыстық атауларды түркітанушылар қандық туысқандық қатынасты білдіретін атаулар және некеге байланысты қатынасты білдіретін атаулар деп екі үлкен топқа бөліп классификациялайды. М.Қашқари көне түркі тілдері жайындағы «Диуани лұғат ат-түрк» атты салыстырмалы филологиялық еңбегінде қандық туысқандық қатынасты білдіретін атауларға ата (әке), апа (шеше), ата-апа (ата-ана), аба, (әке, шеше), күкү (әкесі жағынан төтесі), ақа (аға), оғұл (ұл, бала), оғлан (бала, ер бала), қыз (қыз бала) сөздерін жатқызады [39]. Ал түркі тілдерін зерттеуші И.Исмаилов қандық туысқандыққа она (ана), ота (ата), ұл, қыз, ақа, ини, апа, синил, қарындас, таға, жиен, немере, шөбере сөздерін енгізеді. Тақырыптың өзектілігі: қазақ тіліндегі туыстық атауларды этнолингвистикалық тұрғыда зерттеу және сипаттау қажеттілігімен анықталады. Қоғамдағы барлық заттардың, құбылыстардың өзіндік қалыптасу, даму тарихы бар. Туыстық атауларды білдіретін сөздер де сондай сипатқа ие.

Әке – отбасындағы ең мықты адам. Әке – отбасының иесі. Әйелі еріне «бег» деп дауыстаған. Ұлдары әкелерін «ата» деп атаған. Э. В. Севортян «Көне түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» көне түркі дәуірінде әкені «аба» деп атағандығын көрсетеді [42].

Ана – Қашқаридің шығармасында бұл сөздің қазіргідей жағдайда қолданылғаны белгілі. Оғыздар ананы «аба», Қарлұқ түркімендері «апа» деп атаған. Туыс деп бір атадан тараған жақынды, туысқанды атайды [41, 650]. Бұлар бірігіп, бір қауым, бір ауыл болып, бір-біріне қамқорлық жасап, қиын сәтте қол ұшын беріп өмір сүреді. Қазақ халқы тек руласын ғана емес, одан әрідегі қандас тайпалардан тарағандарды да жақын тартып туысқан болады. Сондықтан болса керек, ел аузында «Туысы бірдің – уысы бір», «Туысқан өкпеге қиса да, өлімге қимайды», «Туысы жаман туғанын жамандайды», «Ағайын, туыс кімде жоқ, сыйласпаса жат жуық», «Ағайынның азары болса да, безері болмайды», «Ағайынды алқалап, құрмет көрсет» (М. Қашқари) деген мақал-мәтел, нақыл сөздер кең тараған.

Қазақ – шежірелі ел. Әр адам өз ата-жұртының қадір-қасиетін ардақ тұту үшін, ең алдымен, өзінің кім екенін өз еліне, туған ортасына ата-бабасының қосқан үлесін, атқарған істерін, көрсеткен ерлігін өнеге қылып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген.

Шежіре бойынша, қазақтар өздерін үш ұлдың: Ұлы жүз – Ақарыстың, Орта жүз – Жанарыстың, Кіші жүз – Бекарыстың ұрпағымыз деп санап, ру-тайпаларға бөлініп, туыстықты әріден жалғастырады. «Жеті атасын білмеген жетесіздік», «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер» дейді халық даналығы. Туысқандық қарым-қатынасқа зор мән беріп, ауыз бірлікті сақтау дәстүрі қазақтың қанына сіңген. «Қарға тамырлы қазақ» жеті атасын білу арқасында сұрай келе біреуі – өз ағайыны, қалғандары не қайын жұрты, не нағашы жұрты, не жиені, не құда-құдағиы, жекжат-жұрағаты боп, бір-біріне қошемет білдіреді. Адамның үш жұртының бірі – жақсылығына сүйініп, жамандығына күйінетін сыншыл нағашы жұрты.

Нағашы – ананың төркін жұрты балаға «нағашы» болады. Нағашы жұртың «сыншыл» дейтін үш жұрттың ішіндегі ең сыйлысы да осылар. Олар әрқашан жиенін еркелетіп, сұрағанын беріп отырады. Тек туған нағашы ғана емес, сол рудың барлығы да жиенге «нағашы» болады. Нағашының жолы үлкен. Ол жиенін күндемейді, керісінше, азаматтығы мен ізгі істеріне сүйсініп отырады. Нағашылық жасқа қарамайды. Кейде жиен нағашыдан үлкен болуы да мүмкін. Нағашы жұрттың еркек әйелдерін жиендері «нағашы ата», «нағашы әже», «нағашы аға», «нағашы женге», «нағашы апа», «нағашы жезде», «нағашы сіңлі», «нағашы қарындас», «нағашы іні», «нағашы келін» т.б. деп атайды. Қ. С. Ерғалиев: «Қазақ халқында туыстық атауларды білдіретін сөздер орыс және ағылшын тілдерімен салыстырғанда өзгеше болып келеді. Олардағы басты ерекшелік ер мен әйел адамға қатысты терминдердің әр түрлілігінде. Мәселен, орыс халқында кіші/үлкен апасын не ағасын атауда «сестра» және «брат» деген терминдер қолданылса, қазақ халқында кіші/үлкен апасын атауда «апа», «сіңлі», «қарындас», кіші/үлкен ағасын атауда «аға», «іні», «бауыр» терминдері пайдаланылады», – дейді. Орыс халқында күйеуінің ағасын да, інісін де «деверь», күйеуінің апасын да, қарындасын да «золовка» десе, қазақ халқында күйеуінің ағасын – «қайын аға», інісін – «қайын іні», апасын – «қайын бике», қарындасын – «қайын сіңлі» деп атайды. Ал әйелінің ағасы мен інісі орыс халқында «шурин», апасы мен сіңлісі «свояченица», қазақ халқында әйелінің ағасы – «қайын аға», інісі – «балдыз», апасы – қайын бике, сіңлісі – балдыз деп аталады. Орыс халқында апасының немесе сіңлісінің күйеуін «зять», ағасының не інісінің әйелін «сноха» немесе «невестка» дейді. Қазақ халқында апасының күйеуін атауда «жезде», сіңлісінің күйеуін атауда «күйеу бала», ағасының әйелін атауда «жеңге», інісінің әйелін атауда «келін» деген терминдер қолданылады. Жоғарыда келтірілген пікірден және бұл мысалдардан қазақ халқында туыстарды

ер мен әйелдің, ағайынды адамдардың жасының үлкен немесе кішілігіне байланысты атағандығын көреміз. Яғни, туыстық атаулар ағайынды адамдарға жасының үлкен немесе кішілігіне байланысты берілген. Бұл қазақ халқының «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет» көрсететін мәдениетінің белгісі. Э. В. Севортянның сөзінде көрсетілгендей, қазақ, түрік, гагауз, қырғыз, өзбек, башқұрт, әзербайжан, ноғай, қырым-татар, қарақалпақ, татар тілдерінде қазіргідей ер адам үшін әйелінің кіші сіңлісі деген мағынада жұмсалған. Бірақ жоғарыда аталған тілдерде бұл термин бұдан басқа да қосалқы мағыналарға ие болғанға ұқсайды. Мысалы, түркімен, түрік тілдерінде «қайын бике», өзбек тілдерінде «қайын сіңлі», ноғай, қазақ тілдерінде «қайын аға», сондай-ақ, әйелінің інісін атауда да пайдаланылған. Ал кейбір тілдерде апаның күйеуі, яғни «жезде» мағынасын берген. Тағы бір жайт, бұл сөз көне түркі тілдерінде әйелінің әкесінің апасы, қайын атаның кіші тоқалы деген мағыналарды да берген екен. Тілімізде жекесыңары түсініксіз болып кеткен мұндай сөздер көп теп кездеседі. Мысалы: жамағайын дегеннің жамбөлшегі жалпы халықтық тіл де кездеспегенімен, қайсы бір жергілікті тілдеру, атамағын асында осы күнгедейін сақталып қалған: «Жағалбайлы бірнеше жамға (ру, атаға) бөлінеді» [43].

Құда//қоза, құдағи, құдағай//қозағиы сөздері – қазақ, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр, башқұрт, әзербайжан, тува, алтай тілдерінде үйленген жігіт пен күйеугешық қанқыздың туыстарының бір-біріне туыстық қатынасын білдіретін атау.

Монғол, бурят-монғол тілдерінде де худ, худасөзіосымағынал ардақолданылады. Түркі тілдерінде ол құдаша, құдағи, (құдағай), құдандалы, құдатүсу, құда болу сияқты туыстыққа қатысты сөздер кездеседі. Ал монғол тілінде худалдаа, худалдаа(н) сөздері «сауда, саудаісру, саудаісіменшұғылдану», худалдаачин, худалдааш(н) – «саудагер, коммерсант» деген мағыналарда қолданылады. Көне ескерткіш Мұхаддиматал-адабсөздігінде де бұл сөздің саудаға байланысты қолданылғандығы көрсетіледі. Біздің ойымызша, құда сөзі сатушы деген мәнінен айырылып, туыстық деген мағынада монғол тілінен ауысып келген болуы керек. Түркі тілдерінде бұл сөз сатушымағынасында қолданылмайды. Құда түркі тілдерінен ауысқан болуы керек деген пікірді Л. А. Покровская да айтады [40, 75 б.].

Құда → құдатүсу → құда болу құда сөзінің негізінде туыстыққа қатысты тір кестерпайда болған. Бұл ерекшелік ұйғыр тілінде де бар:

→ сват

Құда ↓

→ сваха

Әзербайжан, қырғыз, гагауз тілдерінде тек ер адамғақатысты «құда» сөзіайтылады.

Құда көне түркі тілінде – «худа»; ұйғырда «куда» – сват, сваха; түрік, әзербайжанда «гуда»; татар тілінде «кода»; қырғызда «куда» – «сват»; қырғыз, алтай «құдағай» – «сваха»; түрікше «дүнүр» – «сват», «свойственник»; гагауз «дүнүржү» – «сват». Монғол жазба ескерткіштерінде «куда»; буряттарда худа; монғол, қалмақтарда худ – «сват». Құда сөзі көне түркі мен монғол тілдерінде ортақ. Бұл сөздің түп-төркіні монғол тілдері арқылы ашылады. Монғол худа – (ортақ етіс) «беру», худалдах «сату, саудаласу, құдаласу»; маньчжур тілінде «худа» – «сауда»; монғол тілінде «худ» полисемантизм түрінде болса, түрік тілдерінде бірер мағынада қалып қойған.

Қайын.Қазіргі тіліміз декайыната, қайынана, қайынене, қайнаға, қайыніні, қайынбике, қайын сіңлі болып туыстық атаулардың бір талайына тіркес етіні осы қайын сөзі әуел баста тек әйелдің туыстарынаған ақ ол данылған бол укерек. Кейін қайын сөзі екі жақ қабірдей ортақ атау болып кеткен. Олай болу себебі о баста қадһін (қатын) деген сөзден шыққан. Махмұд Қашқаридің сөздігінде қадһнақип (қайынаға) деп тек күйеужігіт әйелінің туыстарынағ татындығы көрсетіледі. Қазақта, жалпы түркі халықтарында тек тану дәстүрі бойынша туыстық қатынастарды өзара сабақтас үш жұртқа бөліп қарастырады. Бірінші – адамның әкесі жағынан туыстығы, өз жұрты. Екіншісі – шешесі жағынан туысатын нағашы жұрт. Үшіншісі – адамның әйелі не күйеуі жағынан туысатын қайын жұрты. Бұл – туысқандықты сақтайтын этноәлеуметтік тұтастық. Ер не әйел адам болсын, отау тігіп отбасын құрғаннан бастап, туысқандық қарым-қатынасты осы үш жұрт арқылы өрбітеді. Ел аузында осы үш жұрт жайлы мынадай түсінік қалыптасқан:

Өз жұртың – күншіл, бар болса, көре алмайды, жоқ болса, бере алмайды. Жақсы болсаң, күндейді, жаман болсаң, жүндейді.

Нағашы жұрт – сыншыл. Жақсылығыңа сүйінеді, жамандығыңа күйінеді, әрқашан тілеуінді тілейді, тілеуқор қамқоршы болады.

Қайын жұрт – міншіл, қолыңның ұзындығына, жағаңның қызылдығына қарайды. Берсең, жағасың, бермесең, дауға қаласың [4, 3].

Осы туыстық негіз бен атаулар үш жұрттан басталып, жақындық, іліктік қатынас туыстыққа, туысқандыққа ұласады. Адамның жоғарыда аталған үш жұртының қай-қайсысының болмасын орны бөлек. С.Кенжеахметұлы туыстық атуларды төмендегіше жіктейді:

Ер адамға байланысты атаулар: ата, баба, әке, бала, ұл, немере, шөбере, шөпшек, немене, аға, іні, күйеу, жезде, балдыз, бөле, қайын ата, қайын аға, қайын, қолқанат, нағашы ата, нағашы аға, нағашы іні, жиен аға,

жиен іні, жиен күйеу, жиен құда, жиен, жиеншар, дегеншар, көгеншар, туажат, жүрежат, құда, құда бала, өкіл әке, өгей әке, кіндік аға, бозбала, дос, тамыр, құрдас, жетім, әменгер, мұрагер, жұбай, бай, жар, жігіт, шал, қарт...

Әйел адамға байланысты атаулар: әже, ана, шеше, ене (қайын ене), қыз, немере, шөбере, шөпшек, абысын, жеңге, апа, қарындас, сіңлі, қайын сіңлі, балдыз, бөле, келін нағашы әже, нағашы апа, нағашы жеңге, нағашы қарындас, жиен жеңге, жиен қарындас, құдағи, құдаша, өкіл шеше, өгей шеше, кіндік шеше, бойжеткен, қалындық, бәйбіше, тоқал, жар, жұбай, зайып, қолбала, жесір, жетім, мұрагер, кейуана, қария...

Туыстық байланысты жинақтаушы атаулар мен қос сөздер: ата-баба, ата-ана, бала-шаға, қыз-қырқын, қыз-келіншек, жігіт-желен, келін-кепшік, еркек-әйел (аралас), ақсақал-қарасақал, үлкен-кіші, ерлі-байлы, шал-шабан, шал-шауқан, шал-кемпір, бәйбіше-тоқал, кемпір-сампыр, туыс-туған, жақын-жуық, іні-бауыр, үрім-бұтақ, зәу-зат, ағайын-туған, жақын-жақыбай, алыс-жақын, әкелі-балалы, ағалы-інілі, апалы-сіңлілі..

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Қайдаров, Ә. Т.** Қазақ тілінің тарихи лексикологиясы: проблемалары мен міндеттері. //Қазақ тілінің тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы, 1988. – 7–39 б.

2 **Қайдар, Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. – Алматы : Ана тілі, 1998. – 304 б.

3 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

4 **Салқынбай, А., Абақан, Е.** Лингвистикалықтүсіндірмесөздік. –Алматы: Сөздік-Словарь, 1998. – 304 б.

5 **Копыленко, М. М.** Основы этнолингвистики. – Алматы: Ақылкітабы, 1997. – 178 с.

6 **Жанәбілев, Ш.** Қазақша мал атаулары. –Алматы, 1982. – 157 б.

7 **Токтағұл, Б. С.** Түркі тілдеріндегі төрттүліктің жасына қатысты атаулардың этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дисс... авторефераты. – Алматы, 2005. – 27 б.

8 **Жидебаев, К.** Анатомические названия в казахском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1984. – 27 с.

9 **Тілепин, Б.** Қой-ешкіатаулары мен тіркесімдерініңэтнолингвистикалықсипаты: ф.ғ.к....дисс. :10.02.02. – Алматы, 1997. – 138 бет.

10 **Абдигалиева, Б.** Бытовая лексика казахского языка (Семантика, структура и источники) Автореф. дисс. канд. филол. наук. –Алма-Ата, 1984. – 25 с.

11 **Жилкубаева, А. Ш.** Термины питания в казахском языке (в этнокультурном освещении). Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1991. – 27 с.

12 **Қайдаров, Ә. Т.** Түр-түсатаулары // Қайдаров Ә. Т., Өмірбеков Б. З., Ахтамбердиева З. Т. Сырға толы түр мен түс. – Алматы, – 1986.

13 **Серікбаева, Ұ. Б.** Қазақтіліндегі «ак» пен «қара» түр-түсатаул арының этнолингвистикалық сипаты: Филол. ғыл. дисс... авторефераты. – Алматы, 2003. – 26 б.

14 **Шойбеков Р. Н.** Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы, 1993. – 190 б.

15 **Жакипов, А.** Термины верблюдоводства в казахском языке. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1983. – 27 б.

ЯЗЫКОВОЙ ПОРТРЕТ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

МАКАРОВА А. С.

студент, Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар

ЖАРАЯ К. А.

преподаватель Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар

В последнее время наиболее актуальным представляется изучение языковой личности человека, принадлежащего к определенной социально-возрастной группе (интеллигент, бизнесмен, политик, актер, студент, школьник и пр.). Вследствие этого в языковедении органично вошло такое понятие как «речевой портрет». Понятие речевого портрета групп носителей языка не ново в лингвистике. Язык является мощным средством регуляции деятельности людей в различных сферах, поэтому изучение речевого поведения современной личности, осмысление того, как личность владеет богатством языка, насколько эффективно им пользуется, – очень важная и актуальная задача.

Сегодня речь наших современников привлекает внимание журналистов, ученых разных специальностей, педагогов, она становится предметом острых дискуссий рядовых носителей русского языка. Молодежь – наиболее активная часть нашего общества. Она живо откликается на все изменения, происходящие в обществе, в том числе и на языковые, и, в свою очередь, сама оказывает влияние на состояние современной речи, а значит, и на формирование языка в целом. По мнению большинства лингвистов, в речи молодых людей представлены доминирующие тенденции в живом языковом процессе: возникновение и аккумуляция речевых явлений, апробация новшеств,

использование, сохранение или отторжение тех или иных единиц языка. Таким образом, молодежь является инициатором языковых изменений и может влиять на дальнейшее развитие языка [1, с. 43].

Речь молодежи – уникальное языковое явление. Она оказывает в настоящее время значительное влияние на язык всего общества. Основной формой речи молодежи является устная, отличительные особенности языка – оригинальность, креативное использование языковых норм, стремление шокировать. Эти особенности обусловлены, во-первых, стремлением к отказу от общепринятых норм и ценностей, а также склонностью к экстравагантности; во-вторых, элементарным незнанием этих норм и ценностей. Молодежь всегда старалась изобрести нечто новое, не зная о том, что это уже существует (в том числе и в языке).

Языковой портрет современного молодого человека воплощает множество конкретных носителей языка. С одной стороны, молодые люди являются носителями базовых культурных ценностей (они сформированы семьей и школой), а с другой стороны, разрушителями этих ценностей, что проявляется в усилении эгоистической направленности жизненных устремлений, эпатажности, речевой агрессии, жаргонизации и вульгаризации речи. По речевому портрету можно судить о базовых и периферийных ценностных ориентирах, мировоззренческих установках и поведенческих реакциях [1, с. 45].

Итак, в речи каждой социально-возрастной группы реализуется особенный для нее набор языковых единиц и различные приемы общения, свойственные данной группе и выделяющие речь ее представителей в обществе. Анализ всех этих факторов позволяет составить речевой портрет определенной социально-возрастной общности, в частности, современной молодежи.

Важнейшей особенностью современной молодежной речевой культуры является широкое распространение молодежного жаргона, или сленга (англ. Slang – слова и выражения, употребляемые людьми определенных профессий или возрастных групп), популярного у студентов, учащейся молодежи. С развитием массовой информации: прессы, радио, телевидения, интернет-технологий понятие сленг потеряло свой первоначальный смысл. Теперь, на наш взгляд, определение сленга должно быть другим. Сленг – слова, живущие в современном языке полноценной жизнью, но считающиеся нежелательными к употреблению в литературном языке. С помощью сленга говорящий пытается наиболее полно и свободно выразить свои чувства и эмоции. Русский молодежный сленг представляет собой интереснейший лингвистический феномен, бытование которого ограничено не только определенными возрастными

рамками, как это ясно из самой его номинации, но и социальными, временными, пространственными.

Главная черта речевого поведения молодежи – стремление сделать свою речь успешной, яркой, красочной и нетривиальной. По нашим наблюдениям, лексикон современного молодого человека сочетает в себе разнородные элементы. Кроме общеупотребительных слов, в него включаются жаргоны, сниженная и просторечная лексика, иноязычные слова (чаще всего англицизмы, выступающие в различных модификациях и сокращениях), слова-паразиты, дисфемизмы, что в целом создает особую (заниженную) стилистическую окрашенность речи. В тезаурусе молодого человека особое место занимают жаргоны, считающиеся специфической формой речевой реализации коммуникативной личности. В них отражаются социально-исторические условия жизни молодежного коллектива, уровень его культуры, моральные и нравственные установки, представления о жизненных ценностях, ориентирах, система оценок, событий, фактов, жизненного уклада и многое другое [2, с. 48].

В структуре молодежного жаргона, довольно пестрого и многопланового, выделяется большое число тематических групп:

а) названия людей (оценка): чел ‘человек’, предки, родоки ‘родители’, чувак ‘парень’, кадр, перец, фрукт, крендель ‘молодой человек’, кенты ‘друзья’, стукач ‘доносчик’;

б) названия частей тела человека: рожа ‘лицо’; грабли ‘руки’; тыква ‘голова’, лыжи, педали ‘ноги’, фары ‘глаза’, черепушка, чердак ‘голова’, рыло, ‘лицо’, рубильник ‘нос’, тормоза ‘ноги’;

в) названия предметов и понятий, связанных с учебным процессом: препод ‘преподаватель’, матеша ‘математика’, физра ‘физкультура’, шпора ‘шпаргалка’, пятак ‘пятерка’, тройбан ‘тройка’, скатать ‘списать’, зубрилка, ботан ‘отличник’, столовка ‘столовая’, камчатка, ‘задние парты’, контроша ‘контрольная работа’, лабораторка ‘лабораторная работа’, док ‘документ’, стипуха ‘стипендия’, автомат ‘получение оценки без сдачи экзамена’;

г) сфера досуга: клави ‘клавиатура’, комп ‘компьютер’, дискач ‘дискотека’, попса, туса ‘тусовка’, махаться ‘драться’, косарь ‘тысяча тенге’, прикид ‘модная одежда’, тачка ‘машина’, хавчик ‘еда’, мыло ‘электронная почта’, винда ‘операционная система виндос’;

д) оценочные слова и действия: все норм ‘все нормально’, глюки ‘галлюцинации’, грузить ‘много говорить’, железно, стопудово ‘точно, наверняка’, запаadlo ‘не хочется’, спалить ‘поймать’, кайф ‘наслаждение’, клевый ‘интересный’, обломаться ‘потерпеть неудачу’, париться, шарить ‘думать’, приколы ‘что-то смешное, остроумное’, свистеть ‘говорит

неправду’, тащиться ‘восхищаться’, шевели булками ‘идти быстрее’, заматано ‘договорились’, зашибись, тема ‘очень хорошо’, понты, халява ‘бесплатно, даром’, параллельно ‘все равно’. Самую большую группу составляют жаргоны, связанные с оценкой любых действий и ситуаций в жизни современного молодого человека [3].

Надо отметить, что в современном речевом общении молодежи (особенно в устном) довольно часто употребляется сниженная лексика, просторечные выражения. Просторечную лексику употребляют практически все, однако в ситуации официального и полуофициального общения стараются контролировать свою речь.

Часто молодые люди употребляют грубую и сниженную лексику бессознательно. Грубая и сниженная лексика в таких случаях заполняет паузы в процессе общения, а также используется для названия любого непонятого или сложного предмета (Эта... ерундень... как ее... литра, когда будет? Блин, забыл... фигня-война, как называется этот способ решения?!). Впрочем, можно отметить стремление к самоконтролю и соблюдению этикетных норм в речи (Не матерись. При мне не ругайтесь. Фу, как неприлично и т.д.).

Немалую роль в современном лексиконе молодежи занимают так называемые слова-паразиты. По нашим наблюдениям, их употребляют обычно те, кто часто делает заминки в речи, не может быстро подобрать нужное слово. Нами было подмечено также, что некоторые учащиеся намеренно употребляют паразиты в своей речи. Роль таких слов в данном случае – тактическая. Когда учащийся не знает, что ответить на поставленный вопрос, а отвечать все-таки надо, он старается потянуть время. Пока он произносит нараспев: как бы, типа, типа того, значит, вроде как, в смысле, это самое и т.п., то лихорадочно думает над тем, что ответить. Многие учащиеся имеют привычку, подбирая нужное слово, тянуть э-э-э, ну-у-у, а-а-а или м-м-м. Любимые слова среди учащихся стали всеми произносимые «ну», «блин», «фигня», «клево», «понты», «капец/пипец», которые, скорее, относятся к грубому просторечию. Такой результат говорит о «бедном словарном запасе говорящих», что приводит к «упрощению языка».

В молодежном социуме довольно часто используются дисфемизмы, обозначающие внешние и внутренние свойства, качества человека, его физиологическое состояние и интеллектуальные способности: отбросить коньки, сдохнуть (вместо умереть), кранты (вместо крах), морда (вместо лицо), осточертеть (вместо надоесть), жрать (вместо кушать, есть), укокошить (вместо убить). Употребление дисфемизмов способствует созданию экспрессивности высказывания и вульгаризации речи в целом.

Не менее яркими особенностями современного молодежного лексикона является обыгрывание иностранных слов (экспериментирование над их формой и значением). Английский язык в молодежных кругах считается самым «модным» и перспективным для изучения. Увлечение иностранными словами стало своеобразной модой, оно обусловлено созданными в молодежном обществе стереотипами, идеалами. Таким стереотипом нашей эпохи служит образ идеализированного иностранного общества, в котором уровень жизни намного выше, и высокие темпы технического прогресса ведут за собой весь мир. Добавляя в свою речь иноязычные заимствования, молодежь определенным образом приближается к этому стереотипу, приобщается к зарубежной культуре, стилю жизни. Правда, иноязычные слова употребляются с экспрессивно сниженной коннотацией и (часто) в исковерканном и сокращенном виде. Например: респект – уважение, лузер – неудачник, бест – лучший, лав стори (love story) – любовная история, фейс начистить – физически расправиться с кем-то [4].

Экспериментирование над формой иностранного слова – один из самых интересных приемов языковой игры в общении среди молодежи: комп, флешка, клавиша, мыло вместо e-mail. Ещё один приём – представление слова как иностранного (целого или его части) в тех случаях, когда молодежь создает имя своему профилю в социальных сетях. Например: «Я NEVERнусь!», «ЯНОчка», «KISSточка».

Таким образом, иностранные слова в неизменном или трансформированном виде довольно часто органично вписываются в речь, являются частью лексикона, яркой его особенностью, поскольку некоторые из них уже давно проникли в русский язык.

Молодежному жаргону свойственны быстрая изменчивость, а также расширение сферы употребления и экспансия в художественную литературу, средства массовой информации. Не исключением является и современный песенный жанр, имеющий широкую аудиторию и пользующийся огромной популярностью в молодежной среде. В песенных текстах наблюдается активное употребление жаргонизмов и просторечий, стилистически сниженной лексики (часто со скрытым подтекстом и в сочетании с примитивизмом содержания) [5, с. 67]: Пошлю его на небо за звездочкой, конечно, всё уже может кончиться... Пошлю его на... (Лолита); Танцуй, Россия, не плачь, Европа, А у меня самая, самая, самая красивая... (Глюк'оза); Мусимуси, пуси-пуси, миленький мой, я горю, я вся во вкусе рядом с тобой (К. Лель); «Пришла и оторвала голову нам чумачечная весна... Чумачечная весна пришла и крышу нам с тобой несла...» (Потап и Настя Каменских), «Круто ты попал на TV...» (Группа

«Фабрика»). Самое плохое в этой ситуации то, что многие представители современной молодежи стремятся к копированию выражений известных звезд, подражанию им в создании своего личного имиджа.

Речевой портрет современного молодого человека нельзя представить без прецедентных текстов – цитат из известных литературных произведений, фразеологизмов, крылатых выражений, пословиц и поговорок, лозунгов, фраз из популярных песен и кинофильмов, рекламных роликов и др. Интертекстуальность в виде цитирования и включения инкрустаций считается характерной чертой языка начала XXI в. Использование прецедентных текстов делает речь молодых людей яркой, нетривиальной, раскованной, остроумной, способствует совершенствованию коммуникативной и межкультурной компетенции. Такие тексты чаще всего воспроизводятся в трансформированном виде: искажаются написания слов, обыгрывается их звуковой состав, создаются словесные каламбуры и многое другое, что в лингвистической литературе называется языковой игрой: Вот закончится семестр – и передохнем. – Да, если до этого не передохнем; У меня жизнь бьет ключом. Гаечным. По голове; Я очарован и обколдован; Беден как сапожник; Работать не прикладывая рук (вместо: не покладая); Бить или не бить, пить или не пить (обыгрывания известной цитаты «быть или не быть») [5, с. 98].

Стремительное развитие информационных технологий, Интернета и других глобальных компьютерных сетей, возможность общения во всевозможных чатах, форумах, блогах создало предпосылки для появления компьютерного жаргона, известного не только узким профессиональным группам и программистам, но и обычным пользователям компьютера: инет 'Интернет', забанить 'заблокировать', бегемот 'фирма Microsoft', клавиша 'клавиатура', винда 'Windows', батон 'клавиша на клавиатуре', мыло 'адрес электронной почты', хомяк 'домашняя страница', дрова 'драйвера'.

Вместе с Интернетом и мобильными телефонами в повседневную жизнь ворвались и быстро завоевали популярность SMS-сообщения, ставшие неотъемлемой частью молодежной культуры. Предельно короткими фразами, (часто отрывочными или оборванными) типа «как дел?» «спс», «споки», «норм» молодые люди общаются друг с другом: признаются в любви, назначают встречи, передают секреты, узнают гороскоп и прогноз погоды, поздравляют с праздниками, переправляют шпаргалки экзаменуемым и др. Часто наблюдаемая безграмотность и сокращенность SMS-писем объясняется экономией места и денег на платных SMS страничках, а также тем, что учащиеся не относят SMS-сообщения к письменной речи и предпочитают писать в соответствии с принципом «пишу, как говорю».

Таким образом, в речевом портрете современной молодежи прослеживается отчуждение от общепринятого языка, выделяющееся поведение и творческая самореализация. Молодёжная речь подобна его носителям: резкая, громкая, дерзкая. Она результат своеобразного желанья изменить мир, переключить его на свой манер, утвердиться, показать своё «я». Это своего рода протест против окружающей действительности, против типизации и стандартизации.

Главная черта молодежного сленга – повышенная эмоциональность, экспрессивность, оценочность и образность. Вместе с речью развивается и постоянно обновляется молодежный жаргон. Это способствует общей динамике языка. Однако жаргонные слова и выражения в результате частого употребления сами нередко становятся штампами, что искажает, упрощает и обедняет речь.

Итак, можно сделать вывод, что наш современник свободен и раскрепощен в своей речи. Языковая личность молодых людей представляет собой мобильную саморегулирующуюся систему, находящуюся под влиянием разнообразных социальных факторов. И современную молодежь XXI века совсем без сленга представить невозможно. Но она не должна забывать о языковой ответственности: именно с помощью языка из поколения в поколение передаются культурные и интеллектуальные богатства, именно хорошее владение родным языком дает личности возможность полно реализовать себя в профессии и творчестве; качество языковой среды свидетельствует о духовном здоровье общества.

«Заговори, чтобы я тебя увидел» - некогда сказал известный древнегреческий философ молчавшему молодому человеку. «Каков человек, такова его и речь» – считал Сократ. Современная молодежь должна быть грамотной, уметь ориентироваться в окружающей их языковой среде, определять стратегии собственного речевого поведения.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Крысин, Л. П.** Речевое общение и социальные роли говорящих // Социально-лингвистические исследования. – М. : Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2003. – С. 38–47.
- 2 **Береговая, З. М.** Молодежный сленг: формирование и функционирование // Вопросы языкознания. – № 3. – 2006. – С. 46–52.
- 3 **Елистратов В. С.** Толковый словарь русского сленга XXI века. – М. : АСТ-Пресс, 2010. – 672 с.
- 4 **Грачёв, М. А.** Словарь современного молодёжного жаргона. – М. : Эксмо, 2006. – 672 с.

5 **Скворцов, Л. И.** «Экология слова, или Поговорим о культуре русской речи». – М. : Просвещение, 2001. – 160 с.

К ПРОБЛЕМЕ РАЗРАБОТКИ ИНФОРМАТИВНО-ПОИСКОВЫХ ТЕЗАУРУСОВ

ТУЛЕГЕНОВ Т. М.
м.п.н., преподаватель, ПГПУ, Павлодар к.

Существенный разрыв между теорией и практикой наблюдается не только в переводоведении, но и в лексикографии, что отчетливо проявляется и при лексикографической презентации ключевого для настоящей статьи понятия «тезаурус» в современных толковых и энциклопедических словарях. Такая вокабула может либо вообще отсутствовать (как, например, в Словаре лингвистических терминов О. С. Ахмановой или в Словаре русского языка С. И. Ожегова), либо определяться односторонне и противоречиво: «словарь, стремящийся дать описание лексики во всем объеме», «одноязычный (толковый или тематический) словарь, стремящийся охватить лексику данного языка», «словарь для поиска какого-либо слова по его смысловой связи с другими словами» и, наконец, «словарь языка с полной смысловой информацией».

Наиболее полную и относительно ясную лексикографическую экспликацию термина «тезаурус» можно найти во впервые изданном «Лингвистическом энциклопедическом словаре» (далее – ЛЭС), где тезаурус определяется как:

- 1) словарь, в котором максимально полно представлены все слова с исчерпывающим перечнем примеров их употребления в текстах;
- 2) идеографический словарь, в котором показаны семантические отношения (родо-видовые, синонимические и др.) между лексическими единицами» [1, с. 506].

Совершенно справедливо в словарной статье этой энциклопедии отмечается, что «тезаурус» в первом значении в полном объеме осуществим только для мертвых языков, поэтому приведенные выше дефиниции представляются нам не только неполными, но и в определенной степени ложно ориентирующим. В то же время не свободен от недостатков и последний из цитируемых словарей (см., например, приведенные выше дефиниции из статьи «Тезаурус» с утверждениями в статье «Словарь» этой же лингвистической энциклопедии, что по отбору лексики толковые словари противопоставляются, с одной стороны тезаурусам, охватывающим всю лексику языка, а с другой –

частным словарям, отражающим «некоторые тематические и стилевые ее пласты» [1, с. 462]. Так, правомерно считая необходимым довести до сведения пользователей лингвистической энциклопедии тот факт, что в практике информационной работы значительное распространение имеют также информационно-поисковые тезаурусы, главной задачей которых является «единообразная замена лексических единиц текста стандартизованными словами и выражениями (дескрипторами)...» [1, с. 507], авторы совершенно упускают из виду так называемые ассоциативные тезаурусы, своего рода четвертый (если выделить информационно-поисковые тезаурусы в самостоятельную категорию) тип рассматриваемого семейства лексикографических изданий.

В отличие от ассоциативных словарей (или, иначе – словарей ассоциативных норм) тезаурусы этого вида содержат не только обычные материалы, отражающие прямые ассоциативные связи, но и результаты их дальнейшей обработки – данные об обратных ассоциативных связях. Первый тезаурус такого типа был создан английскими лексикографами еще в 1972 году и с тех пор активно используется в психолингвистических исследованиях ассоциативной и когнитивной структуры лексикона (см., [2]). В русской лексикографии подобный тезаурус в виде печатного издания пока отсутствует, хотя уже имеется Ассоциативный тезаурус русского языка в виде автоматизированной системы ассоциативных словарей, подготовленной по результатам массового социо- и психолингвистического эксперимента и хранящейся в Институте русского языка РАН [3, с. 23].

Как показал проведенный нами дефиниционный анализ некоторых существующих словарей и энциклопедий (см. список словарей в конце статьи), при всех различиях в определении тезауруса они едины в одном – отражают это понятие только как лексикографическое, что, как известно, не соответствует реальному употреблению этого полиморфного понятия как в науках о языке, так и в других смежных дисциплинах: философии, психологии, культурологии и т.д.

Если же обратиться к проблеме определения и типологии тезаурусов в лингвистической (лексикографической) плоскости, то особый интерес в методологическом плане представляют работы С. Е. Никитиной.

Во-первых, потому, что С. Е. Никитина является создателем тезауруса по теоретической и прикладной лингвистике; во-вторых, тем, что в указанном лексикографическом издании [4] реализован так называемый тезаурусный способ описания и, в-третьих, представлены, эксплицированы в виде словарных статей сами термины «тезаурус», «тезаурус ассоциативный», «тезаурус информационно-поисковый».

При этом информация, противоречащая этой точке зрения, однако выражающая мнение части лексикографов, приводится в корпусе словарной статьи и заключается в круглые скобки.

Поясим также, что при необходимости в словарных статьях рассматриваемого Тезауруса (кроме терминов) употребляются описательные выражения, которые, в свою очередь, заключаются в квадратные скобки. Согласно методике автора, к каждому термину, избранному для тезаурусного описания, предъявляется анкета, содержащая набор из 21 функции-вопроса. В словарной статье могут быть все пункты. Если какие-то функции для термина нерелевантны, то в этих пунктах ставится прочерк. Если же функции релевантны, но их значения терминологически не выражены (т.е. выявляется терминологическая лакуна), то место остается пустым.

Теперь можно рассмотреть и саму словарную статью термина «Тезаурус» в том виде, как она представлена автором [4, с. 106]:

ТЕЗАУРУС

Синонимы: ИДЕОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ, ИДЕОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ (Термины «идеологический словарь» и «идеографический словарь» не всеми считаются синонимами (примечание автора – Р. З.).

Корреляты:

Род: СЛОВАРЬ 2

Вид: ТЕЗАУРУСЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА, АССОЦИАТИВНЫЙ ТЕЗАУРУС,

ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВЫЙ ТЕЗАУРУС

Целое:

Компоненты: СЛОВАРНЫЕ ЕДИНИЦЫ (ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ И КОНЦЕПТЫ), СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ, СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОЛЯ,

ТЕМАТИЧЕСКИЕ КЛАССЫ/РУБРИКИ, ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ

УКАЗАТЕЛЬ, КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ СХЕМЫ

Основные параметры: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВХОД – ЭКСПЛИЦИРОВАННОСТЬ СЕМАНТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Носитель параметра:

Основная функция:

Способ выражения функции:

Основная процедура: ТЕЗАУРУСНОЕ ОПИСАНИЕ

Начальный объект процедуры: -

Конечный объект процедуры/результат: -

Инструмент/способ/метод: **КЛАССИФИКАЦИЯ**

Локализация:

Признак-значения признака: -

Объект метаязыкового представления: **ЯЗЫКОВОЕ ЗНАНИЕ**

Способ представления языкового объекта:

Аспект:

Дисциплина-источник: **СЕМАНТИКА, ТЕОРИЯ КЛАССИФИКАЦИИ**

Объект/предмет дисциплины:

Таким образом, из 21 параметра в статье-анкете заполнено только 9, три функции не являются релевантными для заголовочного термина, а остальные девять – терминологические лакуны. Еще меньшая наполняемость словарной статьи наблюдается у термина «тезаурус ассоциативный», где информативными являются практически только два параметра: «компоненты: **СЛОВАРНЫЕ СТАТЬИ (=СЛОВА-СТИМУЛЫ, СЛОВА-РЕАКЦИИ)**» и «инструмент/способ/метод: **АССОЦИАТИВНЫЕ ТЕСТЫ**».

Несколько иная картина наблюдается в словарной дефиниции термина «тезаурус информационно-поисковый», где заполнено 11 функций, а шесть имеют прочерк как знак нерелевантности указанных функций для заголовочного термина, поэтому имеет смысл представить эту словарную статью полностью:

ТЕЗАУРУС ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВЫЙ

Синонимы: ИПТ

Корреляты: Род: тезаурус

Вид: **ОТРАСЛЕВОЙ ТЕЗАУРУС, МЕЖОТРАСЛЕВОЙ ТЕЗАУРУС**

Целое: **ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВАЯ СИСТЕМА, ИНФОРМАЦИОННО-ПОИСКОВЫЙ ЯЗЫК**

Компоненты: **ДЕСКРИПТОРЫ, КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА, СЛОВАРНЫЕ СТАТЬИ, ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ: ИЕРАРХИЧЕСКИЕ И АССОЦИАТИВНЫЕ, ОТСЫЛКИ, ТЕМАТИЧЕСКИЕ РУБРИКИ/КЛАССЫ, ФАСЕТЫ, КЛАССИФИКАЦИОННЫЕ СХЕМЫ, ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ**

Основные параметры: **ПРИКЛАДНАЯ ОРИЕНТАЦИЯ**

Носитель параметра:

Основная функция: **СЛОВАРНЫЙ КОНТРОЛЬ, ИНСТРУМЕНТ ИНДЕКСИРОВАНИЯ И ПОИСКА**

Способ выражения функции: -

Основная процедура: **ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОИСК,**

ИНДЕКСИРОВАНИЕ

Начальный объект процедуры:

– Конечный

объект процедуры/результат:

– Инструмент/способ/метод:

Локализация: –

Признак-значения признака: –

Объект метаязыкового представления: **ТЕРМИНОЛОГИЯ,**

ПОДЪЯЗЫК

Способ представления языкового объекта:

Аспект: **ИНФОРМАЦИОННЫЙ**

Дисциплина-источник: **ИНФОРМАТИКА**

Объект/предмет дисциплины: –

При сопоставлении дефиниций нетрудно заметить, что, несмотря на заявленное исследователем стремление отразить некую усредненную точку зрения лингвистов на те или иные термины и понятия, влияние автора, его языковой личности (а если более точно – индивидуального тезауруса) на презентацию материала очевидно. По существу автор подходит к проблеме описания и типологии тезаурусов с позиций одного из них, а именно-информационно-поискового тезауруса. Отсюда жесткость предложенной схемы и явные различия в полноте описания такого типа как информационно-поисковый тезаурус (более близкого данной языковой личности с позиций ее прагматикона и личностного тезауруса) – с одной стороны и такого типа как ассоциативный тезаурус, где заполнено лишь два параметра, – с другой.

Представляется, что количество заполненных пунктов схемы-анкеты как в случае с ассоциативным тезаурусом, так и в случае с тезаурусом как идеографическим словарем могло бы быть значительно большим.

Что касается последнего, то и для него релевантны такие, например, признаки, как наличие отсылок, фасетов и т.п., приписываемые С. Е. Никитиной только информационно-поисковым тезаурусам. Видимо, могли бы быть заполнены все три дефиниции, посвященные тезаурусам, и по такому параметру-функции, как корреляты. В дефиниции «Тезаурус», претендующей на описание родового понятия, но по существу представляющей собой описание одного из его основных видов – «идеографического» (ср. дефиниции, приведенные выше), в качестве коррелятов могли бы быть названы толковые и энциклопедические словари (если понимать термин «тезаурус» как гипероним в структуре тезаурусов).

Коррелятами соответствующих типов (информационно-поискового, ассоциативного) тезаурусов будут их эквонимы (т.е. все другие типы тезаурусов, находящиеся с описываемым в словарной статье, в эквиполентных отношениях).

В то же время, приведение дефиниций тезаурусов С. Е. Никитиной имеет для настоящего исследования целый ряд положительных моментов. Во-первых, это избавляет нас от необходимости более подробного описания «усредненного» понимания тезаурусов (как лексикографического понятия) в современной лингвистической литературе, экспликации основных характеристик тезаурусов и используемого в данном поле исследования метаязыка. Во-вторых, подтверждает мысль о необходимости выделения в качестве отдельного вида такого типа тезаурусов, как ассоциативный. В-третьих, сами дефиниции служат своего рода «примерами способов организации лексики в информационно-поисковых тезаурусах, отражением преимуществ и недостатков данного способа» [5, с. 72].

Ассоциативные тезаурусы используют материалы двух принципиально разных ресурсов. С одной стороны, ассоциативным тезаурусом называется словарь, описывающий психологические ассоциации между словами, возникающие у людей. Таким словарем, например, является Русский ассоциативный словарь. [Ссылка на словарь] Кроме того, термин «ассоциативный тезаурус» употребляется для ссылки на ресурсы, создаваемые автоматически на основе обработки текстовых коллекций и показывающие совместную встречаемость пар слов в документах.

Под информационно-поисковым тезаурусом (ИПТ) понимается словарь лексических единиц информационно-поискового языка, в котором заданы парадигматические (базисные) смысловые отношения между этими единицами [6, с. 5–7].

В соответствии с определениями стандартов, информационно-поисковый тезаурус – это нормативный словарь, точно указывающий отношения между терминами и предназначенный для описания содержания документов и поисковых запросов.

Основными целями разработки информационно-поисковых тезаурусов являются следующие:

Обеспечение перевода документов и запросов пользователей на один и тот же словарь, используемый для индексирования и поиска. Таким образом, различия в лексическом составе документа и запроса пользователя сводятся к одним и тем же единицам тезауруса.

Обеспечение последовательного использования единиц индексирования.

Обеспечение отношений между терминами – отношения между единицами тезауруса позволяют найти оптимальный термин для описания документа или запроса.

Использование как поискового средства при поиске документов.

Информационно-поисковые тезаурусы создавались как инструмент для ручного описания документов специалистами-индексаторами. Поисковый запрос также предполагалось формулировать на основе единиц тезауруса.

Итак, при разработке информационно-поисковых тезаурусов первой задачей является отбор терминов для включения в тезаурус. Существует несколько возможных источников терминов для разработки информационно-поисковых тезаурусов.

Прежде всего, должны быть изучены существующие тезаурусы в близких предметных областях. Они могут содержать значительное количество полезных терминов для нового тезауруса. Термины – кандидаты на внесение в тезаурус – могут быть предложены экспертами предметной области. Кроме того, термины тезауруса могут быть получены из текстов предметной области применением автоматизированных методов или ручной обработки документов. При ручной обработке документов сначала некоторое время индексаторы индексируют поступающие документы наиболее релевантными ключевыми словами, которые затем сводятся в единый список, способный служить основой для тезауруса [7, с. 24–30].

После того, как список терминов-кандидатов получен, из него исключаются слишком частотные термины, поскольку предполагается, что они являются малоинформативными для различения отдельных документов. Относительно малочастотные термины могут быть удалены из списка или представлены как аскрипторы более общих или более частотных понятий.

А. С. Герд предлагает исключать некоторые конкретные термины, так как тезаурус, в котором много уровней иерархии, труден в использовании: возрастает субъективность индексирования, т. к. индексаторы могут использовать для индексирования документов дескрипторы разного уровня [8, с. 7].

Если в списке обнаруживается несколько близких по смыслу терминов, то из них выделяется наиболее частотный термин, остальные термины могут быть исключены и переведены в аскрипторы [7, с. 30–32].

Идеографический тезаурус – лексико-графическое издание, основанное на логической рубрикации всего понятийного содержания лексики. В нем производится идентификация понятийных групп. Яркий пример тезауруса – словарь П. М. Роже (1852).

Попытка решения проблем теории и практики перевода, переводческой компетенции посредством создания особых двуязычных тезаурусов по определенным предметным областям неизбежно связана с целым комплексом проблем, центральной из которых является глобальное понятие тезауруса, широко используемое в теории коммуникации, литературоведении, лингвострановедении, когнитологии, работах по искусственному интеллекту, информатике, психологии, социо- и психолингвистике, лексикографии и т.д. Еще более обширный ряд образуют определения тезаурусов, причем не только с позиций различных областей знания, но и в рамках одной и той же научной дисциплины, например, в лексикографии.

Этот вопрос требует отдельного, специального рассмотрения, здесь же рассматривается то определение тезауруса, которое еще почти четыре десятилетия тому назад было квалифицировано как общераспространенное: «опыт, накопленный и сохраняемый памятью человека (машины), опыт, который способствует эффективному восприятию посланной информации» [9, с. 52].

Представляется, что подобная интеграция различных направлений лингвистики, включающих в сферу своих интересов проблему тезауруса, может оказаться взаимно полезной и плодотворной как «по горизонтали», т.е. в плоскости конкретной языковедческой дисциплины, так и «по вертикали», т.е. в плане исследования социолингвистических, психолингвистических и лексикографических тезаурусов в их взаимодействии и взаимообусловленности. Одним из результатов такого сочетания интер- и мульти-дисциплинарных подходов может, как нам представляется, стать создание принципиально нового типа словарей-тезаурусов, а именно: переводческих тезаурусов по определенным областям знания.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь /Главный редактор. В. Н. Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1990.
- 2 **Залевская, А. А.** Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1990.
- 3 **Караулов, Ю. Н.** О состоянии русского языка современности. М., 1991.
- 4 **Никитина, С. Е.** Тезаурус по прикладной и теоретической лингвистике. – М. : Наука, 1978.
- 5 **Кудашев, И.** Проектирование переводческих словарей специальной лексики. – Хельсинки, ХУ, 2007.

6 **Лавренова, О. А.** Методика разработки информационно-поискового тезауруса [Текст] / О. А. Лавренова. – Москва, 2001.

7 **Архангельская, В. А., Базарнова, С. В.** Информационно-поисковый тезаурус по экономике и демографии [Текст] / В. А. Архангельская, С. В. Базарнова. – 2001.

8 **Герд, А. С.** Термин в языках для специальных целей и в литературном языке // Современная тенденция в лексикологии, терминоведении и теории LSP. – Москва, 2009.

9 **Гальперин, П. Я.** Экспериментальное исследование внимания. – М., 1974.

10 **Баранов, О. С.** Идеографический словарь русского языка. – М. : ЭТС, 1995.

11 Лексическая основа русского языка: Комплексный учебный словарь / В. В. Морковкин, Н. О. Беме, И. А. Дорогонова, Т. Ф. Иванова, И. Д. Успенская; Под ред. В. В. Морковкина. – М. : Рус. яз., 1984.

12 **Морковкин, В. В.** Тематический словарь-минимум современного русского языка // Лексические минимумы современного русского языка / Под ред. В. В. Морковкина. – М. : Рус. яз., 1985. – С. 279–352.

13 **Ожегов, С. И., Шведова, Н. Ю.** Толковый словарь русского языка. 4-е изд., дополн. – М., 1997.

14 Русский семантический словарь: Опыт автоматического построения тезауруса: от понятия к слову / Ю. Н. Караулов, В. И. Молчанов, В. А. Афанасьев, И. В. Михалев; Отв. ред. С. Г. Бархударов. – М. : Наука, 1982.

О ХАРАКТЕРЕ ТЕМАТИЧЕСКОГО КРУГА ПОЭЗИИ П. ВАСИЛЬЕВА

ШАЙМАРДАНОВА С. К.

к.ф.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Мы не ставим целью подробно перечислять и классифицировать поэтические темы, которые присутствуют в поэзии П. Васильева. Их очень много, численный охват и реестровое оформление тематических слоев составило бы отдельную главу. Строго говоря, каждое слово в поэзии П. Васильева является тематическим, поскольку так или иначе относится к той или иной теме.

Анализ доступных нам художественных произведений П. Васильева (мы не исследуем язык его прозы и писем) говорит

о широте мировоззрения и литературных интересов автора. Темы, раскрываемые поэтом, отражают сложные исторические и социально-культурные процессы, происходившие в советской стране в период 20-30-х годов. Впечатляет историческая достоверность становления колхозной деревни, сопровождавшегося жестоким разгромом индивидуального крестьянского хозяйства с «выкорчевыванием» крестьянского сознания, уничтожения на корню всякого стремления к самостоятельности и сохранению устоев прошлого с его родительским миропорядком. Здесь Павел Васильев – ударный боец, и семантическая стилема «новый мир» сияет в его контексте как торжествующий антипод «прошлого», «старого», «былого».

Эта демаркация «нового» и «старого» определяет все остальные темы и распределение тематических слов в двух световых планах. Тема человека, тема жизни и смерти, тема труда и борьбы, тема счастья и горя, тема родины и чужбины, тема любви и ненависти и т.п. разворачиваются в контексте Павла Васильева, пройдя своеобразную аттестацию через функциональную значимость.

Поэт своего дня, Павел Васильев приветствовал все новое, советская действительность 30-х годов с ее динамическим ритмом, энтузиазмом строителей, радикальной ломкой старого быта не могла не вызвать отклика в контексте талантливого художника: «...Цветет урюк у синих чайхане, Цветут огни поднявшихся вокзалов, Салютуя разбуженной стране...», «...Это зажег над степями Турксиб Сквозь ветер свои огни», «От Сибири к Ташкенту без удержу мча, Грузовые составы слагают поэмы», «...К пустынному подножью Тянь-Шаня Индустрии приложены следы». (Из стихов «Товарищ Джурбай», «Путь в страну», «Турксиб»).

Внутренний смысловой динамизм авторского контекста достигает предельного состояния, метафорические уподобления еще больше усиливают ощущение ритма, стремительности движения: «Навстречу нахлынет поднявшейся горечью ветер полыни», «Голубизной и вскипающей кровью по небу ударил горячий рассвет», «И, рдея из выстуженной глубины, летел ледяной обвал».

Социальная тема зрелого Васильева определяет особую организацию художественного материала. На наш взгляд, в художественном мировосприятии поэта окружающая его реальная действительность находила свое выражение следующим образом: с одной стороны, природный талант и сверхтонкая чувствительность позволили ему глубже и болезненнее ощутить происходящие полные трагедии и драматической напряженности события 30-х годов, с другой стороны, данные ему от природы огромное жизнелюбие и оптимизм

укрепляли его волю и помогали преодолевать все жизненные невзгоды и огорчения. Время жестоких репрессий, тяжелую обстановку 30-х годов он назвал «старым миром» («Мир старый жив... Еще не все сравнялось») «миром прежних снов» («мир прежних снов...вопил, недвижим...»), «прошлым», «звериным уютом», «вчерашнего дня дремучим бытом». В художественном контексте П.Васильева находят отражение мысли об ущербности «старого мира», о его непрочности, невечности и полном крахе. Как истинный гений, молодой поэт обладал даром провидения: за далекими синими далями он видел светлое будущее своей обновляющейся республики, он видел светлые, сверкающие от улыбок лица людей, освободившихся от духовной кабалы «звериных» устоев 30-х годов.

Двуплановость его контекста обуславливают противопоставленные ряды темных и световых поэтических единиц: в плане тени выделяются ПЕ, характеризующие и обличающие жестокие законы 30-х годов, бесчеловечный «звериный уют» того времени, в плане же света развиваются поэтические слова, представляющие явление нового мира, наполненного оптимизмом и «удесятеренным чувством жизни».

Начавшиеся социальные перемены в республике заставили его по новому взглянуть на окружающую действительность, обострили ощущение прекрасного и непримиримостью ко всему недоброму, что осталось от прошлого. Изображая «старый мир», автор использует в контексте поэтические единицы тематического поля «Смерть и все то, что с ней связано»: «кладбище», «яд», «отрава», «нож», «ножевые раны», «сабля», «череп», «сгорбленная могила», «пальцы скрюченных рук», «голубые орехи глаз», «мертвые кости», «черные рты», «черная кровь», «смерти круговые чаши», «окровавленный закат», «гибельная чернота», «трупы пухлых грибов», «шпал бездушные тела», «багровые туши», «мертвое мерцание лун», «запах мертвых медуниц», «тусклый смертный мороз», «настоянной кровью взбухало болото». Прошлое подобно «кладбищу», в котором все находится как бы в замороженном состоянии, без движения и без жизни: «...не шевельсь, висели птицы, как бы удушенные кем»; «Дыни в глухом и жарком обмороке лежат», «Обугленный дуб»; «В окоченевших кадках, томясь, ночует черная вода»; «Багровой сиренью набухал купецкий город»; «...медью тлели сундуки».

Напротив, по мнению Васильева, в новом мире все охвачено неумным желанием жить, двигаться, сиять, шуметь, перекликаться: «По небу просторным бегом шел облаков кипучий вал»; «От ветра целый мир в поклонах»; «Струей грохочущей... течет кумыс»; «Дождь на травах обожженных копытами затанцевал»; «бушуют травы»; «Буран

золотых пшениц»; «Солнце блещет горячо»; «Горячим сердцем ночь стучится, от нетерпенья бьет крылом»; «Слышным половодьем пошли облака»; «кумачовая вьюга лент»; «И поднимали кругом карусели веселые ситцевые метели».

Таким образом, в авторском художественном контексте все теньевые и световые поэтические слова можно разделить на две большие группы по принципу тематического объединения активных речевых единиц:

1 Теньевые активные и пассивные художественные семантические варианты, объединенные общим признаком «Присущий старому миру»

2 световые активные и пассивные художественные семантические варианты с общим признаком «Относящийся к новому миру».

Общая идейно-тематическая направленность поэзии Васильева получает конкретную реализацию в контексте автора в виде индивидуально-тематических полей. Теньевые поэтические слова распределяются по следующим индивидуально-тематическим полям: «Прошлое – кладбище», «Природа в старом мире», «Город старый», «Ущербность старого мира», «Звериная сущность старого мира», «Краски прошлого», «Гибельная атмосфера темного прошлого», «Представители старого мира», «Прошлое – тюрьма». Световые поэтические единицы входят в соответственно противопоставленные индивидуально-авторские тематические поля: «Новый мир – жизнь в высшем проявлении», «Природа в новом мире», «Представители нового», «Праздничная атмосфера в новой жизни и т.д. Индивидуально-тематические поля плана тени противопоставлены в контексте аналогичным полям плана света в соответствии с основным, реализуемым в них, смыслом: «Связанный со смертью» – «Связанный с жизнью».

Так, если обратиться к поэтическим единицам индивидуально-тематических полей «Город старый» и «Город нового», то можно установить определенные закономерности лингвостилистического порядка, связанные с авторским отношением к изображаемому и создаваемым поэтическим средствам.

В плане тени представлены микроконтексты: «Багровой сиренью набухал купецкий город...», «И вот опять над городом блеснул Ущербный полумесяц минаретов»; «Город пух на крепких дрожжах, а его повара бочки с медом катили, ступая по-бычьему»; «А за окном старый казачий верблюжий город с глиняной сопкой – одним горбом...»; «Старый горбатый город – щебень и синева, Свернута у подсолнуха рыжая голова»; «в каждом окне соседском тусклый зрачок огня...»; «Семипалатинск, город верблюжий, Коршуны плавают над тобой».

В плане света («Город нового мира»): «Вдруг зашумят, уставши от покоя, в бетон напряженные города...»; В камень одетые площади, рельсы на мостовой, Статен, плечист и светел утренний город твой...», «Цветут огни поднявшихся вокзалов, Салютуя разбуженной стране»; «Здания встают, как памятники, не повернув назад»; «Семипалатинск, ...ты поднимаешься из песков!», «В пламени зари Полынные родные пустыри Завод одел железною листвою».

В «старом мире» все живое и неживое (человек и природа) лишены свободы, жизни, скованы «гибельными тисками» косных устоев «темного» прошлого, что ограничивает в значительной мере, стесняет развитие человеческих духовных сил и потребностей.

Старый мир представляется в контексте неким безмолвным, находящимся в мертвом оцепенении пустынным царством с мертвыми птицами, растениями и животными, а люди его лишены человеческого облика, наделены чертами хищных, кровожадных зверей, недаром автор называет их «мясниками» и «волчьим косяком».

Человек не мог жить в удушливой атмосфере «гибельной черноты» (выражение Васильева). В неволе, в «тюрьме» ущербного мира погибли его ум, сердце, талант, вследствие чего человек не мог изменить в какой бы то ни было мере окружающую действительность, жизнь, себя.

Лишь пришедшая с социальными переменами «новая» жизнь могла дать истинную свободу, простор лету человеческого мышления, развитию духовных физических и умственных способностей, обусловив тем самым целенаправленную деятельность людей, преобразующую все вокруг.

Мысли подобного рода нашли отражение в авторском контексте в определенных противопоставлениях теньевых и световых поэтических единицах. В рассматриваемых примерах в плане тени («Связанный со смертью») выступают следующие поэтические слова: «набухать» – контекстуальное значение «наполняться кровью, смертью», «пухнуть» – имеет идентичное значение в авторском употреблении; «старый, верблюжий, горбатый» – контекстуальные синонимы с общим смысловым оттенком «приносящий гибель»; «ущербный, тусклый, багровый» – синонимы с общим значением в контексте «лишенный жизни».

В плане света («Жизнь в высшем проявлении») им противопоставляются поэтические единицы: «зашуметь» – индивидуально-авторское значение «проявлять огромную жизненную энергию»; «подняться, встать» – контекстуальные синонимы к слову «зашуметь»; «светлый», «статный» – «обладающий большой жизненной энергией».

Ни один современный толковый и синонимический словарь не зафиксировал столь необычных значений приведенных поэтических

слов, следовательно, эти поэтических единиц являются ярким свидетельством индивидуального творчества, иначе говоря, являются примерами индивидуально-авторских семантических неологизмов.

Художественному миру Павла Васильева чужды мелкотемье и равнодушие; органическим свойством его щедро одаренной поэтической природы является смелость в выборе тематики, самобытность образной системы, свободное и гибкое владение богатством народной поэзии. Самое примечательное в творчестве этого замечательного мастера слова состоит в том, что какая бы тема не взволновала поэта, она раскрывается как тема двух миров, противоборствующих социальных сил, по отношению к которым он занимает совершенно определенную активную позицию.

Сравнительно-сопоставительный анализ контекстуальных значений слов и выражений в контексте и соответствующих лексем и выражений общенародного языка показал, что слова общеупотребительные, входя в состав художественного целого, подвергаются определенным изменениям в смысловом отношении. Причем степень художественной трансформации в контексте не однородна. Отдельные слова могут не иметь добавочных оттенков значения, но, участвуя в создании образных микротем, связывая более активные и эстетическом отношении словесные единицы, они, тем не менее, являются теми составными элементами художественного контекста, без которых невозможны было бы становление определенного авторского слога, актуализация тех специфических семантических преобразований, на основе которых происходит движение поэтической мысли, создание тематических полей.

Кажущееся безразличие отдельных слов к художественному контексту представляет собой явление чисто внешнее. Словесные единицы, участвующие в создании художественных индивидуально-авторских значений, могут быть квалифицированы как составляющие периферийную область контекста.

Наиболее активными в эстетическом отношении являются слова и словосочетания, семантическая структура которых качественно меняется, т.е. в условиях авторского контекста появляются новые художественные значения или их оттенки. В совокупности они образуют индивидуально-стилистический комплекс художественного контекста. Структурными элементами стилистического комплекса признаются «стилистическое ядро» и «стилистическая периферия».

Думается, введенный нами термин «индивидуально-стилистический комплекс» (ИКС) носит более конкретизированный характер в плане выявления своеобразия поэтического слова Павла Васильева, особенностей авторского миропонимания, связанного

с этим особым отбором языковых средств, системы необычных по своей неповторимости и оригинальности художественных значений, т.е. выявление присущих только этому автору индивидуальных особенностей использования слова, специфики его художественного контекста. Формирование П. Васильева как поэта происходило в тридцатых годах прошлого столетия. Природный дар, талант молодого поэта позволили ему более тонко и остро почувствовать душную атмосферу окружающей действительности, увидеть ущербность, губительную силу устоев «звериного уюта» периода репрессий.

В художественном контексте Павла Васильева в плане тени получают развитие поэтические единицы «ущербный», «кривой», «горбатый», «тяжелый». В мире поэта все изогнуто под тяжестью крови, смерти, тоски, и поэтому света, тепла, т.е. ущербно:

«Мир прежних снов, пропитанный **тяжелым** ядом, ... вопил, недвижим!», «камни стонут в тоске и **тяжелом** бессилье»; «горбоносый губернский муж, волочащий **тяжелые** крылья удачи»; «я знаю, молодость нам дорога воспоминаньем терпким и **тяжелым**»; «**тяжелое** солнце в огне и туманах», «**сгорбленная** могила», «**сгорбившаяся**, без сил церковь», «**согнувшись** под стальным копытом, на ящерицу с перебитым хребтом похож был Павлодар»; «**пригнувшийся** склон»; «чахоточный день поник, надломившись, под грузными арками **сгорбленных** сводов»; «А за окном старый казацкий верблюжий город с глиняной сопкой – одним **горбом**»; «Атаман, откликнись, по чьей вине коршуном **горбатым** сидишь на коне?», «**Сутулые** коршуны расправляют на них заржавелые крылья»; «**ущербный** свет сердец благих»; «**свернута** у подсолнуха рыжая голова, **свесилась** у подсолнуха **мертвая** голова». Подобных примеров, свидетельствующих об ущербности окружающего мира, его законов, устоев в авторском контексте множество. Теневые поэтические единицы «ущербный», «тяжелый», «кривой», «горбатый», «сутулый», «немой», «незрячий», «неподвижный», «тусклый», на наш взгляд, объединяются в общее семантико-тематическое поле «Связанный со смертью».

Душная, давящая атмосфера окружала поэта, с болью и горечью он заявляет: «Тяжко зеленью дышать», «Душно в избе, как в гробу», «Ты страшен проказы мордою львиной вчерашнего дня дремучий быт». Павел Васильев считал своим долгом писать о существующем зле, о жестокости, чтобы бороться с ними, напоминать людям об их существовании и живучести, и о том, что предстоят еще тяжелые, яростные бои, и победа достанется нелегко.

Поэт нарочито сгущает краски: ему необходимо передать отвратительную и кровожадную сущность ненавистных ему

антигуманных явлений, наблюдаемых им непосредственно в окружающем мире.

Лейтмотивом звучат повторяющиеся в его контексте слова «мертвый», «кровь», «кровавый», «багровый», «черный», «тоска», клеймящие бесчеловечность устоев «звериного быта»:

«Он их вел через **мертвые** кости, через большую **тоску** степей»; «Полыни горьки, как **тоска** полонянок, как песни аулов»; «Страшна соль, прилипчива, как **тоска**»; «Встав на дыбы и раскинув лапы, на него медведем шла **тоска**»; «**багровой** сиренью набухал купецкий город»; «мир прежних снов глядел с полотниц... рябой, пропитанный тяжелым ядом, **багровый, черный, голубой...**»; «**окровавленным** упал закат»; «с глазами **кровяными**, по-псиному разинув рты, ...стояли поздние цветы»; «руки **черные** карагачу назад судорогою свело»; «в рогах репейника **кровавых** передвигается возок...», «голубь **мертвым** клювом к окну прирос»; «запах **мертвых** медуниц витает» и другие.

Реальная действительность 30-х годов, трагические события этого периода, свидетелем которых являлся сам поэт, представлена в его произведениях семантическим полем «Мир тюрьма». Поэтические единицы семантического поля «Мир – тюрьма» находят своё выражение в следующих микроконтекстах: «Готовое пойти **на плаху**, о кости черствые с размаху бьется сердце – **пленник** темноты»; «И, просеянные сквозь решето **решетки**, агитаторы на казенных хлебах»; «сквозь прорези этих темных окон, сквозь эту куриную **узкую клеть** самое прекраснейшее далеко начинает ветвями шуметь»; «Сквозь **сдвинутый тесно** звериный уют им мерещится свадебный яблочный полог...»; «Он стаями жирных мокриц вникает сквозь **узкую щель** общежитий», «Но даже стрекот сбруй сорочий **закован** в обруч ледяной», «Сбивчивы надежды убежать от этой **кабалы**». Человек вынужден жить в темной, душной атмосфере репрессий, лишаящей его свободы, возможности иначе мыслить, творить, высказывать личное мнение, давать объективную оценку. Слово «темнота» в первом микроконтексте входит в контекстуальный синонимический ряд: «Темнота», «гибельная чернота», «дымная тьма», «чадная ночь», «мрак», «дебри темноты» «зеленая темень», что также подтверждает мысль о своеобразном авторском восприятии окружающего мира.

В составе теневой единицы «закован обруч ледяной» слово «ледяной» имеет художественное значение «гибельный» (ср. «Посулила жизнь дороги мне **ледяные** – с юностью, как с девушкой, распрощаться у колодца»), входит в контекстуальный синонимический ряд «Ледяной, холодный, остывший, студеный, очоченевший», составляющие

компоненты которого связаны общим художественным семантическим признаком «лишенный жизни», отсюда «ледяные дороги» – это дороги, полные опасности, гибельные дороги, «ледяной обруч» – это обруч, лишаящий жизни (ср. «**Ледяное** кружево на окне. Голубь **мертвым** клювом к окну прирос», «посвист **смерти** злой и **ледяной**»).

Широко представлена в авторском контексте **тема смерти** и соответственно подробные детали, атрибуты смерти: «И по бурьяну, что черен и ржав, **смерть** пробежала с горячим штыком...»; «**Вымерла** без жалоб, молчит трава, на **смертях** замешанный, воздух густ...»; «Седина! Я знаю, ты живешь в каменной **могильной** колыбели»; «И чаши сходятся со звоном – **череп а череп а**, трепетных дыханий вьюга уходит в логово свое. Со **смертью** чокнемся, подруга...»; «Черную байбичу – **чуму** – выслали нас сжигать на кострах!»; «Нам, как подарки, суждены и **смерти** круговые чаши...»; «**трупы** пухлых грибов»; «тусклый **смертный** мороз»; «**мертвая** дорога», «запах **мертвых** медуниц»; «**мертвое** мерцанье лун»; «**могильные** плиты»; «**черные** рты»; «**мертвые** головы»; «**бездружные** тела» и многое другое.

В авторском художественном контексте формируется контекстуальный ряд с доминантой «смерть»: «Смерть, резня, разбой, гульба, черная байбича, убой, круг».

При описании трагических событий расправы, убийства бедняков-казахов очевидным является смысловое переплетение двух микроконтекстов: «И последний, с ртом в крови, Меньшиков гаркнул: **Благослови на гульбу!**» и «Волчий косяк поповской сволочи **благословлял** крестами **резню**», тем самым в авторском использовании слова «гульба» и «резня» (столь разных по смыслу в общенародном языке, т.е. в словаре) наблюдается их смысловая близость, благодаря возникающему в контексте значению «то, что несет смерть, гибель».

С общей сквозной темой смерти связаны получившие развитие в плане тени поэтические единицы со значением «**движение по кругу**»: «Кружить», «кружиться», «плыть кругами», «крутиться», «ходить по кругу», «начертить круг», «кругами течь», «пошли круги», «обступать со всех сторон» (т.е. окружать) «сужаясь кругами», «круги коршуньи смыкаются туже». В авторском употреблении эти слова и выражения выступают в плане тени, т.е. входят в семантическое поле «связанный со смертью»: «И в небе то ль рябь **ходила кругами**, то ль рыбы с отрезанными головами плыли в мутной воде...»; «И попы, по колено в дыму, пахнувшем кровью, тоской, шли и шли **по кругу** тому...»; «Над полянами **кружит** коршун»; «Тебя кольцом тяжелым окружили Деникины и Врангели твои» и так далее, и тому подобное.

В силу своего необыкновенного поэтического дара Павел Васильев предчувствует недолговечность «звериного быта» тридцатых годов, в его художественном контексте возникает и получает свое развитие **тема гибели, крушения** «мира темноты», соответственно появляются поэтические единицы «закат», «шататься», «падать», «рухнуть», «обрушиваться», «трещать», «треснуть»: «И окровавленным **упал закат** в цветном дыму вечернего простора»; «Как можешь ты до этих пор на зорях думать о **закате**, гнилую воду пить!»; «Так, голодные морды свои положив, до **заката** в пыли обесселят собаки»; «И у ям, от голодной тоски одурев, длинным воем **закат** провожают собаки...»; «...вся в лучах упавшего **заката**»; «Дом **пошатывается** легонько дышит горьким горлом печей»; «Мир гулко **шатнулся** – ни солнца, ни снегу...»; «Холод шел на нас, **шатаясь**, как верблюд»; «голодной собакой шатается горе»; «Плывут и **падают закаты**»; «гибельная **рухнет** чернота»; «Дом...**трещит** в крестцах»; «**Треснули** божьи скулы, выкатилась челюсть»; «**рушились** балки, стены...»; «Вдруг небо, повернувшись тяжело, **обрушивалось**».

Примеров подобного типа в художественном контексте П. Васильева немало. На наш взгляд, представленные в плане тени вышеназванные поэтические единицы являются контекстуальными синонимами с общим семантическим стержнем «прекратить существование, лишиться жизни». Поэт, будучи непосредственным участником и свидетелем трагических событий своего времени, предвидел крах, крушение «свинцовых мерзостей» периода сталинских репрессий, верил в светлое завтра, в прекрасную жизнь, в которой человек сможет обрести свободу слова, мысли, творчества. Павел Васильев совершил творческий подвиг, описав по-своему нечеловеческие законы и условия жизни «звериного быта», используя приемы и средства художественной речи, то есть образным языком. Таким образом, двуплановость его художественного контекста обусловлена развитием двух рядов теневых и световых поэтических единиц: в плане тени в семантическом поле «Мир – тюрьма», «Мир – смерть» и в плане света «Мир – жизнь в самых активных и действенных ее проявлениях».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Виноградов, В. В.** О теории художественной речи. М., 1971.
- 2 **Григорьев, В. П.** Поэтика слова. М. : Наука, 1979.
- 3 **Васильев Павел** Собрание сочинений в 2-х томах. – Алматы, 2009.

5 Секция. Павлодар Ертіс өңірінің
мәдени және рухани құндылықтары
5 Секция. Культурные и духовные ценности
Павлодарского Прииртышья

УНИКАЛЬНЫЕ ФАКТЫ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ КЮЯ КУРМАНГАЗЫ «МАШИНА»

БЕЙСЕНОВ А. Ж.
ст.преподаватель, кафедра «Исполнительское искусство»

Кюй «Машина» один из наиболее ярких кюев Курмангазы. Этот кюй запал мне в душу еще в юности. Будучи студентом Павлодарского музыкального училища, заинтересовался историей создания этого произведения. И нашел некоторые неувязки в прочтении и осмыслении фактов нашими многоуважаемыми исследователями. Одни утверждают, что Курмангазы предвидел урбанизацию, другие приписывают появление кюя потрясению, испытанному им от первой встречи с паровой машиной. Многие из исследователей опираются на факты, изложенные в книге «Струны столетий» академика А. К. Жубанова: «Яркие впечатления Курмангазы получил от знакомства с шумной, суетливой жизнью большого города. Символ города, как огромного крутящегося колеса, с выражением непрерывного движения запечатлел в кюе «Машина» [А. К. Жубанов «Струны столетий»].

Каждый из них по - своему прав. Есть один немаловажный момент: Ахмет Куанович Жубанов выражал свои мысли иносказательно. Все, что им написано, следует читать между строк. И тогда все становится на свои места. В истории создания кюя нет никакого намека на автомобиль. Встреча с паровой машиной и крутящееся колесо вовсе не обязательно может быть легковой автомашиной. Нужно учесть тот факт, что Курмангазы жил задолго до появления самой первой паровой машины. Первый паровой автомобиль сошел с конвейера завода Руссо – Балт в 1909 году. Курмангазы родился в 1818 году и умер в 1896 году. Как видим, он даже теоретически не мог быть свидетелем такого события. Так что эта версия отпадает сама собой. Тогда как же быть с огромным крутящимся колесом? По нашему разумению и «паровая машина», и «крутящееся колесо» по описаниям соответствуют «первому паровозу построенному Ефимом и Мироном, отцом и сыном Черепановыми в 1833 году на Выйском заводе, входившем в состав Нижнетагильских заводов. Испытания паровоза начались в августе 1834 года. Первая

железная дорога в **Российской империи** построена в 1837 году по маршруту «**Санкт-Петербург – Царское село**». [Википедия]

Учитывая то, что уже с юности Курмангазы преследовался царскими властями за свой бунтарский дух, можно предположить, что как каторжанин он имел отношение к строительству первой железной дороги. Соответственно он мог видеть собственными глазами паровоз Черепановых, курсировавший по маршруту «**Санкт-Петербург – Царское село**». Конечно, сей факт произвел впечатление на кюйши. Курмангазы никогда не расставался со своей домброй и сокровенное доверял ей. И в этот раз, увидев огромный паровоз, кюйши не мог не восхититься его размерами. Свои впечатления от увиденного он выразил в кюе «Машина». С самого вступления в этом произведении показан образ огромной приближающейся махины. Уже с первых тактов можно услышать как паровоз постепенно – постепенно набирает ход. В музыке это выражено четким пульсирующим ритмом в размере 5/8. Этот ритм как будто имитирует стук колес паровоза. Сначала медленно, а затем, постепенно, ускоряя движение, махина приближается и приближается...

Быстрое стремительное движение обрывается люфтпаузами. Накал ослабевает. Сменяется мелодия, но характер, заданный в самом начале кюя, остается неизменным. С новой силой нарастает крещендо в кюе, правая рука домбриста постепенно сдвигается от грифа домбры к подставке (эффект правой педали фортепиано). Очень интересен на наш взгляд такт на 4/4. Этот момент встречается четыре раза. Как нам кажется, здесь сменой метроритма показано замедление хода паровоза и сопутствующим ему выпуску пара. Домбрист – исполнитель, в этот момент, исполняя удары кистью, одновременно приглушает струны. Затем мелодия плавно уходит на диминуэндо. Рука исполнителя в этот момент постепенно возвращается в исходное положение ближе к грифу домбры. Далее идет развитие первоначальной темы, которая подхватывается другими не менее интересными темами.

Если учитывать, что домбра Курмангазы сильно отличалась от современной домбры и по звучанию, и по строю, и по количеству ладов, то остается только догадываться как кюйши мог передать всю мощь и силу огромной махины! Посудите сами: «домбра Курмангазы была выдолблена из цельного куска дерева, имела 9 ладов, струны были из жил» [А. К. Жубанов «Курмангазы»].

Теперь представьте, каким мастерством должен был обладать Курмангазы, чтобы выразить на домбре все то, что он увидел и почувствовал!!! Это у современной домбры длина составляет 80–130 см, струны натягиваются из лески диаметром 0,7 см, корпус

изготавливается из отдельных деревянных планок преимущественно дорогих сортов дерева, гриф изготавливается в основном из сосны». [А. Жайымов, С. Бүркітов, Б. Ысқақов Домбыра үйрену мектебі] Конечно же, реконструкция домбры адаптировала ее к современной сцене. Сегодня на ней можно играть наравне с кюями и классические произведения, а так же лучшие образцы джазовой и эстрадной музыки. Домбру, невозможно сравнить ни с каким другим инструментом, но и по сей день сохранено звучание и народный колорит, переданный нам из далекой древности нашими предками. Конечно, и по сей день звучание инструмента остается камерным и завораживающим.

Чтобы выразить это посредством двухструнной домбры от исполнителя требуется высокопрофессиональное владение инструментом. Арсенал возможностей домбры велик. Чтобы овладеть им требуется каждодневные систематические занятия. Только в этом случае можно гарантировать максимально приближенное к оригиналу исполнение. Кроме этого важно знать историю казахской народной музыки и в частности кюев. Курмангазы основатель западноказахстанской домбровой школы. Звучание и исполнение кюев его во многом отличаются от произведений других кюйши – композиторов представителей данной школы. Это чувствуется и в плане штрихов, и в агогике, а также в динамике каждого исполняемого кюя. При исполнении кюев Курмангазы необходимо различать штриховые особенности произведений Дины, Даулеткереев, Казангапа и других представителей этой исполнительской школы. Кюи Курмангазы отличаются от произведений выше перечисленных авторов более решительным характером, четкостью ударов и чеканным ритмом. Это можно увидеть на примерах таких кюев как: «Сары арка» («Золотая степь»), «Серпер» («Порыв»), «Адай» (название казахского рода) ну и, конечно же «Машина». Если сравнивать его с Даулеткереем, то у него как у представителя «голубых кровей» манера исполнения кюев более изящная и грациозная. Атака звука более «интеллигентная». Это мы видим в кюях «Косалка» («Двойное ожерелье»), «Кыз Акжелен» («Девичий Акжелен»), «Ысқырма» («Свист»).

Кроме того явные различия не только в звуковой палитре произведений, но и в структуре самих кюев. Если форма кюев Даулеткереев больше походит к миниатюре, то кюи Курмангазы по форме более развернутые. Кюи Даулеткереев в темповом плане в основном более сдержаны. Курмангазы в техническом плане более сложный. Как вы успели заметить, современным исполнителям необходимо знать полный комплекс музыкальных дисциплин, прежде

чем приступать к изучению кюев Курмангазы. Без знания: теории музыки, сольфеджио, гармонии, полифонии, анализа музыкальных форм, а особенно истории казахской народной музыки невозможно исполнение ни одного кюя Курмангазы и в особенности кюя «Машина».

Между частями кюя прослеживается внезапная модуляция. Переходом от первой части ко второй (1я сага) является люфтпауза. Это за счет нее осуществляется внезапная модуляция из соль минора в ре минор. При переходе в следующую часть сменяется характер и темп произведения. Мелодия переходит в верхний регистр домбры. Это выражается и через динамику. Вся эта часть исполняется в основном на форте. Стремительное движение и моторика мелодии обусловлена характером произведения. Размер 5/8 подчеркивает характерное поступательное движение паровоза. Смена размера усиливает это впечатление. Затем следует переход в до мажор. Данный отрезок произведения в динамическом плане более спокойный. Эта мелодическая линия исполняется на меццо форте. Далее мы видим интересный наш взгляд такт на 4/4. Смена характера в этом промежутке времени обусловлена тем, что исполнитель этот момент, исполняя удары кистью, одновременно приглушает струны. Затем мелодия плавно уходит на диминуэндо. Рука исполнителя в этот момент постепенно возвращается в исходное положение ближе к грифу домбры. Этот момент встречается четыре раза. И каждый раз это является переходом от одной части кюя к другой. И снова внезапная модуляция в ре – минор. На этот раз это переход к большой саге. Это главная кульминация кюя. Мелодия достигает наивысшей точки накала. Исполнитель при игре в данном отрезке кюя достигает самых высоких звуков на грифе домбры. Мелодия кюя резко обрывается. Меняется динамика, но моторика остается. Кюй плавно подходит к завершению. Снова встречается нам уже вышеупомянутый такт на 4/4. Кюй движется к своему логическому завершению. Сохраняется моторика движения. Динамика постепенно угасает. Последние шесть тактов исполняются на диминуэндо. Мастерство исполнителя заключается в точной передаче всех выше перечисленных тонкостей исполнения. Каждый кюй Курмангазы является жемчужиной казахской музыки. Свое почетное место среди них занимает конечно – кюй «Машина».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Жубанов, А. К.** «Струны столетий» Алма – Ата 1958г. – С. 58.
- 2 Википедия.
- 3 **Жубанов, А. К.** «Курмангазы» 1967. – С. 51–53.
- 4 **Жайымов, А., Бүркітов, С., Ысқақов, Б.** Домбыра үйрену мектебі. – С. 14

ГРАЖДАНСКИЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ С. ТОРАЙГЫРОВА

ЖЕНСИКБАЕВА М. М.
учитель русского языка и литературы,
СОШ № 18, г. Павлодар

Так что же такое гражданство? По определению С. И. Ожегова, гражданство – состояние в числе граждан государства, правовое положение гражданина. Гражданин – лицо, принадлежащее к постоянному населению данного государства, пользующееся его защитой и наделённое совокупностью политических и иных прав и обязанностей. Мотив – побудительная причина, повод к какому-нибудь действию или тема в произведениях искусства. Гражданские мотивы постоянно звучали в произведениях русских классиков. Для Некрасова, Есенина, Лермонтова, Гоголя, Пушкина и других поэтов любовь к родине – это, прежде всего, любовь к тем духовным ценностям, которые создавал народ. Свою любовь к родине, отношение к своему народу, пути выхода из условий острой и глубокой социальной несправедливости искал и преданный сын казахского народа – Султанмахмут Торайгыров. Литературоведы и историки не раз уже доказывали, что почти все акыны исполняли роль не только поэта-певца, но и учителя, историка, критика и мыслителя, духовного наставника и толкователя окружающей действительности. Исследование темы «Гражданские мотивы в творчестве Султанмахмута Торайгырова» призвано помочь постигнуть то, как удается поэту совместить такие начала, как открытая гражданственность и пронзительная лиричность, из которых складывается представление о человеке. Обобщенный образ казахской жизни передан поэтом в образах-эпитетах, «ак отау», «ак орда», «ак байбише» Символические образы Султанмахмута Торайгырова способствуют воспитанию национальной гордости, уважения и почитания казахов как самобытной нации. На примерах его произведений мне хочется доказать, что Султанмахмут Торайгыров – поэт-гражданин, горячо любивший свою родину. И поэтому человек, считающий себя гражданином своей страны должен прежде всего знать патриотов своего края.

Замечательный казахский поэт Султанмахмут Торайгыров оставил неизгладимый след в истории казахской литературы.

Его произведения полны глубокой мысли и раздумий над судьбами своего народа. «Султанмахмут Торайгыров – замечательный писатель, – писала «Правда» в апреле 1940 года, – писатель огромного ума, интереснейшей биографии». Он прожил очень мало, всего 28 лет. За

этот период поэт познал жизнь, полную лишений, не имея возможности учиться в специальных учебных заведениях. Но трудности не сломили поэта. Будучи свидетелем несправедливого отношения к простому человеку, он в своих произведениях вставал на защиту прав народа.

Я стану человеком, и если буду жить,
 Никчёмным человеком я не хочу прослыть.
 Я верный сын народа, мне нужен яркий свет.
 Добыть сиянье солнца я твёрдый дал обет.

Поэт упорно ищет пути преобразования жизни, мечтает о времени, когда восторжествует справедливость. Однако в процессе поисков, борьбы за счастье людей поэт не избежал некоторых противоречий и заблуждений. Верно, впоследствии он понял и осудил их. Произведения поэта ценны тем, что в них он ставит цель – честно служить Отчизне, быть заботливым, чутким сыном её. Даже в ранних стихах он говорит об этом.

Ты опорой считаешь меня,
 Ты с надеждой ласкаешь меня,
 Только в деле, тебя достойном,
 Ты, отец мой, узнаешь меня!
 Цель своей жизни и смысл творчества он определяет словами:
 Я бы солнцем взошёл над землёй, озарив родные края,
 Как могу я бороться с тьмой, коль светить не умею я?!
 Пусть сиянье жарких лучей обогреет сердца людей.

Поэт, кровно связанный с народом, отображает в своих произведениях действительность, судьбу трудового человека. Уже в ранних стихах он правдиво показывает классовое расслоение казахского аула, с сочувствием описывает труженика, его изнуряющий труд. С душевной болью С.Торайгыров рассказывает о произволе и жестокости имущих людей. Ненавистью наполняется сердце, когда читаешь о баях, волостных управителях, которые без зазрения совести пользовались плодами труда народа. Социальные проблемы становятся главной темой творчества Торайгырова, хотя и не на все вопросы действительности он смог ответить. О несправедливости народа убедительно рассказывает поэт, например, в стихотворениях «Богатство», «То-сё», «Когда придёт черёд», «Одному человеку» и других. С возмущением пишет он в стихотворении «Это ли справедливость?»:

Не зарабатывает в десять лет
 Бедняк золотого того кольца,
 Что излучает алмазный свет
 На пальце знатного подлеца...

В период (1915–1917 г.г.) расцвета своего таланта С. Торайгыров пишет стихи, рассказы, очерки, статьи, романы. В поэме «Бедняк», написанной в 1919 году, Торайгыров дал верную характеристику подневольной жизни казахского народа, пробуждения его самосознания. Трагическая судьба казахской женщины – одна из центральных тем творчества Торайгырова. Он выступает в защиту человеческого достоинства женщины-казашки. С гневом и возмущением говорит поэт о горестной судьбе и рабском положении её, о несчастной доле девушек, обречённых идти замуж за нелюбимых. В стихотворениях «Обучение», «Женщина», «Девушка, выданная замуж за старика» и других поэт требует свободы страдающим в неволе, женщинам. Тяжёлая трагическая судьба казахской женщины, бесправное её положение особенно ярко отражены в таких произведениях Султанмахмута, как роман «Красавица Камар», и роман в стихах «Кто виноват?». Описывая рабское положение женщины того времени, С. Торайгыров показывает дикость и жестокость, которые царили в патриархально-феодальном обществе, беспощадно критикует социальную систему, породившую и узаконившую несправедливость женщин. Поэт с прозорливостью говорил, что недалёк тот день, когда наступит конец произволу и издевательствам над женщинами, когда женщины займут в обществе равное положение с мужчинами. Торайгыров выражает чувство сожаления, что казахский народ живёт во тьме и невежестве. Он выступает, как пропагандист культуры и искусства. В стихотворениях «Какова цель учения», «Думы учащегося», в рассказе «Печальность» поэт осуждает невежество и отсталость, призывает народ приобщаться к знаниям, науке.

В чём причина отсталости нашей и бед?
 Кто заставил бродяжничать славный народ?
 Лжеученья застлали солнечный свет!
 А с неправдаю вместе и горе уйдет.

Продолжая традицию великого Абая, С. Торайгыров распространял в Казахстане передовые идеи русских демократов, призывал к дружбе с русским народом. Он говорил: «Клянусь научусь по-русски говорить и писать». Именно под влиянием русской демократической литературы Султанмахмут Торайгыров по-новому понял и осознал роль и задачу поэта, как выразителя чаяний народа, как борца за его интересы. Султанмахмут Торайгыров откликнулся ни на все жгучие проблемы современного ему общества. Он сыграл большую роль в развитии казахской литературы и по праву считается крупнейшим после Абая представителем казахской литературы. Писатель-демократ Султанмахмут Торайгыров оставил своему народу богатое литературное

наследие. Веря в огромные способности человеческого ума и всеилие разума, Султанмахмут Торайгыров полагал, что, развивая и совершенствуя свои знания, человек освободится от невежества, от рабской зависимости социального гнева и придёт к осознанию того, что он сам всеильный и всемогущий творец. «По мере своего развития, – писал поэт-просветитель, – разум говорит: нет рабства, господства, нет насилия. Потребуется много времени, чтобы содействовать прогрессу». Султанмахмут Торайгыров был ярким выразителем интересов массовой бедноты, горячим патриотом родного края, стремился в меру своих сил, знаний и способностей честно служить своему народу. «Если я тебе достойный сын, то ты мой родной отец», – писал он о своём народе. Его произведения имеют глубокую демократическую направленность, пронизаны идеями добра, справедливости и гуманизма. Главная ценность его произведений определяется борьбой поэта за свободу, за сохранение народа, борьбой за целостность и единство земли отцов. Всё это позволяет назвать Султанмахмута Торайгырова одним из видных представителей общественной мысли Казахстана и цивилизованного мира.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Жовтис, А. Л.** «Огонёк в степи», Москва «Художественная литература», 1979 г.
- 2 **Иренов, Г.** «Поэт-мыслитель» газета «Звезда Прииртышья» «1993 г., № 78
- 3 Гл. редактор Нургалиев Р. Н., Краткая энциклопедия «Казахская ССР» Алматы, 1991 г., 555 с.
- 4 **Ожегов, С. И.** «Словарь русского языка», Москва, «Русский язык» 1989 г., 116 с., 293 с.
- 5 **Приймак, Ф. Я., Абашидзе, И. В.** «Поэты Казахстана», Ленинградское отделение, 1978г., издание третье, 364 с.
- 6 **Сатпаева, Ш. К., Адибаев, Х. А.** «Казахская литература», Алматы, «Мектеп», 1979г. 134 стр.
- 7 **Торайгыров, С.** Избранное: Алма-Ата Казгослитиздат., 1958 г., 166 с.
- 8 **Торайгыров, С.** «Жил некий человек среди людей», «Пожелание», «Национальность» (стихи) Звезда, 1977 № 6
- 9 **Утебаев, Е.** «Султанмахмут» газета «Звезда Прииртышья» 1992 г., № 78, 80, 83, 85.

ГУСИНЫЙ ПЕРЕЛЕТ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

ЛИТВИОВА П. А.
студент, Педагогический высший колледж
имени Б. Ахметова, г. Павлодар

МУЖИКБАЕВА Б. К.
магистр образования, преподаватель истории и права,
Педагогический высший колледж имени Б. Ахметова, г. Павлодар

На современном этапе духовно-нравственные проблемы нашего общества имеют актуальный характер. Об этом много пишут и говорят, но только лишь осознания проблем недостаточно, чтобы найти их решение. В процессе формирования гражданского общества многократно возрастает роль духовности каждой личности.

Нравственные основополагающие – главные фильтры для создания и поддержания системы государства, в котором должны быть на первом месте достоинство и свободы личности. Духовность должна защищать нас от неверных поступков и разрушительных действий по отношению к окружающим и самим себе.

Большой проблемой является то, что уровень духовности, а, следовательно, и общественного сознания снижается незаметно, что подрывает нравственную память, снижает общие интеллектуальные способности. происходит разрушение творческих способностей и прекращение духовного развития человека.

Современное общество обязано начать духовно-нравственное возрождение. Образование должно поставить цель развивать не только умственные способности и интеллект человека, но и учить человека обретению самого себя, человеческого образа, что позволит ему быть самим собой и разделять добро и зло. Каждая личность должна стать субъектом исторических и культурных действий. Через образование молодёжь должна включаться в непрерывный процесс развития общества и собственного становления в нём. На образование возлагается функция приобщения новых поколений к способу жизни старших, с обретением знаний и ценностей, накопленных столетиями.

В XXI-ом веке сложно представить себе современного человека, у которого не было бы мобильного телефона. Проводя все свое свободное время в гаджетах, социальных сетях современное общество начинает постепенно забывать развивать свои духовно-нравственные качества. Эта проблема присутствует и в городе Павлодаре. Наши

соотечественники упускают тот факт, что рядом с ними находится исторический памятник мирового масштаба.

1 Гусиный перелет: исторический памятник города Павлодара

Центр области – город Павлодар, является одним из старейших городов Республики, расположенный на берегу Иртыша. Воспетый поэтами он восхищает своих гостей широкими проспектами и улицами, тенистыми парками и аллеями, цветниками и фонтанами. Город имеет богатую историю и археологические памятники, среди которых, уникальное захоронение останков доисторических животных «Гусиный перелет».

Своё историческое начало «Гусиный перелет» начинает в 1928 году, когда московским палеонтологом Юрием Орловым на северо-западе Павлодара, на обрывистом берегу Иртыша, были обнаружены останки древнейших животных. Во время раскопочных работ у «Гусиного Перелета», когда сняли почти 10 метров толщи грунта, обнаружили огромное количество окаменевших черепов и костей животных, живших в долине древнего Иртыша около 6 миллионов лет назад. Это была мировая научная сенсация, так как на тот период нигде больше не были открыты такие «залежи». Павлодарское местонахождение оказалось богато останками «африканских» животных, распространившихся в третичный период далеко на север. С захоронения было вывезено несколько вагонов костей животных – около 16 тонн фрагментов и целых скелетов антилоп, жирафов, гиен, оленей, носорогов-хилотерий, предков слонов – мастодонтов, страусов, черепах и прочих представителей древнего мира животных. Наиболее ярким среди них была трехпалая лошадь – гиппарион, по имени которой названа фауна того периода. В настоящее время в московском Палеонтологическом музее выставлен целый зал экспонатов с «Гусиного перелета», есть экземпляры и в Павлодаре – в краеведческом музее и в музее Павлодарского государственного педагогического университета.

В книге «В мире древних животных» Орлов Ю. А. пишет: «Количество захороненного здесь костного материала огромно: подсчет одноименных костей одного и того же вида животных показал, что при вскрытии раскопками Палеонтологического института небольшой части местонахождения, уже давно размываемого Иртышом, были обнаружены остатки не менее 20 особей оленей, 40 жираф, 130 носорогов, более 200 гиппарионов. В коллекциях из Павлодара на сотни индивидов копытных приходятся единицы хищников. Самыми крупными животными гиппарионовой фауны были хоботные – мастодонты и динотерий. Однако материал по хоботным, добытый в

Павлодаре, пока недостаточен для точного определения. Скудность остатков хоботных могла бы быть связана с их относительной малочисленностью по сравнению с жирафами, носорогами и особенно гиппарионами, которые, вероятно, паслись в конце миоцена и в нижнем плиоцене на просторах Западно-Сибирской равнины такими же огромными табунами, как еще совсем недавно зебры и другие копытные в саваннах Африки».

2 Проблемы Гусиного перелета

В первую очередь, причина кроется в незнании ценности и уникальности этой территории. По результатам анкетирования, проведенного среди студентов педагогического высшего колледжа имени Б.Ахметова и взрослого населения г. Павлодара следует, что многие знают об особо охраняемых природных территориях и могут назвать их, в том числе, «Гусиный перелет». Вместе с тем, испытывали затруднения в определении «палеонтологический памятник» и что под охраной находятся окаменелости животных. Абсолютно не владеют информацией об ученом Орлове Ю. А., исследовавшем эту территорию. Профессор Ахметов К. В., занимающийся решением проблемы «Гусиного перелета» около 20 лет, подчеркивает, что памятник природы имеет не только научную ценность, но должен стать образцовым местом отдыха и туристическим кластером. «Музей под открытым небом» был открыт 5 июля 2019 года. Он представляет собой воссоздание древнего ландшафта со скульптурами видов вымерших животных в натуральную величину. Памятник природы «Гусиный перелет» является самым крупным известным захоронением неогеновых животных, эталонным памятником, известным во всем мире, по которому ведется сравнение всех ныне изученных захоронений вымерших животных этого времени. Уникальный участок тянется параллельно береговой обрывистой зоне Иртыша более чем на 500 м. К сожалению, памятник подвергается нападению вандалов. Вандализм – одна из форм деструктивного поведения человека, в ходе которого уничтожаются или оскверняются предметы искусства, культуры. Согласно Уголовному Кодексу Республики Казахстан статья 294 гласит, вандализм, то есть осквернение зданий, иных сооружений, памятников истории и культуры, природных объектов, охраняемых государством, надписями или рисунками, или иными действиями, оскорбляющими общественную нравственность, а рано умышленная порча имущества на транспорте или в иных общественных местах – наказываются штрафом в размере до ста шестидесяти месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам

на срок до ста шестидесяти часов, либо арестом на срок до сорока суток. Большое число объектов культурного наследия разрушается от времени или в результате деятельности человека, и почти все они требуют защиты. Все разрушенные свидетельства прошлого должны считаться утраченными ценными знаниями. Поэтому мы несем большую ответственность за культурное и природное наследие, которые должны считаться сокровищем и источником информации, мы обязательно должны научиться способам прочтения, интерпретации, сохранения и передачи этой информации будущим поколениям. Писатель Катаев В. делает акцент на том, что произведения искусства, когда-то наполняющие улицы, даже исчезнув, хранятся в памяти людей. Эта мысль прослеживается в предложении 12 «...в памяти остаются лишь призраки ныне уже не существующих, упраздненных улиц, переулков, тупичков...».

Каждый памятник – это история, и уничтожая монументы историческим личностям, человек уничтожает частичку мировой истории и истории своей жизни, моменты которой могут быть связаны с культурными объектами на улицах родного города.

Человек должен уважительно относиться к произведениям искусства, сохраняя культурное наследие, а не уничтожать его. Долг каждого человека сохранять культурное наследие своей страны, ведь все памятники, монументы, улицы, здания – это наша история, которую мы должны сберечь для будущих поколений.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Горбунов, С.** «Гусиный перелет» хватит ли сил для старта. Казахская правда. 18.01.13.
- 2 **Орлов Ю. А.** В мире древних животных: Очерки по палеонтологии позвоночных. – 3-е изд. М. : Наука, 1989.
- 3 **Орлов, Ю. А.** (глав. ред.). Основы палеонтологии. Т.13. Млекопитающие. 1962.
- 4 «Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область». Алматы: «Аруна» 2010.
- 5 **Алиясова, В. Н., Ахметов, К. К.** «Гусиный перелет» уникальный памятник природы . Звезда Прииртышья – 2002, 11 апреля.
- 6 **Алиясова, В. Н.** Музеи северного и восточного Казахстана как центры сохранения и популяризации палеонтологических коллекций. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата Культурологии. Централизованная Библиотечная Система г. Павлодара.

7 **Алиясова, В. Н.** Палеонтологический памятник природы «Гусиный перелет». Биологические науки Казахстана. – Павлодар, 2002. – № 4.

8 **Алиясова, В. Н.** Палеонтологические коллекции в музеях г. Павлодара как форма сохранения природного наследия . Наследие и современные проблемы национальной культуры: материалы Международной научно-практической конференции. Уральск, 2006.

РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ ШАМШЫРАҒЫ

МАГАШОВА Ж. Р.

студент, ИнЕУ, Екібастұз колледж, Екібастұз қ.

КЫЛЫШПЕКОВА К. Т.

Тарих пәнінің оқытушысы, ИнЕУ, Екібастұз колледж, Екібастұз қ.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері әлі толық ашылмаған өткен тарихымыз азды-көпті түгенделіп, олжамызға марқайып, айналаға асқан құмарлықпен қарайтын болдық. Осыдан болар, талай ғасыр ашық аспан астындағы қараусыз қалған тау мен үңгір қабырғаларындағы бедерленіп, қашалып жазылған суреттер мен белгілерге деген қызығушылық арқылы ата-бабалардың өткен өмірі мен тіршілігінен хабардар болғанымыз. Даламыз қандай кең болса, ондағы құнды жәдігерлер де жеткілікті. Және олардың жер жағдайына байланысты өз атаулары да бар. Жамбыл ауданының батысындағы шөлейтті және жартылай шөлейтті аймаққа жататын Қарабастау елді мекенінің жазықпен шектескен Таңбалы шатқалындағы талайды тамсандырған тастағы қашалған, бедерленген (петроглифтер) қазіргі кезде туризм көзіне айналып, халқымыздың бай мұрасы ретінде алыс-жақыннан келгендердің назарына ұсынылып, «біздерде мынадай бар, мынадай бар» деп ауыз толтырып айтуға, мақтанышымызға айналғаны да тәуелсіздікпен келген игілік. Сол сияқты біздің өлкемізде де ежелгі заманның бір белгісі ретінде сақталып қалған Өлеңті жазбаларына тоқталуды жөн көрдік.

Қазақстан территориясында тастағы таңбалар көптеп кездеседі. Оның ішінде біз қарастырайық деп отырған Өлеңті жазбалары. Өлеңті өзенінің оң жағалауында, Екібастұз ауданының Тай ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 10 км жердегі «Өлеңті жазулары» Павлодардағы Ертіс маңындағы алғашқы қауым өнерінің ғажап ескерткіші болып табылады. Мұндағы түрлі жануарлар, адам бейнелері тастарға бәдізделіп салынған. Жазық далада аяқ астынан пайда болғандай көрінетін тастақ жерде бірнеше үңгір орналасқан. Тас таңбалар өткен ғасырдың 70-ші

жылдары табылған екен. Павлодар өлкетану мұражайының мәліметі бойынша, 1988–2007 жылдар аралығында Виктор Карлович Мерц бастаған археологиялық экспедиция бірнеше рет зерттеу жүргізген. 2005 жылы бұл жерді Ә. Марғұлан атындағы институт мамандары көріп, тіркеген. Ол кездері 17 ірі тақтатаста (блокта) жылқы, бұқа, бұғы, түйе, басқа да антропоморфты (аңбасты адамдар) сұлбалар мен аңға шығу сәті суреттелген бейнелер болыпты. Кей тұстарда қабан бейнесіндегі нобай суреттер байқалады.

Бұл жерде кешенді зерттеу жұмысы жүргізілмеген. Мұның бір себебі Қазақстанда петроглифтермен айналысатын мамандардың аздығында болса керек.

Қазір жоғарыда аталған таңбалардың көбі жойылған. Тасқа өз есімдерін қашауды ермек еткендер мұннан да табылады. Ең сорақысы, мұндағы нобай суреттер салынған жартас беттерін әлдекімдер кесіп өкетіпті (!). Мұны істеген әуесқой зерттеушілер ме, не құнды дүниенің тек өзінде ғана болуын қалайтын тоғышар коллекционер ме, ол жағы беймәлім.

Павлодар төңірегіндегі бұл аумақты жүйелі зерттеу нәтижесінде неолит пен энеолит дәуірінің қоныстары, қола дәуірінің молалары және ерте темір ғасырындағы көшпенділер қорғаны сияқты түрлі кезеңдердегі көптеген археологиялық ескерткіштер табылды. Осы жерде өзен террасасының беткейлерінде жекелеген 17 жалпақ таста 50-ден астам петроглифтері бар ашық қоңыр палеогендік құмдақты ірі блоктар ашылып қалған. Сурет салынған, бетін мүк басқан тастардың барлығы террасаның тік беткейлерінде жатыр. Кейбір суреттер ойып салынған, бірақ салыстырмалы түрде тастың жұмсақ жынысы ежелгі суретшілерге басқа әдіс таңдауға мәжбүрледі. Гравюраның көпшілігі тасты терең қашайтын техникамен жасалған, ал кей суреттер барельефтүрінде салынған. Осыған орай тастағы таңбалар туралы бүгінгі күнге дейін жүргізілген зерттеу жұмыстары мен олардың мазмұнын талдаудың қажеттігі туындайды. Бүгінге дейін тастағы итастағы таңбалар туралы біраз зерттеу жұмыстары жүргізіліп ғылыми еңбектер жарық көрген.

Мәселенің өзектілігі оның ғылыми жаңалығымен байланысты. Тағы бір ескеретін жайт тастағы таңбалардың біразының бүгінгі күні жойылып бара жатуы себепті бізге дейінгі жазылған еңбектерде олар туралы мәліметтер, суреттері келтірілуі мүмкін. Бұл оларды кейінгі ұрпақтың танысып білуіне мүмкіндік береді. Зооморфтық бейнелер ұзын қайқы мүйіз өгіздер, мандайында «кекілі» бар жылқылар, бұғылар, киіктер және т.б. андар түрінде берілген. Өлеңті гравюрасы арасында

стильдік ерекшеліктерімен иконографиясы жағынан екі негізгі бейнелеу дәстүрлері ерекшеленеді. Бірінші антропоморфтық бейнелердің өзгеше сериясымен, садақшылар, қайқы мүйіз өгіздер, екіншісі қоладәуірінің турбо-сейминдік дәстүрлеріне тән жылқылардың бейнеленуімен байланысты. Өлеңті горельефтері менертедегі гравюраларының уақыты шамамен энеолит – ерте қола дәуіріне жатады, бұл оларды Солтүстік Сарыарқа аумағындағы жартас сурет өнерінің ең ежелгі үлгілері деуге мүмкіндік береді.

Жартас сурет өнерінің тағы бір тамаша ескерткіші Екібастұз қаласынан 30 км жерде, Майқайың теміржолстансасынан оңтүстік жағындағы Ақбидайық шатқалында жатыр. Мұнда шағын төбенің оңтүстік-шығыс беткейінің бірінде петроглифтер салынған палеогендік құмдақтарда көптеген қалдықтар бар. Жақын маңда тас ғасырының шеберхана-қоныстары және ерте темір ғасырының қорғандары кездеседі. Қола дәуірінің қонысы мен қорымы петроглифтерден шығысқа қарай 4 км жерден табылған. Соңғы жылдары петроглифтері бар жартастардың орталық бөлігі құрылыс тасын алу кезінде қаттызақымданған. Бірнеше тиімді композициялы монолиттің шамасы негізі болған батыс бөлігі жақсы сақталған. Жартастардың көлденең және көлбеу беткейлерінде бірнеше тобы жартастың сақталған бөлігін жауып тұрған петроглифтердің 100-ге жуығы анықталды. Гравюражасауға шоқының етегіне қарап тұрған монолиттің батыс жағы жақсы сапасымен ерекшеленеді, сондықтан мұнда кейде бір-бірінің үстіне баттастырылған жәнәтүрлі тарихи кезеңдерде жасалған едәуір айқын суреттер топтастырылған. 30 түрлі суреттен тұратын бейнелі композиция, оның ішінде ірі (30–75 см) жылқылардың, құландардың, өгіздің, ешкілердің бейнелері, сызба антропоморфтық мүсіндермен анықталмаған белгілер ерекше көрінеді. Оң жағында бұғылар мен жылқылардың тағы бір тобы бар. Жалпы алғанда натуралистік мәнерде бейнеленген жылқылар Ақбидайық композициясының көпшілігінде басым бейнелер болып табылады. Оларды ұқсас мәнері мен сурет салу техникасы – сұлбаны терең бірқалыпты ойып салу әдісі біріктіреді. Көптеген бейнелердің бірін-бірі жауып кеткендігіне қарамастан, олардың елеулі бөлігі бір кезеңде салынған ұқсайды. Кейінгі жылдары петроглифтердің бұл керемет галереясы Сарыарқаның солтүстік шеткі аймақтарын мекендеушілердің де көңілін аударған, бірақ олардың салған суреттер оншалықты көп емес. Ақбидайық гравюраларында көркем бейнелер, қалай болғанда да, Сарыарқаның солтүстік-батыс шетіндегі алғашқы мәдениеттің үш-төрт кезеңінде: неолит, энеолит, қола дәуірі және ерте темір ғасырында жататыны анық. Кейбір

суреттердің тым кейінгі дәуірлердің мұрасы болуы дағажап емес. Бұл ескерткіштер Сарыарқаның солтүстік-шығысбөлігінің ежелгі көркем жылнамалары секілді. Петроглифтердің ең ерте тобы жүйелі антропоморфтық бейнелермен берілген. Олар шұқып ою техникасымен, шамасы тұрпайы тас құралдарымен орындалған. Бұл аяқ-қолдары кең жайылып, «селкілдеген» адамдардың бейнелері. Олардың кейбіреулерінде ер адамның белгілері айқын көрсетілген. Олардың қатарында тағы бірнеше әзер айырылатын зооморфтық бейнелер бар. Олардың біразытастың сыртқы қабатының мүжілуіне байланысты бүлінген. Бұл суреттер шамамен тас ғасырының аяғына жатады.

Үй бұқасының сүйектері Павлодар облысының Екібастұз ауданындағы 3 Шідерті көнетұрағының энеолит қабатынан табылған. Андронофтық молаларды қазу барысында құрбандық шалатын жерлерден табылған бұқалардың бас сүйектері дәлелдейтін бұқаға табыну салты қола дәуірінде де дамыған болатын. Ақбидайық шатқалындағы петроглифті жартастар ежелгі дәуірде – қола дәуірі мен тас ғасырының аяқ кезеңінде, шамасы бірнеше мыңжылдық бойы ежелгі аңшылар мен малшылардың өзіндік ғибадатханасы, сыйынатын орны қызметін атқарған деп жорамалдауға болады.

Қатпарлы тарихы бар қазақ даласы қадым заманнан осы жерді мекендеген ежелгі қауым мәдениетін құшағына алып жатыр. Соның ішінде Арқа жері де ескі заманның ескерткіштеріне кенде емес. Әсіресе соңғы жылдары өңірдегі археологиялық зерттеу жұмыстары жаңа құнды жәдігерлерді тауып, тарихымызды танып-білуде орасан зор үлес қосып жүр. Сары даланың төсінде жатқан балбалдар, қорғандар, петроглиф таңбалар көне дәуірдің көзі іспетті. Мындаған жылдар бұрын осы өңірді мекендеген ру-тайпа өкілдерімен тастағы тылсымға толы таңбалар арқылы тілдесуге болатындай. Өкініштісі, аспан астындағы мұражай-қорыққа айналдыруға болатын алқаптардағы жәдігерлер қорғауға алынбай қор болып жатыр.

Өкінішке қарай, жаңбыр қышқылы мен желден кейбір тастар жарылып, таңбалар жойыла бастаған. Оның үстіне осы маңнан өтіп, тас белгілерді қызықтаушылар да өз «қолтаңбасын» қалдыруға тырысыпты. Талай ғасырдан аман жеткен құнды мирас адамзат қолынан жасалған қиянаттан осылайша өшіп жатыр.

Біздің өлкедегі таңбалы тастарды 1998 жылы ғылыми қызметкер В. К. Мерц келіп көріп кетіпті. Одан бергіде басқадай зерттеу не ескерткішті қорғау жұмыстары жүргізілмеген. Бұл жерде тіпті дала ескерткіштері бар екендігі жазылған тақтайша да қағылмаған.

Аталған екі елді мекендегі таңбалардың ұқсастығы да, айырмашылықтары да бар. Екі жерде де бұқа немесе өгіз, бұғы бейнелері бір-біріне ұқсайды. Сонысына қарап, бір кезде кейбір тайпаларда қабан культі болғанын еске түсіруге болады. Күркілдеген қабан бір жағынан жігер мен күшті білдірсе, екінші жағынан өсімталдықтың нышаны деп қабылданған. Соқаға жегілген өгіз халықтың егін шаруашылығымен айналысқанын білдірсе керек.

Өзгешелігіне келсек, белгілердің тасқа соғылу техникасы әртүрлі екен. Бірінде таңбалар тасқа қашау арқылы бейнеленсе, екіншісінде тасты тасқа соғу арқылы жүзеге асырылған. Сол кездегі адамдар тастардың қатты-жұмсақтығына байланысты осындай әдіс қолданыпты.

Қорыта келгенде, тастағы таңбалар – бізге дейін өмір сүрген қауымдардан қалған ескерткіш-белгі. Олардың сыры терең зерттеліп біткен жоқ. Қадымнан қалған қолтаңбаның қадірін түсініп білгенімізше қаншама уақыт керек?! Жұмбақтастардың жұмбақ сыры соңғы таңбалармен өшпеуі үшін оларды қорғауға алу қажет-ақ. Себебі тарихымыз өз қолымызбен тоналып жатыр, тапталып жатыр. Бүгінге аман жеткен тарихи-мәдени ескерткіштерімізді бүлдіріп алсақ, кейінгі буын асыл мұрамызды фотосуреттен де тамашалай алмайды. Сол себебі елбасымыздың «рухани жаңғыру-туған жер» атты мақаласына сүйене отырып, өңіріміздегі киелі жерлердің тарихын халыққа таныту үшін мен Екібастұз-өленті туристік бағыты болашақта құлашын кенге жайса деп ұсынамын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан тарихынан әңгімелер, Ж. О. Артықбаев, Ә. Ә. Сабданбекова, Е. Ә. Әбіл – 5 сынып, «Атамұра», 2006.
- 2 Ежелгі Қазақстан тарихы, Т. С. Садықов, Ә. Т. Төлеубаев, Ғ. Халидуллин, Б. Сарсекеев – 6 сынып, «Атамұра», 2006.
- 3 Қазақстан тарихы I том (көне заманнан бүгінге дейін төрт томдық) – Алматы, 1996.
- 4 Қазақстан тарихы, С. Жолдасбаев «Мектеп» 2006.
- 5 Ертістің Павлодар өңірінің ежелгі тарихы, Е. Д. Зайцев., В. К. Мерц – 2006.
- 6 Қазақстан тарихы, әдістемелік журнал
- 7 Қазақстан тарихы. Очерктер – Алматы, 1993.
- 8 Таинство этнической истории древнейших кочевников степной Евразии, Е. Е. Кузьмина, К. Алтынбеков и др., Алматы 2014 г.

МУЗЕИ ПАВЛОДАРА КАК ИСТОЧНИК ФОРМИРОВАНИЯ КРАЕВЕДЧЕСКИХ ЗНАНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ

НУРГОЖИНА А. Е.

бакалавр истории, магистр социальных наук,
учитель истории, СОШ № 6, г. Павлодар,

АБИШЕВА А. Ж.

учитель истории, СОШ № 6, г. Павлодар

Проблема исторических экспозиций и их воздействия на социум чрезвычайно актуальна для музеев всего мира. Фактически, современные музеи выступают своего рода связующим звеном между научным сообществом, для которого каждый экспонат наполнен особым ценностно-смысловым содержанием и является предметом анализа и изучения, и социумом, поддерживающим учреждения культуры, в том числе и музеи [1, с. 4]. Как институты «памяти» они обладают неограниченным влиянием на «идентификационные» механизмы нации, посредством которых удерживается единство социокультурного пространства. Не вызывает сомнения воспитательный потенциал музеев: подлинность вещественных свидетельств разных эпох, наглядность и достоверность воссоздания исторической среды в музее не только обеспечивают информативность экспозиции, но оказывают на посетителя сильное эмоциональное воздействие, формируют социальную память общества, воспитывают молодое поколение в духе патриотизма. Именно поэтому на сегодняшний день очень важным направлением в воспитательном процессе является краеведческое образование, иными словами обучение истории своего края [2, с. 30].

Павлодар известен не только самым протяженным мостом в Азии и самой длинной набережной в Казахстане, его знают и по другим объектам, пусть и не столичной, а провинциальной культурной жизни. В городе есть несколько маленьких камерных музеев, в которые специально приезжают гости из других городов республики и из-за границы. Уникальность их состоит в том, что они единственные в своем роде. Исходя из практики, мы видим, что школьникам интересны такие экскурсии, благотворно влияют они и на укрепление сплоченности в школьном коллективе [3, с. 31].

Имя фотографа и краеведа Прииртышья известно не только в Павлодаре и Казахстане, но и за его пределами. Павильон строился по всем канонам фотодола и по этой причине в нем получаются самые лучшие портреты. Дмитрий Поликарпович Багаев до конца жизни работал директором своего детища – областного историко-

краеведческого музея им. Потанина. За время его работы накоплено порядка 1700 негативов, в музее находится около 200 экспонатов [4].

В областном краеведческом музее был уголок Багаева, потом экспозиция перешла в дом-музей, который является филиалом краеведческого музея. Музей Багаева открылся 30 января 2001 года. В павильоне – экспозиция коллекции фотоаппаратов фотографа Владимира Новикова, бывшего работника краеведческого музея. Отреставрированные кресла стоят на своих местах. У зеркала, принадлежавшего еще матери супруги Багаева, более века назад прихорашивались горожанки, чтобы предстать перед объективом Дмитрия Поликарповича. Вьючный ящик, с которым Дмитрий Багаев выезжал в свои экспедиции, долгое время был в фондах краеведческого музея. Путешествуя верхом или на повозке – Багаев всегда брал с собой этот «багажник». В нем перевозил негативы, фотопринадлежности и приспособления. Кушетка в стиле модерн, фотоаппарат, печатная машинка и письменный стол были переданы музейщикам в 70-х годах сыном краеведа Леонидом Багаевым. Вся эта уютная обстановка располагает школьников к более стойкому восприятию информации как о Багаеве, так и об истории города [5, с. 44].

Хранит историю и передает информацию в литературном виде и музей им. Павла Васильева. Дом-музей Павла Васильева в 2016 году первым из местных музеев перешел в новый виртуальный формат. Музейщики теперь проводят просветительские лекции и по интернету – на ресурсе Инстаграм. Есть хэштег этих мини-лекций #Проектдоммузей, отчего он стал еще ближе подрастающему поколению [6, с. 88].

Мемориальный дом-музей Шафера - квартира 88-летнего Наума Шафера у каждой стены стеллажи от пола до потолка, в них в два ряда экспонаты. На столах, стульях, в шкафах – редкости и ценности его частной коллекции, пользоваться которой может любой. Квадратные метры личного жилья – «филиал» музея, тут все, что не поместилось в хранилище. В Казахстане такое собрание грампластинок – только в Павлодаре, у Шафера, в нескольких помещениях пятиэтажного дома по ул. Бектурова, 19. Здесь хранятся 27 тысяч пластинок (половина – патефонные), собрана и литература – 17 тысяч книг и 64 тысячи экземпляров газетно-журнальных публикаций. Всего около ста тысяч единиц хранения. Сам Наум Григорьевич вызывает живой интерес у школьников [4].

Наши павлодарские музеи являются ярчайшими примерами, ведь знакомясь с национальными ценностями, национальными духовными традициями ребенок обогатит внутренний мир, приобщится к традициям нашей страны, сможет оценить сложность и поэтичность народной живописи и художественного ремесла. Это позволит развить

личность школьника в воспитании нравственных и этических чувств. Полагаю, что это будет способствовать росту мотивации обучающихся к учебному труду, повысит познавательную активность школьников, обогатит интеллектуально-познавательный мир и позволит накопить ученику нравственно-эстетический опыт. Выявлено, что знакомясь с национальными ценностями, национальными духовными традициями через посещение музея ребенок обогащает внутренний мир, закрепляет знания, приобретённые на уроках, приобщается к традициям нашей страны, т.е. всесторонне развивается [1, с. 5].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Гогиберидзе, Г. М.** Формирование музейной педагогики / Г. М. Гогиберидзе, М. Г. Чесняк // Преподавание истории в школе. – 2007. – № 8. – С. 3–5.
- 2 **Лукашева, Т. Я.** Музейная педагогика - средство формирования духовных ценностей учащихся / Т. Я. Лукашева // Начальная школа. – 2007. – № 9. – С. 29–31.
- 3 **Скобликова, Т.** Музейные технологии приобщения к национальной культуре / Т. Скобликова // Искусство в школе. – 2007. – № 2. – С. 30–31.
- 4 <https://vlast.kz/life/29384-cetyre-malenkih-i-vaznyh-muzea-pavlodara.html>.
- 5 Наука и высшая школа Казахстана « Мой Павлодар, мой город ястребинный» // Наука и высшая школа Казахстана, 2005. – № 1.
- 6 **Соколкин, Э. Д.** Павлодар: историко-информационный путеводитель Казахстан, 1982. – с. 135.

ВЕЛИКИЙ СЫН СТЕПЕЙ

ОТАРБАЕВА Н. О.

преподаватель, Комплекс «Музыкальный колледж и музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар

Чем дальше от нас уходит холодный декабрьский день трагической гибели Шакена Айманова в 1970 году, тем яснее и определеннее вырисовываются истинные масштабы личности этого выдающегося деятеля советской культуры, творца и мастера казахского искусства. Казахский кинематограф немислим без Шакена Айманова. Он стоял у истоков рождения национального театра и кино, был человеком-оркестром: превосходным артистом-импровизатором, чтецом,

театральным режиссером, художественным руководителем Казахского театра драмы имени Ауэзова, киноактером и кинорежиссером, основоположником национального кинематографа.

Народный артист СССР, государственный руководитель студии «Казахфильм», режиссер и актер Шакен Айманов был человеком многогранного таланта. Родина Шакена – легендарный Баянаул. Здесь близ озера Торайгыр и родился будущий киноактер. Появился на свет 15 февраля 1914 года в селе Баянаул Павлодарской области в крестьянской семье. Шакен Айманов при рождении получил от родителей имя Шахарим (Шаккарим). Шакен – средний сын в семье скотовода Кенжетая Айманова. Старший брат Аккалейн нашел себя в финансовой сфере, а младший – известен как оперный певец Каукен Кенжетаяев. Отец его был талантливым певцом и музыкантом, с домброй не расставался, несмотря на лишения и трудности жизни. Маленький Шакен унаследовал от отца любовь к музыке, к прекрасным песням гор. С домброй под подушкой Шакен ложился спать. Первой песней, которую он сыграл и спел самостоятельно была, говорят, «Елимай» – «О родина моя».

В 14-летнем возрасте юное дарование окончило среднюю образовательную школу. Спустя три года Шакен переехал в Семипалатинск, где поступил в педагогический техникум. В 19-летнем возрасте он завершил обучение. Провинциальный юноша из Семипалатинского педагогического техникума, он при первом же знакомстве с Габитом Мусреповым покорила своим артистизмом сердце этого интеллектуала и кудесника слова. Стараниями Мусрепова 19-летний самородок приехал в Алма-Ату и тотчас был принят в труппу Казахского театра драмы. С первых же шагов его харизматичность была неотразимой. Шел как бы непрерывный и стремительный набор высоты. Шакен был равно органичен в комедии и фарсе, будь то фольклорный Алдар Косе, гоголевский Хлестаков или шекспировский Петруччио. Он был на редкость убедителен и в высокой трагедии, будь то Козы, Кодар или Отелло. Его эпизодическая роль в одном из первых отечественных фильмов «Райхан» была заявкой на долгую жизнь в кинематографе. Так в 1933 году для Айманова началась новая жизнь. Пошли и горести и радости, известные каждому начинающему актеру. Здесь впервые Шакен познакомился с мастером казахского искусства Куляш Байсейитовой, Серке Кожемукуловым, Калибеком Куанышпаевым, Жуматом Шаниным и др. [3, с. 608].

С 24 лет Шакен Айманов начал сниматься в кино. Его первая роль в 1938 году была эпизодической, зато в самой первой казахской

звуковой киноленте «Амангельды». Спустя 9 лет после дебюта, когда в его актерском активе уже была игра в четырех кинолентах, Айманов пробует себя в новом амплу – театрального режиссера. Он проработал в театре до 1953 года. Сыграл свыше ста ролей. Запомнился яркими постановками с психологическим подтекстом.

Шакен Айманов вошел в историю как первый казахский кинорежиссер. В 1954 году перешел в киностудию «Казахфильм» на должность кинорежиссера. Начав с постановки фильма-спектакля «Поэма о любви» («Козы-Корпеш и Баян-Сулусу») в 1954 году, он снял ряд выдающихся кинокартин, в числе которых музыкальная комедия «Наш милый доктор» (1957), фольклорный фильм «Алдар Косе» (1964), философская картина на тему войны «Земля отцов» (1966), исторический детектив «Конец атамана» (1970). Шакен Айманов не боялся трудностей как творческих, так и организационных. С его приходом на киностудию постепенно наладилось кинопроизводство, сам он непрерывно работал, создавая одну кинокартину за другой. При этом Шакен Айманов не оставлял и актерскую карьеру – вплоть до смерти, снялся в 12 кинокартинах, в девяти из которых сыграл ключевые роли. В 1933–1947 – актер, 1947–1951 – главный режиссер Казахского театра драмы. С 1953 – кинорежиссер и актер («Райхан» – 1940, «Песня Абая» – 1945, «Золотой рог» – 1948, «Джамбул» – 1952, «Безбородый обманщик» – 1964). Соавтор сценариев своих фильмов. Художественный руководитель фильмов: «Дорога жизни» – 1959, «Крылья песни» – 1966, Гос. премия Казахской ССР им. К. Бейсейитовой, 1967. Народный артист СССР (1959), Лауреат Гос. премии СССР (1952, за театральную работу) [1, с. 5].

Наиболее полно проявился талант Айманова как режиссера в последнем поставленном им фильме «Конец атамана», который по праву считается одним из лучших. Айманов хорошо знал об эмоциональной силе пейзажа и часто для съемки сцен приезжал в родной Баянаульский район, используя природу для более глубокого раскрытия содержания своих фильмов и эмоционального воздействия на зрителя. «Баянаул – один из самых красивейших уголков на земном шаре. Безумно люблю Баянаул, не потому, что это моя родина, а потому, что это действительно чудесный уголок. О Баянауле студия «Казахфильма» сняла несколько видовых документальных фильмов. Это картина «Баянаул» и картина «Эхо». И когда на студию к нам приезжают иностранные гости-туристы, мы с удовольствием показываем эти фильмы, и наши гости восхищаются красотой, прелестью этой земли» – рассказывал Айманов.

Домбру он любил и с ней не расставался. Он мог играть Сатина в пьесе «На дне», Тихона в «Грозе», Кассио или Отелло, ставить «Таланты и поклонники» Островского, «Калиновую рощу» Корнейчука, и все это как бы и не состыковывалось с домброй. Но, обдумывая каждую роль, каждый спектакль, он отечески оглаживал домбру, и ее доверительные звуки были тем камертоном, что помогал ему настроить ум и сердце на искомую волну, войти в предощущение полета и найти оптимальное решение. Собственно, так и случилось, когда шли пробы на главную роль в фильме «Джамбул». Режиссер-постановщик Ефим Дзиган делал ставку на портретное сходство. Там был мощный кастинг, нашли пять актеров, каждый – копия Джамбула. Но сам Дзиган отчего-то морщился, просматривая пробы. Там не было живого дыхания образа, там не было человека. Шакен был тут же. Он должен был играть байского холуя-стихоплета. Роль отрицательная, но она развязывала руки, тем-то и была интересна. Естественно, он был с домброй. Он смотрел на величаво вышагивающих претендентов а-ля Джамбул и недоумевал: при чем тут портретное сходство? Нужна суть Джамбула, нужны его душа, его сердце. Но Айманову было чуть за 30, слишком молод, а там ведь надо было сыграть еще и столетнего старца. Во время проб Шакен прочел стихи Абая и Джамбула. Дзиган смотрел на него не без иронии:

– Хотите сниматься в главной роли? – Хочу. Только не так, как хотите вы. Внешнее сходство не главное. Там нужен болевой нерв. Нужно то, что идет из-под сердца.

– На съемочной площадке делать будете то, что я велю.

Пробы отослали в Москву. Ответ стал полной неожиданностью. Шакен был утвержден на главную роль. И он сыграл ее наперекор и вопреки режиссеру. Сыграл, прислушиваясь к сердцебиению [5, с. 4].

В 1942 году Шакена забрали, как это было заведено, среди ночи. Ему инкриминировалось слишком тесное общение с Ауэзовым, в театре шла работа над спектаклем «Каракыпчак Кобланды», и автора пьесы опекали наши бдительные органы. Но в Айманове вдруг проснулся полузабытый провинциальный парень, каким он был когда-то. Простак, вертопрах, забулдыга. Он был так убедителен в этой роли, так умело заговаривал зубы, что бравые чекисты временами лишь переглядывались и крутили пальцем у виска... Шакен объявился дома в тот же день. Его жена Хадиша была в ужасе. Она знала, чем кончаются неожиданные визиты ночных гостей. Думала, что осталась одна, без кормильца, с тремя детьми на руках. Куда податься? Кто придет на помощь? Но все обошлось [6, с. 4].

Звездным часом Шакена Айманова были шекспировские торжества в честь 400-летия великого драматурга в Англии. В королевском театре

Айманов прочел монолог Отелло на казахском языке, и это вызвало бурю восторга у чопорных и сдержанных в проявлении чувств англичан. Айманов не был бы Аймановым, если бы не поставил своей целью поразить жителей туманного Альбиона нашей степной экзотикой. Он приготовил для них бешбармак.

– Всем мыть руки! – скомандовал он, перед тем как выставить блюдо на дастархан. И показал потрясенным англичанам, как надо есть бешбармак, отложив в сторону вилки и ложки. Что удивительно, они восприняли это на ура. Чопорные дамы вынуждены были вернуть своим ногтям их первозданный вид. Шекспиру, пожалуй, эта затея пришлась бы по вкусу.

Шакен был общительный, добродушный, всегда открытый для дружбы. Можно долго рассказывать о его умении находить общий язык с окружающими, в том числе с сельскими стариками. Мог запросто, по-дружески беседовать с такими знаменитостями кино, как Жан Марэ, Лоуренс Оливье. Во время съемок фильма он казался безмятежно спокойным, на самом деле он был внутренне собран. Даже играя в шахматы в паузах между съемками, он обдумывал творческие и производственные вопросы и, когда приходил к решению, вдруг свертывал игру, говоря: «Все, приступим к съемкам». Шакен имел необыкновенные способности к чтению. Читал быстро, информацию схватывал с ходу. Через 10–15 минут мог высказать необычные существенные мнения о прочитанном. Умел по ходу работы переписывать сценарий».

Человеком Айманов был строптивым и смелым. Его включили в жюри Московского международного кинофестиваля. Он знал: непереносимое условие одно – советский фильм должен взять Гран-при. Удивительное дело: сейчас никто и не помнит, что это был за фильм, даже название его кануло в Лету. Но, поди ж ты, Феллини привез свою ленту «Восемь с половиной». И – «все смешалось в доме Облонских». В жюри Шакен сидел бок о бок с Бондарчуком, они как бы чувствовали плечо друг друга. Председательствующий Григорий Чухрай лишь руками развел: – Позиция ЦК ясна. Но нам надо спасти честь советского кинематографа. Если мы в присутствии Феллини дадим Гран-при нашему фильму, весь мир будет смеяться над нами. С перевесом в один голос и вопреки воле партийных боссов Гран-при присудили итальянскому мэтру. И этот решающий голос был голосом Шакена. Так-то оно так, лишь одна заковыка. Когда он уезжал в Москву на кинофестиваль, подали наградные листы. Шакену «светил» орден Ленина. А когда он вернулся в Алма-Ату, оказалось, что его наградной лист изъят. Он лишь сокрушенно покачал головой. В конце концов,

орден привинчивают не к сердцу, а к пиджаку или кителю. А на сердце ложатся другие регалии и дела [4, с. 2].

С Ермеком Серкебаевым Айманова связывала многолетняя крепкая дружба. В 1957 году певец сыграл в музыкальной комедии «Наш милый доктор», постановщиком которой являлся Шакен. Он исполнил песню Александра Зацепина «Надо мной небо синее», сразу ставшую необыкновенно популярной в стране. В 1958 году оба артиста получили за этот фильм памятные дипломы на Международном кинофестивале стран Азии и Африки в Ташкенте.

Шакен Айманов ушел из жизни в расцвете своего таланта трагически, случайно, нелепо: переходил улицу Горького в Москве, и его сбила машина. В Доме кино в банкетном зале его ждали многочисленные друзья, хотели поздравить с успешным окончанием фильма «Конец атамана». Ему было всего 56 лет. Завершая съемки ленты «Конец атамана», он исподволь готовился к той главной работе, которую вынашивал долгие годы. Абай – вот кто полностью завладел всем его существом. Он, как всегда, заранее обдумывал все орг. вопросы. Он знал, кто будет костюмером, гримером, художником по костюмам и т.д., и т.п. Осталась одна малость – дать «Конец атамана» высокой комиссии в Москве.

– Кунаеву фильм очень понравился, – вспоминает Асанали Ашимов. – И за несколько дней до сдачи он в постпредстве собрал секретарей обкомов Казахстана, чтобы порадовать их этим фильмом. Но, как всегда, нашелся охотник покритиковать, понасмешничать. То был Аскарков. «Ой, смотрите: Шакен снимает в своем кино своего зятя». А то, что зять во время съемок, переплывая Чарын, попал в стремнину и чуть не утонул, Аскаркову было невдомек. Я чудом выбрался тогда на берег. Шакен подбежал ко мне серый от испуга... После просмотра Кунаев пригласил всех на второй этаж постпредства на банкет. Аскарков продолжал насмешничать, шпынять глупыми шпильками. И тут Шакен, что крайне редко с ним бывало, сорвался: «Вы лучше думайте о своем пищеварении, а то вилку мимо рта пронесете. А кого снимать в моих фильмах и кого не снимать, я как-нибудь сам разберусь». Кунаев постарался сгладить ссору. Шакена он любил и по-отечески заботился о нем.

– Завтра еду в Рим, – сказал он Шакену. – Что тебе привезти?

– У меня все вроде есть. О! Зажигалку.

На том и расстались. Когда Кунаев вернулся, Шакена уже не было в живых. Мы, участники съемочной группы, зашли к Кунаеву в постпредство со своей сиротской скорбью. Поговорили, погоревали. Кунаев держал в руке зажигалку из Рима. Он то сжимал ее в ладони,

то разжимал ладонь, сокрушенно глядя на этот презент для Шакена. И, с трудом одолевая горе, прерывисто вздыхал [2, с. 336].

В 2014 г. о жизни и творчестве режиссера вышла книга-эссе «Топжарган». Двухязычное издание было посвящено столетию со дня его рождения. Кроме того, организация ЮНЕСКО включила эту дату в официальный календарь памятных дней. Шакен Айманов был награжден орденами Ленина и Трудового Красного Знамени, рядом медалей. Его творчество было отмечено призами многих кинофестивалей, а в 2007 г. ему присвоили титул «Экран Шебері». Добавим, что его дочь Майра Айманова была известной оперной певицей. Она была замужем за прославленным актером и режиссером Асанали Ашимовым [7, с. 3].

Именем Шакена Айманова названа киностудия «Казахфильм», улица в Алматы, один из крупнейших кинофестивалей Центральной Азии, кинотеатр в г. Павлодар. Благодаря кинофестивалю «Звезды Шакена» неувядающий образ этого художника и гражданина вновь и вновь оживает в воображении любителей искусства всех возрастов. Шакен Айманов прожил на редкость цельную, плотную, насыщенную, радостную и окрыленную жизнь. Поневоле оторопь берет, когда пытаешься осмыслить феномен этого человека, – то, как без видимых усилий, артистично, «с легкостью, лишь гениям присущей», нес он в повседневности тот груз работ, забот и обязанностей, что выпали ему на долю.

ЛИТЕРАТУРА

1 Рекомендательный библиографический указатель/Национальная библиотека РК. «Voxropuli.kz».

2 **Жолдасбекұлы, М., Салғараұлы, Қ., Сейдімбек, А.** Айманов Шәкен // Елтүтқа. Ел тарихының әйгілі тұлғалары. – Астана: KÜL TEGİN, 2001. – С. 335–336. – 358 с.

3 М. К. Козыбаев и др. Алма-Ата. Энциклопедия. – Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии, 1983. – 608 с.

4 20 фактов о Шакене Айманове, которые вы не знали (рус.), Kazakh-tv.kz.

5 Киноистории Шакена Айманова. «Voxropuli.kz».

6 INFORM.KZ. К 100-летию Шакена Айманова: было у отца три сына. www.inform.kz.

7 INFORM.KZ. Внучка Шакена Айманова посетила родину своего знаменитого деда. www.inform.kz.

«УКРАСИЛ ЖИЗНЬ – ИСКУССТВОМ»

ТЛЕГЕНОВ Е. Н.

Заслуженный деятель РК, ст.преподаватель,
кафедра «Исполнительское искусство», ПГУ имени С. Торайғырова, г. Павлодар

(Абилов Шахимардан Кайдарович
лауреат Государственной премии,
заслуженный артист Республики Казахстан)

Щедра на таланты Павлодарская земля. В прекрасной пляеде Павлодарских певцов особое место занимает широко известный в народе своими свободолюбивыми стихами и новаторскими песнями знаменитый Жаяу Муса Байжанов (1850–1929 г.) Замечательные сочинители мелодий и напевов, певцы – акыны Буркутбай и его сын Мустафа – основатели школы песенного творчества. Талантливыми продолжателями их богатого наследия были Борибай, Жафар, Жамшибай, Кобылан, Каксалбай, Искакбай. Певица по имени Соқыр (слепая) Жамал поразила многотысячную аудиторию слушателей своим изумительным исполнением песни, продолжавшимся целые сутки.

По мнению академика А. К. Жубанова, во второй половине XIX – начало XX веков особым исполнением, манерой пения среди Павлодарских певцов отличалась школа выдающегося мастера Жарылғапберды Жумабаева (1861–1914 г.), который создал такие известные песни, как «Топайкөк», «Шұбартау», «Шама», «Ардак». О последней песне А. В. Затаевич писал такие восторженные слова: «Эта сама поэзия мечтательной летней ночи, мягкого лунного света, неизъяснимой тишины степей!». Жарылғапберды Жумабаев был наставником Кали Байжанова. По рассказу родной племянницы Жарылғапберды Жумабаева, Батимы Жаксылыққызы, Жарылғапберды Жумабаев обладал яркими вокальными данными, мощным голосом, что его исполнение было слышно в соседних аулах.

К числу воспитанников этой школы относятся певцы Сур Омар, Аубакир Атубайұлы, братья Сапарбек и Балабек Ержановы, Акедил, Майра Шамсутдинова, Кудайберген Альсеитов, неповторимый в жанре блестящей импровизации Иса Байзаков, Иманжусуп Кутпанұлы, Естай Беркимбаев, Бисмилла Балабеков, а также исключительно музыкальный Кали Байжанов, благодаря его феноменальной памяти, свыше 100 казахских мелодий дошли до нас, за что певец в 30-х годах был удостоен высокого звания народного артиста Казахской ССР.

Одним из продолжателей песенной культуры устной традиции казахского народа, является выдающийся представитель оперного искусства, современник-Абилов Шахимардан Кайдарович. Он родился 23 апреля 1950 года в селе Арбиген Щербактинского района Павлодарской области.

Шахимардан Абилов принадлежит, на наш взгляд, к числу выдающихся казахских певцов современности, созвучного своей эпохе и, в то же время, находящегося над временем. Его искусство самобытного певца-художника принадлежит всем эпохам сразу. И потому, неудивительно, что Шахимардан Абилов удостоен целого ряда званий и регалий, отмечающих уровень его профессионализма и таланта: лауреат Государственной премии РК, Заслуженный артист Республики Казахстан, отличник образования РК, солист ГА-ТОБ им. Абая, профессор Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, академик Международной Академии творчества (г. Москва, Россия), кавалер ордена «Курмет» и ордена Славы, основатель Академии вокального исполнительства при музыкальном колледже Павлодарской области, почетный гражданин Павлодарской области.

Шахимардан Абилов – человек, сделавший себя сам, посвящающий свой талант, свои душевные силы сохранению и развитию духовных традиций Казахстана. Он виртуозно соединяет в своем творчестве классику, классические романсы, народные песни и песни современных авторов, выражая полную гамму чувств, свойственную казахской душе – стремление любить, доброту, нежность, мужество, жажду жизни и страстность.

Баритон Абилова запоминается, всегда узнаваем среди других голосов. Певец так пользуется отпущенным ему природой богатством, что мы воспринимаем личность артиста неотделимой от того, что несет его творчество. За каждой спетой им партией, за каждой концертной программой угадывается «курс» художника, его «линия жизни» и. что очень важно, могучий пласт самой жизни, питающей искусство.

Предстает ли певец в образе Абая в одноименной опере А. Жубанова и Л. Хамиди или Бухар-жырау в «Абылай хане» Е. Рахмадиева, Риголетто, Амонасро, Жермона в творениях Д. Верди, Грязного в – Царской невесте» Н.Римского-Корсакова. является ли он нам в образе Эскамильо в «Кармен» Ж. Бизе – мы всегда чувствуем, что музыка оперы стала составной частью характера его героев. Замечательна способность большого артиста внести в исполнение обобщающий момент, обнаружить глубокий символический смысл, заключенный

в произведении. И в то же время искусство Шахимардана Абилова исполнено подлинного, живого реализма насыщено конкретностью.

В числе сложных и интересных партий в репертуаре певца партия Риголетто в одноименной опере Д. Верди. Сам артист говорит о том, что для него исполнение этого образца вершины европейской баритоновой культуры является и великим счастьем, огромной ответственностью. «Каждый раз, когда исполняю эту партию, открываю какие-то новые качества своего героя. Постичь его характер до конца просто невозможно...» – говорит Ш. Абилов. Сама опера «Риголетто» пленяет неистовым и неслыханным драматическим накалом. Слушая оперу Верди, понимаешь, что такое вердиевский оперный театр – со страстями, слезами, нежностью и человеческим чудом пения, которое одно лишь и способно вобрать всё существо драмы. Потому Ш. Абилов говорит об опасностях, таящихся в партии Риголетто, о том, как изматывает она и морально и физически. «Я всегда должен быть настороже, свои эмоции говорит опытный певец. Но во время выступления на сцене публика видит неистово страдающего отца, и начинает сходить с ума не от знаменитой песенки Герцога, и не от колоратурных арий Джильды, а от трагических монологов шута-уродца.

В чем специфика индивидуальности Шахимардана Абилова? Думается, прежде всего, в том, что он всегда старается предельно ясно донести до аудитории и сущность авторского замысла, и свое отношение к образу. Искусство Абилова всегда воспитывает, вызывая в зрительном зале не только чисто эмоциональную, но и определенную нравственную реакцию. При этом даже в тех случаях, когда воплощаемые им персонажи – герои отрицательны, певец старается пробудить в слушателях если и не сочувствие, то сострадание, а если не сострадание, то желание понять причины свершения людьми злых, жестоких, несправедливых поступков.

И совсем иной тип – Грязной из оперы Н. Римского-Корсакова «Царская невеста». Достаточно вспомнить его знаменитую арию «С ума нейдет красавица», в которой композитор впервые выводит на музыкальную сцену внутреннюю эмоциональную ломку здорового мужика. И который по характеру «профессиональной специализаций» и по «понятийной» природе ценностей – настоящий бандит на государственной службе. Исполнять эту арию декламативно, как считает Абилов нельзя категорически. Монолог Грязного обращен «в себя»: этот человек, лишенный какой бы то, ни было рефлексии, потрясен своей уязвимостью, душевной слабостью, бессилием! Не будет и не хочет этот жестокий и непоколебимый тип рассказывать на сцене перед публикой все свои сердечные проблемы... Именно поэтому это

монолог-размышление, монолог-недоумение. В этом монологе нет самого «принятия решения» о разговоре с Бомелием о приворотном зелье (решение уже принято), и музыкально-драматическая структура арии Грязного вводит мотивационную основу его поступков, параллельно характеризуя мрачный «беспредельный» темперамент главного «пружинного» персонажа. Большинство исполнителей губит этот шедевр оперной «напевностью». А ведь Грязной не поёт, Грязной размышляет... И для передачи этого «потока сознания» нужна не напевность, а речитативность: некоторые места нужно речитативно «проговаривать», «прокрикивать», а не «напевать». Казалось бы, что такой простой нюанс, вытекающий из самой «нотной» структуры этого монолога многим исполнителям не всегда удается. Причина же проста – физически не хватает ни голоса, ни дыхания на этот монолог. Ш. Абилову как обладателю богатого тембра внимание к этой характерной особенности монолога очень помогает, и потому ключевая характеристика Грязного получается у него уверенной и яркой. Монолог в его интерпретации звучит одержимо, уверенно балансируя между режиссерским замыслом и вокально-драматической сложностью материала.

В 2004 году Ш. Абилов выдержал еще один серьезный и ответственный экзамен, выступив в роли Бухар-жырау в опере «Абылай тан» Е.Рахмадиева выполняя поручение Президента Казахстана создать оперу, посвященную «золотому веку» в истории казахской земли, времени правления Абылай хана, композитор сразу определил Шахимардана Кайдаровича как исполнителя роли мудреца Бухар-жырау. Выбор автора оказался удачен и как говорил ныне покойный дирижер, Народный артист Казахстана, России и Татарстана Фуат Мансуров: «Настоящий оперный баритон – экспрессия, эмоциональная мощь и сила, тонкая музыкальность, ясное и четкое произношение. Зрелым мастером вокала, исполнителем с большим творческим воображением показал себя ШАбилов – Бухар-жырау. Он сумел передать богатство внутреннего мира, могучее волевое начало в характере духовного вождя казахского народа».

Шахимардан Абилов четко представляет место своего образа в концепции произведения, в общей драме идей. И всегда, когда слушаешь его в опере, понимаешь, что через него «прошла» вся музыка, звучащая в спектакле до него, и он «останется» в музыке спектакля, пропев положенные строки. Все это стало возможным потому, что подготовка партии для ШАбилова – это не простое выучивание, а внутреннее высвечивание образа, стремление понять человека, жизнь и драму которого предстоит передать. Иногда складывается впечатление, что он готовился к своим партиям целую жизнь, и, как оказалось, так

оно и есть. Ярким примером заявленного может служить партия Абая в опере «Абай» А. Жубанова и Л. Хамиди. Эта роль присутствует в творческой биографии певца с того момента, когда он, выпускник Алматинской Государственной консерватории им. Курмангазы, впервые исполнил партию Абая в качестве дипломной работы на сцене театра оперы и балета. Позже, ругая себя за юношескую самонадеянность, проявленную певцом в выборе столь сложного образа в выпускной программе, Ш. Абилов признается, что по-настоящему к великому мыслителю и поэту Абаю он пришел спустя десятилетия.

Абай в интерпретации Шахимардана Абилова – это не статичный образ мудреца, недоступного простому народу, а живой, полный сил и мужества человек, способный искренне страдать и любить. Одним из ярких примеров тому может служить ария Абая второй картины первого действия. Сложный по показу психологического состояния поэта номер является по сути центральным в характеристике героя. Находясь на сцене практически в одном положении – сидя, певец сумел без излишней аффектации и мелодраматического нажима раскрыть глубину и смысл философских размышлений Абая.

Не только актерское перевоплощение, но и художническое постижение» истины, рождаемое искусством, отличает данную работу Абилова. Он словно предлагает поразмыслить, проникнуть в существо характера героя, чей внутренний мир, высокая духовность открыты и понятны исполнителю. Когда певец находится на сцене, поет он или молчит, весь его психофизический аппарат, вся органика включаются в действие, само его присутствие воспринимается как непрерывная кантилена духовного и физического существования героя. Безусловно, в процессе творческого становления артиста каждая из работ, независимо от ее сложности и масштаба, обретает особое значение, выполняет особую, и достаточно важную функцию. Для Шахимардана Абилова среди множества ролей западноевропейской и русской классики, образ казахского поэта, мудреца Абая оказался наиболее сложным в раскрытии духовного мира поэта, отражении широкой эмоционально-психологической палитры внутренних переживаний героя. Сценическое воплощение образа Абая с полной уверенностью можно назвать вершиной профессиональной зрелости, вокального мастерства, музыкальной культуры Шахимардана Абилова.

Необходимо отметить, что интерес к личности Абая у Ш. Абилова не иссякает уже на протяжении многих лет. Как признается сам Маэстро: «При каждом новом прочтении его поэзии, я не перестаю удивляться гениальности, прозорливости Абая, актуальности его сочинений и в наше

время!». Глубокое постижение творчества великого мыслителя, а самое главное, безграничная любовь к своему народу, к Родине дает повод для певца вновь и вновь обращаться к поэтике Абая. Так, в 1982 году, готовясь к своему первому сольному концерту, Ш. Абилов включил в репертуар романс Е.Рахмадиева «Қайран елім, қазағым!», до этого ни разу, не звучавший на концертной сцене. А позже на концерте Пленума Союза композиторов Казахстана после трагических событий декабря 1986 года этот романс вновь прозвучал в его исполнении, но уже более драматично, в некоем яростном порыве, как «крик души» в ответ на происходящее в нашей республике. Именно тогда, композитор Е. Рахмадиев объявил о намерении создать целый цикл романсов на стихи Абая, назвав при этом первым исполнителем Шахимардана Абилова. В итоге было написано семь романсов, объединенных в одно целое, а сам певец был счастлив, что именно ему выпала честь донести это замечательное произведение до слушателей. Вот что говорит артист по поводу данного сочинения: «Я очень волновался и переживал – сумею ли, хватит ли сил передать то ощущение непрерывного тока, предельного как натянутая струна, эмоционального напряжения, испытываемого мною при исполнении абаевского цикла. Это на самом деле труднейшее произведение в том смысле, что его нельзя исполнять в 20 или даже 30 лет. Нужно очень много пережить – и горе, и радость, и боль утраты, – чтобы быть психологически готовым, «созревшим» для этой музыки». Певец при каждом исполнении привносит что-то новое в технику пения. Во многом это связано с настроением, физическим состоянием исполнителя. И каждый раз, буквально «выкладываясь до конца», он никогда не бывает доволен собой, всегда чувствует какую-то недосказанность.

Ш. Абилов – певец редкой музыкальной одаренности, с безошибочным чувством музыкальной правды. Его исполнение дышит сердечным теплом и непосредственностью выражения. Образно-эмоциональная сущность музыкальной интонации раскрывается в лении Абилова с предельной выразительностью и яркостью. Вокал певца не имеет «пустых нот». Каждый звук, каждый изгиб мелодии становится откровением, исполненным глубоких искренних эмоций и художественного смысла. Само звучание его голоса завораживает неповторимой красотой, свежестью, полнотою звука. При абсолютной ровности звучания всех регистров его голос обладает богатейшей гаммой тембральных оттенков.

Природа наградила Шахимардана Абилова помимо необыкновенного голоса и тонкой музыкальности еще и самобытным, сильным актерским талантом, соединив, таким образом, в его личности те три

главных качества, единство которых и создает настоящего оперного артиста. Его артистическое мастерство не просто дар лицедейства. Его питает музыка и исключительная музыкальность певца. Музыкальная интонация, фраза диктуют ему все элементы сценического поведения, определяют темп, ритм, пластику и мимику. Поэтому его персонажи – живые. В них нет никакой «игры», условности, все органично и естественно. Разгадка художественной убедительности и достоверности искусства Абилова кроется в тесном духовном родстве его героев с ним самим, с его эмоциональным складом, мироощущением. Мастерски пользуясь всеми красками своего баритона – от сочной, звучной кантилены до простого говора, артист всегда стремится донести до слушателя вокально-поэтическую мысль, породившую ту или иную музыкальную фразу. Вот почему столь тщательно заботится певец о дикции, и при этом в его исполнении мы никогда не услышим равнодушно-старательно выговариваемых слов. Все прочувствованно и подчинено музыкальной логике. Столь высокая культура исполнения свидетельствует об усвоении им лучших традиций казахских солистов предшествующего поколения – Б. Жилисбаева, Е. Серкебаева. И над всем этим чувствуется трепетное отношение к личности Ф. Шаляпина, его неизменно прекрасной певческой манере. Называя Ф. Шаляпина «планетарным» человеком, казахский артист мечтает также как и великий русский исполнитель в свое время, ездить по миру и пропагандировать казахскую музыку, представлять национальную культуру, объединять народы.

Шахимардан Кайдарович Абилов уже давно является одним из самых видных авторитетов в вокальном мире. Об этом свидетельствует его постоянное участие в жюри многочисленных международных вокальных конкурсов. Это – «Искусство XXI века» в Финляндии, Италии, Швеции, Португалии и Австрии, «Янтарный соловей» в Калининграде, «Международная русская романсиада» в Москве, конкурс камерных певцов имени Р. Яхина в Казани, «Международный конкурс имени З. Исмагилова» в Уфе, конкурс оперных исполнителей в Киеве.

Все свои находки и достижения вокального мастерства Маэстро передает своим ученикам – студентам консерватории, где с 1990 по 1997 годы он являлся деканом вокально-хорового факультета, а с 1997 года – почетный заведующий кафедрой вокального искусства. Им выпущено более 50 студентов, 12 аспирантов, 5 магистрантов, среди которых 10 Заслуженных деятелей РК, 20 лауреатов Международных конкурсов.

Наряду с высочайшим творческим авторитетом Шахимардан Абилов снискал уважение и как организатор. С его личностью связаны

многие важные дела и события в культурной жизни Казахстана. Но главное его детище последних лет – известный ныне во многих странах фестиваль оперного и балетного искусства «Шахимардан приглашает друзей», берущий начало с 2003 года. Ежегодно лучшие певцы, солисты балета, дирижеры из многих театров слетаются осенью в Павлодар, чтобы продемонстрировать свое мастерство, а самое главное, по замыслу Ш. Абилова, «творить с любовью для людей».

Шахимардан Абилов – талантливый выразитель важного процесса современной художественной жизни, связанного с особенно внимательным отношением к истории, со стремлением творчески развивать достижения классической культуры на основе великих народных традиций. Оттого так волнует музыка, исполняемая Ш. Абиловым, что вместе с ним мы улавливаем еще и ту «сверх музыки», тот ее высший смысл, который составляет суть ее и рождает ощущение правды искусства. Эти мысли подтверждает и известный итальянский критик, знаток оперного искусства Сильвио А. Ипполити, писавший в одной из рецензий: «...Он (Ш. Абилов) достиг такого уровня совершенства, что заслуживает быть приглашенным в такие высококлассные оперные театры мира, как миланский La Scala, нью-йоркский Metropolitan, лондонский Covent Garden, парижский Opera... Я бы посоветовал казахстанским властям, чтобы артист с такими характеристиками как у Шахимардана, использовался в качестве путешествующего музыкального дипломата для того, чтобы представлять казахскую оперу по всему миру».

Шахимардан Абилов – великий оперный певец, человек больших гражданских чувств. Жизнь его будет служить примером для многих потомков. О нем будет написано еще немало произведений и глубокого внимания. Он во многом отличается от других казахских певцов старшего поколения. В его творчестве наряду с традициями казахского песенного искусства мы находим черты европейской, современной казахской музыкальной культуры. В исполнительской манере Шахимардана Абилова чувствуется большая музыкальная культура современного певца – профессионала. Это весьма интересное явление, в котором следует разобраться будущим исследователям – музыкаведам.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Әбілев, Шахимардан Қайдарұлы** // Қазақ мәдениеті: Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. – 83 б.

2 **Абилов, Шахимардан Қайдарұлы** // Павлодарское Прииртышье: Энциклопедия. – Алматы, 2003. – С. 89.

3 Абай и Риголетто – мои вершины. Я шел к ним всю жизнь: [беседа с засл. арт. РК, оперным певцом, уроженцем Павлодарской области Ш.Абиловым] / Вела Людмила Варшавская // Казахст. правда. – 2007. – 14 апр. – С. 6.

4 **Танкаева, Г.** Принц Парадокс: [беседа с заслуженным артистом РК Ш.Абиловым, уроженцем Павлодарской области] // Время. – 2005. – 3 февр. – С. 11.

5 **Бакытова, А.** Особая нота пианиста: [о фестивале оперно-балетного искусства «Шахимардан приглашает друзей» в Павлодаре] // Известия-Казахстан. – 2008. – 26 нояб. – С. 8.

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ШЕШЕНДІК ӨНЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

УМАРОВА Г. К.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі,
Павлодар гуманитарлық колледжі, Павлодар қ.

ЖАКИЯНОВА А. К.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі,
Павлодар техника-экономикалық колледжі, Павлодар қ.

Қазақ ауыз әдебиетінің ерекше бір жанры – шешендік өнер. Халқымыздың даналығының үлгісі шешендік сөздер – ғасырлар бойы халық сынынан ерекшеленіп өткен құнды мұра, асыл қазына. Шешендік өнеріне ерте замандардан-ақ, үлкен мән берілген. Ежелгі грек, рим елдерінде шешендік өнерді «риторика» деген атпен жеке пән ретінде оқыған. Дүние жүзіне әйгілі ерте заман шешендері Пратогор, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан сияқты өз заманының мемлекет қайраткерлері, ел аузына қараған ойшылдары болған. «Риторика» ғылымы өнердің падишасы ретінде ерекше бағаланған.

М.В.Ломоносовтың 1748 жылы басылып шыққан «Шешендікке қысқаша басшылық» атты еңбегі бұл өнердің Ресейде дамып, қалыптасуына түрткі болды. Қазақтың шешендік сөз тарихы Майқы би мен Аяз билерден басталып (XII–XIII ғғ.), Жиренше шешен, Асан қайғы (XIV–XV ғғ.) есімдерімен қатысты қалыптасып, өркендей түсті. Шалғез, Бұхар (XV–XVIII ғғ.), Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Әйтекелерге жалғасты. Шешендік өнерінің кеңінен дамып биіктеген кезеңі – XV–XVIII ғғ. Бұл кез қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді. Шешендік сөздердің алғашқы үлгілерін халық ауыз әдебиеті туындыларынан, ертегі, аңыз әңгімелерден, өлең-жыр, дастандардан

ұшыратамыз. Осы сөз өнерінің кең қанат жайып, орнығып дамуында тапқырлық пен шешендіктің тамаша нұсқалары – жыраулар толғаулары, айтыстар мен мақал-мәтелдердің орны ерекше. Қазақтың шешендік сөздерін өзге жұрттың атақты адамдары, ғалымдары жоғары бағалады. Шешендік сөздер нұсқаларын академик В. В. Радлов (XIX ғ.) зерттеп жинаған болатын. Ол: «Қазақтар... мүдірмей, кідірмей, ерекше екпінмен сөйлейді. Ойын дәл, айқын ұғындырады. Ауыз екі сөйлеп отырғанның өзінде сөйлеген сөздер ұйқаспен, ырғақпен келетіндігі соншалық, бейне бір өлең екен деп таң қаласын», – деп көрсете отырып, әсіресе қазақ тілінің тазалығы мен табиғилығын дұрыс аңғарып, қазақтардың сөзге тапқырлығы мен шешендігі өзіне ерекше әсер еткенін жазған. Сондай-ақ, қазақтың шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерін жинап жариялағандардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Ол халық даналығының жас өспірімдерді тапқырлыққа, өткірлікке, адамгершілікке баулитын тәрбие құралы екенін жете танып, өз еңбектеріне орнымен енгізіп, пайдалана білді. Шешендік сөздерді алғаш зерттеушілердің бірі – М. Әуезов. «Қазақ әдебиеті тарихы» (1927 ж.) еңбегінде «Билер айтысы» деген арнаулы тақырыппен шешендік сөздердің кейбір түрлеріне мысалдар келтіреді. Ауыз әдебиетінде алатын орны мен халықтық сипатына дәлелді ғылыми тұжырымдама береді. Ауыз әдебиеті мұраларын зерттеп, жинап, ерекше еңбек сіңірген ғалым-лингвист А. Байтұрсынов шешендік өнерді жеке алып қарастырып, құнды пікірлер білдірді (1926 ж.). Шешен сөз, көсемсөз, дарынды сөз деп үш топқа бөліп, әрқайсысын қолданыс орнына қарай (саясатқа қатысты, сотта сөйлеу, қошемет сөздер, ғалымдардың ғылыми тақырыптағы сөзі, діни уағыз сөздер) іштей тағы беске бөліп, әрқайсысына қысқаша түсініктер, тың анықтамалар берген. Шешендік сөз терең ойға, ұтқыр шешімге, тапқыр логикаға құрылады. Халық мақалдарында: «Таяқ еттен өтеді, сөз сүйектен өтеді», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Қылыш жарасы бітеді, тіл жарасы бітпейді», «Аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды», – деп сөзді айтушыға да, оған құлақ қоюшыға да биік талап қойған. Демек, шешеннің ең негізгі құралы – сөз. Ол тыңдаушының жүрегіне жетіп, ерекше сезімге бөлеген. Сөз туралы Бөлтірік шешен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт, кімге, қай жерде, қай кезде, қалай сөйлейтінін біл», – деп толғайды. Бұлар – «Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітіретін, жауласқан елдің арасына бітім айтатын, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын даналық сөздер иесі». Мұндай сөз білетін, жөн білетін адамға ел ісіне араласуға, халық атынан сөйлеуге құқық берілген. Шешендік өнер – көрген-білгенді көкейге тоқып, көп үйреніп ізденудің арқасында талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай

жаттығу арқылы жетілетін өнер. Шешендік өнердің қиындығы туралы Бұқар жырау: ...Көш бастау қиын емес – Қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес – Шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын – Шешімін таппас дау бар, – деп дұрыс аңғартады. Нағыз шешен үшін сөзге шебер болу жеткіліксіз. Табанда тауып сөйлейтін тапқыр, топ алдында тайсалмай, мүдірмей сөз бастайтын батыл, сөз сайысында саспайтын сабырлы болуы қажет. Шешендік сөздерге тән ерекшеліктер. Біріншіден, қазақ шешендерінің сөздері жазбаша емес, ауызша айтылып дүниеге келеді де, одан кейін бірден-бірге жатталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Екіншіден, айтыла келе бастапқы нұсқа қалып өзгертіліп отыруы мүмкін. Үшіншіден, шешендік сөздер кейінгі айтушылар тарапынан қажетіне қарай өзгеріп қолданылып отырған. Шешендік сөз ақындар айтысы сияқты сөз тартысы дау үстінде, ел тағдыры талқыланған ұлы жиын кеңес кезінде, онаша ой толғау не сұхбат, әңгіме-дүкен барысында арнау, сәлем, өсиет түрінде де өмірге келген. Шешендік сөздер көбінесе түсінік сөзден басталады. Түсінік сөзде айтылмыш шешендік сөздің немен байланысты, қандай жағдайда туғандығы мен кім айтқандығы баяндалады. Шешендік сөздің, айтылар ойдың негізі – мазмұн. Сөз нақтылы, нені айтса да сендіретіндей, иландырып қарсыласын мойындататындай дәлелді айтылған. Жазба әдебиетіміз дамыған кейінгі дәуірде шешендік сөздер саптан шыққан жоқ. Заманға сай жаңа мазмұн, жарасымды түр тапқан шешендік сөз нұсқалары көбейді. Шешендік сөздің шыны – айтыс. Мұнда ауыз әдебиетіне тән барша қасиеттер тоғысқан. Шешендік сөздер мән-мағынасының тереңдігімен ғана емес, сондай-ақ тақырыбының кеңдігімен де ерекшеленеді. Шешендер сөзі – халқымыздың тілдік қазынасы. Ол көркем әдебиетіміздің қалыптасып дамуына белгілі дәрежеде үлес қосқан ақын-жыраулардың арнау, толғау сөздеріне ұқсас болып келеді. Ертеден-ақ, халқымыздың өзіндік басқару жүйесі болды. Ел қамын жеген ерлері, сөзін сөйлеген, әділін айтқан шешендері, білімпаз билері болды. Би – халықтың көкейіндегісін айтқан, ойын жарыққа шығарған әділет жоқшысы. Қазақтың атақты билері Төле, Қаз дауысты Қазыбек, Өйтекеден қалған сөз дәстүрі ғасырлар бойы үзілген емес. Кезінде Ахмет Байтұрсынов: «Әділ билердің қолындағы билік қазақтың неше түрлі дертін жазатын жақсы дәрі еді», – деді. Демек бұл қастерлі мұра – шешендікпен айтылған билер сөзі ұмытылмайды, қай кезде болса да халық жадында.

Шешендік сөз – ауыз әдебиетінің қайнар бұлағы. Адамның күні адаммен. Адамдар арасындағы қалыпты мәмілені бұзатын жүзділік, екі сөзділік.

Көңіл таза болмаса,
Көз тазасы не керек.

Денең таза болмаса,
Тіл тазасы не керек, -
деген нақыл адалдықты, шыншылдықты мадақтайды.
Халықтың дүниеге көзқарасын, жас қауымға айтар моральдық аманатын

Өнер алды – қызыл тіл
Қызыл тілін безеніп,
Шешен жігіт дауда ойнар.
Ақ балтырын түрініп,
Балуан жігіт пайда ойнар.
Баданасын киіп ап,
ар қайратын жиып ап,
Жасыл туын көтеріп,
Шашақты найза қолға алып,
атыр жігіт жауда ойнар.
Дастарханын кең салып,
Жомарт жігіт күнде ойнар.
Баданасын кие алмай,
Жауға батыл тие алмай.
Бедірей-бетбақ үйде ойнар,-
деген шешендік мақалда халық «жақсы» деген мынадай,
Қас жақсының белгісі – әрі мырза, әрі күл,
Қас жаманның белгісі – өз үйінде өзі пұл,-
деген сөз үйде де, түзде де жұмысқа
сөздерді көптеп мысалға келтіруге болады.
Мақалдап, мысқылдап сөйлеу шешендік – тапқырлық сөздердің қай-қайсысына болса

Ата-ананың қадірін
Балалы болып байқадым
Ағайынның қадірін
Қаралы болып байқадым
Жанашырдың қадірін
Жаралы болып байқадым.
деген мысалда бір кісінің басынан кешкен уақиғаны
Шешендік мысалдардың бір қыдыруы жануар-жәндік тіршілігін суреттеу, соларды

Бөксемнің дырдай болуы – құтым көп,
Басымның дырдай болуы – ақылым көп
Белімнің қылдай болуы - қанағатым көп.
Бұл негізінде тапқырлықты көрсететін мысал.

Осы бір мысалдың астарында қанағатшылдықты құптайтын тәлім-тәрбие берерлік

Толғау сөздердің бір түрі шешендік жұмбақ.
Қазақ қашаннан
Бір қыз бен жігіт жолаушылап келе жатып жол
– Бәрекелді қыздың мінген жорғасына,
Бұл қызды ерткен жігіттің жолы болмасын ба? – дейді.
Сонда қыз атынын басын тежеп:
– Ей, есі кеткен есер қойшы
Менің шешемнің шешесі бұл жігіттің қайын енесі, сонда біздер несі? – деп жүріп кетіпті.

«Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі» – дегендей әкесі
Алайда шешендік жұмбақ әзіл-ермек үшін, немесе тек ойландыру Кеңесті бірінші бастаған шешен көлге қарап отырып:
Алар ма еді мына көлдің қазын атып? – дейді.
Оғың суға түспесе жазым атып, – дейді екіншісі.
Құтылмастай пәлеге қалып жүрмейік,
Суға түскен перінің қызын атып, – дейді үшіншісі.
Осы үш ауыз сөзбен бұл талас бітіп, елшіні
Шешендік толғаудың бір мол тармағы – шешендік жауап.
соған жауап іздеген.
Бір хан билеріне: «Бұл дүниеде не өлмейді?» –
Ағын судың өлгені -
Аязды мұз боп қатқаны.
Асқар таудың өлгені –
Басын бұлттың жапқаны
Ай мен күннің өлгені –
Еңкейіп барып батқаны.
Қара жердің өлгені –
Қар астында жатқаны.
Ажал деген атқан оқ,
Одан ешкім құтылмайды.
Бір алланың қақпаны.
Дүниеде не өлмейді?
– Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді, – дейді.
Үш арсыз, үш ғайып, үш жетім болады дейді,
Оты жоқ жер жетім,
асшысыз ел жетім,
Елінен ауған ер жетім,

Тындаушысыз сөз жетім,
 Жоқтаушысыз қыз жетім, – депті.
 Сұрау – жауап түрінде жиі айтылатын:
 Жол анасы –тұяқ,
 Сөз анасы –құлақ,
 Су анасы –бұлақ,

дейтін сөздер тек шешендік пен тапқырлықты ғана емес, логикалық Сөйтіп шешендік толғау, негізінде, көп жасаған халықтың көрген мол, жанрлық ерекшелігі өзгеше шешендік сөздер болып табылады. Шешендік дау сөздер Шешендік дау – қазақ қауымының заттық және рухани Шешендік дауларды мазмұнына қарай жер дауы, жесір дауы Орта жүз Момын деген атаның жүз жылқысын найманның

Қысырында бермесен,
 Буазында берерсің.
 Арығында бермесен,
 Семізінде берерсің.
 Өз алдыңда бермесен,
 Өнерімді көрерсің, – деп тепсініп тұрып кетеді.

Сонда мына бала бізді құтқармас деп Найманның ұрылары мойнына қосақ, құйрығына тіркеу қосып малын қайырады. Шешендік сөздердің шеберлігі, құндылығы сөз сайысында, алқа топтың Жалпы қауым, кейде жеке адамдар атынан айтылатын ақылды, аталы Мұндай даулы тартысқа түсушілер сөзуар даугерлер мен оған Одан билер сөзінің бір айырмашылығы сөзді жұмбақтап, астарлап Шешендік сөздер, көбінесе, түсінік сөзбен басталады. Түсінік сөзде айтылмас шешендік сөздің кейін немесе сонымен аралас айтылады. Шешендік сөздің тілі көркем, мағнасы Шешендік сөздерді құрылысына қарай термелі сөз, пернелі сөз деп – Негізінде өлең-әнмен, жыр-әуенмен айтуға келеді. Ал шешендік терме әнге салып, әуенге мәнділігіне, дәлділігіне қарай іріктеп, сұрыптап алумен

Қамқа тонның тозғанын
 Көп жасаған қарт білер,
 Ағайынның озғанын
 Қарындас білмес, жат білер.
 Артқы қастың батқанын
 Қаптал білмес, ат білер!
 деген толғау оған дәлел.

Көркем қара сөзбен айтылатын шешендік сөздерді пернелі сөз Шешен кісі желдіре-жеделдете сөйлеп отырғанда пернелі сөз бірде «Ағайын-жұрттың бар болсаң-көре алмайды, жоқ болсаң-бөліп ежіктеліп жатпайды, түйінді пікір, тұжырымды сөзбен Термелі сөзге де, пернелі

сөзге де ортақ жалпы Бірақ шешендік сөз қысқа болғанымен мақал-мәтел емес, бір сөздер. Бұл қасиет шешендік сөзге сенім туғызады. Өмірге үйлес келу, тындаушыны иландыра білу ауыз әдебиеті үшін де, Шешендік сөздердің құндылығы тек шындығында емес, ойының тапқырлығында.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Адамбаев, Б.** Шешендік өнер Алматы 1984 ж.
- 2 Қазақ Әдебиетінің тарихы I-том. Алматы 1962 ж.
- 3 Қазақ әдебиетінің тарихы III-том. Алматы «Ғылым».
- 4 Қазақ халқының ауыз әдебиеті I-кітап Алматы 1972ж.
- 5 Шешендік сөздер жинағы Алматы 2000ж.
- 6 // Жұлдыз № 3 1986.
- 7 // Қазақ тілі мен әдебиеті № 5 2001.
- 8 // Қазақ тілі мен әдебиеті № 1 2000.

ХОРОВЫЕ КОЛЛЕКТИВЫ ПАВЛОДАРА

ШАПАГАТОВА С. С.

преподаватель хоровых дисциплин, отделение «Музыкальное образование»,
 Комплекс «Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат для одаренных детей», г. Павлодар

В течение многих веков музыкальное искусство казахов развивалось в сфере монодийной певческой культуры. Песни играли важную роль в формировании личности человека [1, с. 6].

Казахское народное унисонное пение того времени не рассматривается как выступление организованного коллектива- хора. Унисонное пение не отождествляется с хоровым пением. В казахском языке до определённого времени не было слов «хор» или «хоровое пение», а было словосочетание «косылып айту», что обозначает петь вместе, группой [2, с. 8].

Только после революции 1917 г. в Казахстане активно внедряется хоровое искусство. Будучи самым доступным для восприятия и участия в нем – хоровое искусство явилось могучим средством воздействия на настроение и мышление народа [3, с. 12].

Музыкальная жизнь Павлодара в 50-х годах знаменита не только деятельностью музыкальной школы и открытием музыкального училища, но и созданием первого народного хора. Директор завода «Октябрь» В. А. Кучеров предложил одарённому музыканту-баянисту Александру Шиллеру взяться за создание хора.

1 октября 1957 года на одном из молодёжных вечеров в клубе завода «Октябрь» в перерыве между танцами зазвучали песни. В 1961 году хоровой коллектив первым в Казахстане получил звание «народный». Хор выступал на сценах Большого театра, ВДНХ СССР г. Москвы, ВДНХ Каз ССР г. Алма-Аты, перед трудящимися городов Ташкента, Киева, Минска, Львова, Харькова, Днепропетровска, Омска, Рубцовска, Барнаула, Волгограда, Семипалатинска, Караганды, Усть-Каменогорска, Кокчетавы, Борового, Красноярска, воспевая в своих песнях, постановках, композициях Павлодарское Прииртышье, Павлодарские просторы, Республику Казахстан, людей труда. Участники хора неоднократно награждались грамотами, дипломами, медалями ВЦСПС Казсовпрофа, ЦК ВЛКСМ Казахстана, Советского фонда Мира [8, с. 5]. После смерти Шиллера хор продолжал существовать. Трудно было коллективу в 90-е годы. Он практически распался, но возрождение получил в год своего 40-летия – в 1997 году. Хору было присвоено имя его организатора А. И. Шиллера. С 1998 года Народный хор Шиллера выступает от Славянского культурного центра, как старейший хоровой коллектив области.

Рисунок 1 – Народный хор Шиллера

В 1956 году при ДК алюминстройщиков был создан самодеятельный музыкальный театр оперетты, а через два года был организован самодеятельный хор (руководитель А. В. Егорова-Лопатина, в котором играли люди различных профессий с хорошими вокальными данными и драматическими способностями. Для первой оперетты было отобрано больше десяти человек основного состава и около двадцати – для массовых сцен. Вскоре начали репетировать самую популярную тогда оперетту И. О. Дунаевского «Вольный ветер». Успех постановки в начале 60-х годов первых оперетт в Павлодаре стал для всех неожиданностью.

В 1963 году на краевом смотре самодеятельности в Целинограде зрители восторженно аплодировали павлодарским артистам, которые

завоевали на смотре первое место и получили Диплом 1-й степени. А вскоре павлодарскую оперетту встречали зрители Алма-Аты. Наши земляки показали свои музыкальные спектакли на сцене Казахского музыкально-драматического театра им. М. Ауэзова. Тогда Министерство культуры Казах. ССР присвоило Павлодарскому самодеятельному театру оперетты звание «народный». Строительные тресты, к которым относился тогда Дом культуры, гордились тем, что именно в семье строителей родился этот самодеятельный театр оперетты, первым в Казахстане получивший народное звание. Более того, во всём Союзе это был единственный самодеятельный театр такого жанра [9, с. 4].

В 1962 году был создан хор русской песни павлодарских речников – визитная карточка города (руководитель М. Пульга). Песня собственного сочинения М. Пульги «Речная лирическая» в исполнении хора вошла в телефильм «Иртыш – дорога голубая».

В 1974–1980 годах Михаил Пульга – художественный руководитель и хормейстер ансамбля песни и танца «Юность» народного образования, в 1968–1980 – руководитель студенческого хора Павлодарского медицинского училища.

В 70–80 годы был знаменит Народный хор «Зарянка», под управлением Алексея Томилина, который был организован в селе «Заря» в феврале 1970 года. Спустя восемь лет он превратился в большой народный ансамбль песни и пляски. В 1978 году ему было присвоено звание «Народный самодеятельный коллектив». Каждые три года, коллектив подтверждал своё звание с новой концертной программой. 27 лет этот художественный коллектив, радовал жителей районного и даже областного центра своими песнями и танцами. В коллективе пели животноводы, механизаторы, учителя, бухгалтера, электрики, шофера. В селе не было такого дома, чтобы кто-то не пел, не играл на каком-либо инструменте. За время своего существования коллектив дал более 500 концертов [7, с. 47].

Рисунок 2 – Народный хор «Зарянка»

Хор ветеранов при бывшем ДК Metallургов знают многие павлодарцы, а особенно работники алюминиевого завода. Существует он с мая 1991 года. В течение 5 лет участники хора выступали в цехах алюминиевого завода, во Дворце Metallургов, в доме престарелых, в школе милиции. Принимали участие во всех праздниках, выступали со своими концертами на площадях города. Состав хора небольшой – 16 человек, все пенсионеры, которые неравнодушны к русской народной песне. Если в прежние годы хор исполнял лишь военные, патриотические песни, то сегодня их репертуар значительно расширился благодаря художественному руководителю хора А. Гонтовому.

Большую роль в музыкальной жизни Павлодара играют хоровые коллективы областной Ассамблеи народов Казахстана, возникшие в конце 90-х и в начале первого десятилетия XXI века. Это хор бабушек – ансамбль «Ару-Ана» и казачий хор «Иртышские казаки».

Хор бабушек – ансамбль «Ару-Ана» (руководитель А. Абдикаримов) был создан в 1991 году при Павлодарском филиале общественного объединения «Лига женщин-мусульманок Казахстана» ныне общественного объединения «Нұр ана әлемі». Данный коллектив пропагандирует возрождение обычаев и традиций казахского народа, изучение языка, истории, культуры, воспитание казахского патриотизма. В репертуаре хора около 70 казахских народных и обрядовых песен.

Народный казачий хор «Иртышские казаки» был создан в 2001 году, руководитель В. Ковеня. Репертуар у коллектива разнообразен – от старинных казачьих песен до шуточных, задорных. Выступления перед земляками, изучение песенной культуры и традиции казачества, истории и обрядов – вот далеко неполный перечень направления деятельности этого творческого коллектива. За годы существования казачий хор выступал на многих сценических площадках города, он активный участник в проведении различных праздников – День единства народов Казахстана, Наурыз мейрамы, День Конституции, Масленица. Хор «Иртышские казаки» неоднократно становился лауреатом и дипломантом различных хоровых фестивалей как в Республике Казахстан, так и за ее пределами [10, с. 6].

В 2002 году по инициативе Областного департамента культуры был основан Камерный хор, руководителем которого была назначена Мадина Жармухамбетова. Целью коллектива стала пропаганда казахской хоровой культуры. С первых дней своего образования, хор является постоянным участником городских, областных и республиканских мероприятий. Данный творческий коллектив узнаваем не только в области, но и далеко за ее пределами. В 2006

году, в год празднования 15-летия независимости нашего государства, коллективу была представлена честь выступить в «Звездной декаде» с сольным концертом в центре культуры президента РК. В декабре 2012 года камерный хор принял участие в правительственном концерте, прошедшем в рамках проведения Саммита ОБСЕ.

В 2017 году Министерство культуры и спорта Республики Казахстан и всемирно известный дирижер Алан Бурибаев представили уникальный проект: 1200 музыкантов впервые исполняют Симфонию № 8 выдающегося австрийского композитора Густава Малера. Казахская премьера состоялась 21 июля в театре «Астана Опера» в рамках культурной программы ЕХРО-2017.

В число участников проекта вошли ведущие казахстанские хоровые коллективы, среди которых был и Камерный хор Павлодарской областной филармонии им. Исы Байзакова.

Рисунок 3 – Камерный хор Павлодарской области на ЕХРО-2017

Наряду с этими творческими коллективами в Павлодаре всегда существовали детские и учебные хоровые коллективы. Это детские хоры музыкальных и общеобразовательных школ, студенческие хоровые коллективы музыкального и педагогического колледжей, ПГУ имени С. Торайгырова и ПГПУ.

Огромный вклад в развитие хорового искусства в Павлодаре внесли Т. Бозжигитов, А. Шиллер, А. Томилин, Ю. Банеев, А. Творогов, А. Кондрашов, В. Макаренко, А. Малышев, О. Марачковская, Ю. Бородихин, М. Жармухамбетова, В. Бородихина, С. Балтина, Г. Савченко. Их выпускники на современном этапе являются продолжателями традиций дирижерского хорового образования и национального хорового искусства в Казахстане.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Арикайнен Г. Л.** В помощь слушателям университета культуры. Хороведение в Казахстане. – Алма-Ата, 1965.
- 2 **Джумакова, У., Кетегенова, Н.** Казахская музыкальная литература 1920–1980. – Алма-Ата : Ғылым, 1995.
- 3 **Алданазарова, Б. Ж.** Краткий курс лекций по казахской хоровой литературе. – Алматы: Классик, 1995.
- 4 **Ахметова, М. М.** Традиции казахской песенной культуры. – Алма-Ата: Наука, 1984.
- 5 **Какимова, Л. Ш.** Междисциплинарные связи в дирижерско-хоровой подготовке будущего учителя музыки // Вопросы музыкальной педагогики, теории, истории, методики и исполнительства: Межвузовский сборник научных трудов. – Алматы, 2000. – С. 106.
- 6 **Алибекова, Б. Э.** Казахское хоровое искусство сегодня / Б. Э. Алибекова // Музыкальная академия. – № 4 – 2011. С. 60–68.
- 7 **Хлынов, В. П.** 50 лет селу Заря. – Павлодар, 2012.
- 8 Наша жизнь. Павлодарский общественно-политический еженедельник. – № 47 – 2015.
- 9 Наша жизнь. Павлодарский общественно-политический еженедельник. – № 49 – 2015.
- 10 Достық шаңырағында. Павлодар, № 3 – 2016.

6 Секция. Қазақ әдебиеттану ғылымының мәселелері
6 Секция. Проблемы казахского литературоведения

С. ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ЮМОР ЖАСАУШЫ БІРЛІКТЕР

ЕРТАЙ А.

студент, Ақпараттық технологиялар колледжі, Павлодар қ.

АБЫШЕВА А. Б.

оқытушы, Ақпараттық технологиялар колледжі, Павлодар қ.

Юмор – өмірдегі күлкілі құбылыстардың өнердегі сәулесі. Юмордағы күлкі – әзіл, ал әзіл келемежге айналса – ирония, келемеж ащы мысқылға айналып, сын үдей түссе – сарказм болғаны.

Қазақ әдебиетінде юмор, ирония, сарказмдарды беруде синекдоха, метафора, бірынғай мүшелер мен қаратпа сөздерді тиімді жұмсай білген сатирик ақындардың бірі – С. Торайғыров.

Сұлтанмахмұт ақын «Сымбатты сұлуға» деген өлеңінде сұрықсыз қыз-келіншектердің кейпін жасауда иронияға көп барды. Бұл өлеңінде ақын экспрессивтілерді қолдана отырып, сатирик тұлғаға деген жиренішін көрсетеді. Мысалы: «*Қол жумай обырланып жеген асың*» немесе «*Салды балақ қарғамсың салтылдаған*» деген сөздер ақынның «*сымбатты сұлуға*» деген жиіркенішін, ащы кекесінін көрсетеді, «*қарғамсың*» деген бірлік сәтті қолданылған. Бұл ретте ақынның сөз мағынасын кеңейтіп, оған лексикалық мағынасынан тыс эмоционалды-экспрессивті бояу беретін экспрессивтілерді қолдануды Абайдай ұстазынан үйренді деуге толық негіз бар. Мысалы, қожасының алдында құрдай жорғалайтын, қажет болса, оның табанын жалауға дейін баратын жылпос, жәдігөйлерге Абай:

Күштілерім сөз айтса,

Бас изеймін шыбындап, – дегізсе, ал Сұлтанмахмұт:

Төре көрсе, жалаң бас шұлғып билеп,

Бәйек боп, әулиедей ізін сүймек, – деп жеткізеді.

Екі ақынның қолдануындағы «шыбындап» және «шұлғып» сөздерін салыстырар болсақ, өз көзқарасы, ойын жеткізуге дәрмені жоқ, қожалары не айтса да, бас изеп, қолдап, қолпаштайтын жағымпаздың бейнесін ашуға дәл қолданылған көсемшелі эпитеттер.

С. Торайғыров шығармаларындағы кейіпкер тіліндегі қарапайым сөздер арқылы мысқылы қоса өріледі. Мысалы:

Сүйдірген саған мені көкшіл тісің,

«Адыра қалғыр, ойбай» деп қылған ісің, – деген жолдардағы «Адыра қалғыр, ойбай» сөздері ауызекі сөйлеу тілінің элементтері кейіпкер тілінде келіп, оның шайпау мінезін, салақтығын ажуалауға негіз болады. Бұл жерде акынның сатиралық тұлғасын барынша ашу жолындағы асқан шеберлігін атап өткен жөн. «Тегінде кейіпкер сөзі дегеніміз – қаһармандардың әйтеуір сөйлей салу үшін ғана емес, сол сөйлеуші (сөйлесуші) адамдардың ішкі жай-күйін, тіпті болмағанда, қаға беріс бір мінез қылығын аңғартарлық, сөйтіп геройдың толыққанды бейнесін айқындап, толықтырарлық мақсатта болғаны жөн» [1, 132]. Мысалдағы кейіпкердің дәрекі сөзі мінезінің тұрпайылығын әшкерелеп, оқырманның жиреніш сезімін күшейтеді. Бұл тәсіл көбінесе, проза тілінде қолданылса, Сұлтанмахмұт поэзияда да сәтті қолданған.

Жалпы лирикалық қаһарманның тілі арқылы сынап отырған бейнесін ашу акын өлеңдерінде кең етек алған. Мысалы, «Төре көрсе жалаң бас шұлғып, билеп» деген өлеңінің соңғы жағындағы:

Елге келсе, өтірік мақтанатын:

«Қорқайын ба, ұлыққа айттым сүйдеп» – деген жолдар кездеседі. Соңғы тармақтағы кейіпкер сөзінен оның екіжүзділігі, жылпостығы аңғарылады. Мұнда автор кейіпкерді мысқылдауда оның өз сөзін қару ретінде жұмсайды. Сондай-ақ «Бір адамға» деген өлеңінде де акын сарказм тәсілін қолданады. Бұл өлең – акынның Шорман шонжардың ауылына барған Садуақас Шормановтың әкесі Мұса дуан басы болып тұрғанда патшадан сыйға алған шенді-шекпен, жанат ішік, күміс белбеу, алтын, күміс кеселерін көрсетіп, мақтаныш еткенін жақтырмай, мысқылдап шығарған өлеңі. Бұл өлеңдегі:

«Дедім мен «Құтты болсын шекпеніңіз

Артқыға қандай еңбек еткеніңіз?

Жусак та денемізден кетер емес,

Сондағы тұқым шашып еккеніңіз» – деген үзіндіде акын зұлымдықтың, қанаудың тұқымын сеуіп барып, орып алған шекпеніңіз құтты болсын деп «сүйінеді», сый алған аталардың ұрпағы – үй иесі шынында да сүйінді деп ұғып, «Жасқанбай көре беріңіздер!» деп қояды. Осы жолдардағы «еккеніңіз, тұқым шашып» деген сөздердің өзі кекесінмен айтылғаны байқалады. Сонымен қатар өлеңнің бірінші шумағында үй иесінің:

Бұрынғы атамызға сыйға берген,

Біздерде мынадай бар, мынадай бар?...» – деген мақтанға толы сөздері арқылы акын оның алысқа бармас тар өресін, сықақты шынға балауын мысқылдайды. Лирикалық қаһарманның сөйлеу мәнеріне лайық таңдалған сөздер олардың мінезін де ашады.

С. Торайғыров өлеңдерінде қаратпа сөздерді қолданады. Әсіресе, «Сымбатты сұлуға» шығармасындағы қаратпа сөздердің қолданылуы ерекше. Мұнда акын сөзін арнаған сұлуға жылы ықыласын білдіруге жұмсалатын қаратпа сөздер мысқыл, кекесінді білдіру мақсатында айтылған. Мысалы:

Сымбатты сұлу, тамашам,

Құсқым келер қарасам, – деген үзіндінің алғашқы жолына келесі жолы қайшы келеді, яғни екінші жол алдыңғы жолдағы қаратпа сөздің кекесінмен айтылғанын айғақтайды. Дәл осындай тәртіппен құрылған мынадай да жолдар бар:

Міне сұлу, асылың,

Мойныңдағы масылың!

Сұлтанмахмұттың сатиралық мұрасындағы өз алдына бір шоғыр – шығармаларындағы сатиралық портреттік суреттемелер. Акын шеберлігі қаратпалар арқылы жеңіл юмор, мысқыл мен ажуа тудыра сөз мағынасын ойнатып, астарлы жұмсаудан көрінеді. «Жазушы адам жанының инженері, осы жан құбылысын көрсете алуы керек. Сырты емес, ішті көрсете алсын» [2], – деген ұлы жазушы Ф. Мүсірепов. Шебер жазушы, акын қолынан шыққан туындыларда кейіпкердің ішкі жан дүниесі алғашқы сөзінен, яғни қаратпалардан аңғарылады. Акын С. Торайғыров та осы тәсілді юмор жасауда ұтқырлықпен жұмсайды.

С. Торайғыров өз өлеңдерінде би-болыс, қожа-молдаларды ғана емес, замандастарын, бай қызы, бай балаларын нысана етті. «Таңқы мұрын, быртиған, қара бұжыр», «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын» өлеңдерінде сыналатындардың тұрпайы да сұмпайы кейіп-сиқын суреттеуге баса назар аударылды. Портреттік детальдар жасаудағы көркемдегіш тілдік ерекшеліктерге тоқталар болсақ:

Көзі көк, шолақ иек, қадау сақал,

Қарны шерттік, жауырын тоқ, бойы тапал, – деген үзіндіде дәстүрлі эпитеттердің бір шоғырын (көзі көк, шолақ иек, қадау сақал, т.б.) кездестірсек, олардың біразы инверсия тәсілімен жасалған (қарны шерттік, бойы тапал, т.б.). Бұл эпитеттерді тіпті синекдоха деп қарастыруға болады. Лирикалық қаһарманның сыртқы тұлғасын, дене бітімін бойы тапал, қарны шерттік деп, көркем тілде қолданатын синекдоха тәсілі арқылы көрсетіп баяндауы әсерлі шыққан. Инверсия сондай-ақ «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын» өлеңінің мына жолдарында да кездеседі:

Сабақта бірге оқып, болдық таныс,

Отырған орын жақын, көңіл алыс.

Бұл екі өлеңдегі акынның портрет жасау шеберлігін ерекше атап өткен жөн. Кісі шошырлық, антипатия туғызарлық дәрежеге көтереді. Антонимдер «орын жақын, көңіл алыс» мысқыл тудыруда айрықша қызмет етеді. Бай қызын «жүндеген түйеге», әкесінің өзін «азбанға», баласын «судан жеріген мұрны сасық сиырға» теңейді. Осындай айна қатесіз ашы теңеулер арқылы өз сықақтарына уыттылық, әсерлі ықпал береді. Акынның «Сымбатты сұлуға» өлеңі осындай мысқылы, кекесіні мол теңеулерге толып тұр. Әсіресе, «Сымбатты сұлудың» портретін жасауда қолданылған теңеулері ажуаға құрылған. Мысалы:

Сүйдірген сені маған дудар шашың,
Қысты күнгі қыраудай қырбық қасың,
немесе
Сүйдірген сені маған салтақ бетің,
Кәрі саулық етіндей төстек етің.

Акын шығармаларында сондай-ақ синекдоха, метафора, метанимиялардың юмор тудыру тәсілдері ретінде жұмсалуды көреміз. Акын өлеңдерінде юморлық образ жасауда негіз етіліп синекдоха алынады, бейнелі экспрессивтік мән тудырады. Мысалы, Сұлтанмахмұт өз тұсындағы жаңаша оқып, ел басшысы, жұрт пысығымыз деп жүргендерді күлкі ететін «Қандай басшы» өлеңіндегі мына жолдарға назар аударсақ:

Қазаққа басшымыз деп шляпалар,
Очки сап, портфель ұстап жүрген жандар.

Мұндағы «шляпалар» сөзі синекдоха, шляпаның астында халқына қиын сәтте ақыл айтып, жол табар білімі жоқ бос кеуде жандар бейнеленген.

Олардың қуыс кеуде, халыққа пайдасы жоқ құр кеуде кереген жандар екенін барынша ажуалау мақсатында акын «очки, портфель, газет-журнал» деген кірме сөздерді қолданады. Осы сөздер арқылы жаңашылдардың халқына өнер, білім, ғылым үйретпей, қаладан анау-мынау алып, шекірейіп жүруді ғана білетінін мысқылдайды. Синекдоханы ұтымды қолдануға тағы бір мысал:

Тамақтың құлы болған қызыл ауыз,
Аласысыз өшігер, иттей талар.

Мұндағы «қызыл ауыз» дегені құлқының құлы болған, тамаққа көзін ғана емес, ар, намысын қоса сатқан «иттер» сықақталады. Бұл жерде акын «қызыл ауыз» синекдохасын орынды қолданған, себебі, тамақ үшін біреудің сөзін сөйлеп, сойылын соққан адам шынында да адам емес, аузының құлы. Автор адам ұғымының орнын анатомиялық мүшелердің бірін жұмсайды.

С. Торайғыров топас та тоғышар қыз-келіншектердің образын «Маңымнан әрмен кет» өлеңінде тереңдете түсті. Әсіресе, метафораны қолдана отырып, оларды сиықсыз етіп суреттейді. Мысалы:

Бір көрмеге асылсың,
Бір көрмеге масылсың,
Тек ішіп-жеп, жүк тартар,
Сарттар мінген қашырсын.

Бұл аздай сұрықсыз сұлуларды «жанды қуыршақ, арам ет», «Құр бояма, қызыл бет» – деп те суреттейді. Акынның лирикалық қаһармандарының сырты жылтыр, ішкі жан дүниесі солғын жандар.

Сұлтанмахмұттың сатиралық өлеңдерінің бірі «Қымыз» өлеңінде сөйлемнің бірыңғай мүшелері қолданылған. Қымыздың бәрін де, бірін де бағындырып, сөзінді тындатар күдіретін көрсету мақсатында қолданылған:

Бай, кедей, жақсы, жаман, төре, қара
Жаптырылып ыңғайыңа бәйік тұрып

Мұнда тек бірыңғай сөйлем мүшелері ғана емес, плеоназм кездеседі (Бай – жақсы-төре; кедей-жаман-қара). Плеоназм (грек. pleonamos - артық) – керексіз, орынсыз, басы артық сөз деген мағынаны берсе [3], бұл жерде олар өте орынды қолданған деп айта аламыз. Сондай-ақ осы өлеңнің келесі шумағында:

Әсіресе қажы, сопы қожа, молдаларды
Сарт та сұрт тасбиқтарын алып қолға.
Жаудыртып келгеннен-ақ баталарын,

А, құдай, онда, аруақ қолда – дегенде қажы, сопы қожа, молда сияқты бірыңғай сөйлем мүшелері қолданылған. Сол арқылы діни қызметкерлердің күллісі деген ой жеткізілген. Осы өлеңде:

Қымыз тап та қырта бер, лапыр, ақыр

Жерде сөзім қалар деп қылма қауіп – деген жолдар бар. Бірыңғай баяндауыштарды қолдануда градация тәсілі пайдаланылған. Алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсу – түйдектету ұтымды жұмсалған. Градацияны қолдану арқылы акын қымызы бар адамның сөзі жерде қалмайтынын, не айтсаң да сенікі жөн болатынын көрсетеді. «Қымыз кетсе, қызық кетер. Кешегі бәйек болып отырған жұрт, Күдерін бүгін сенен үзіп кетер» деп мысқылдайды.

Қорыта айтқанда. С. Торайғыров сатирик акын ретінде түрлі тәсілдерді қолдана отырып, өз заманын, өз заманының адамдарын сынай да, мысқылдай да білген. Акын халық тілін ұршықтай үйіріп, сыныптай ойнатып қолданған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Сыздықова, Р.** Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 271 б.
- 2 **Мүсірепов, Ф.** Таңдамалы. Алматы, 1975.
- 3 **Ахметов, З.** Әдебиеттану терминдер сөздігі. Алматы, 1996. – 240 б.
- 4 С. Торайғыров шығармалары, 1–2 том.

STYLE OF B. MAILINA

ZHUSIP K. P.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar
ZHUSIPOV N. K.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar
BARATOVA M. N.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Speaking about the style of B. Mailyn, I want to show first of all that he can notice special beauty in the usual phenomena that seemed to some to be too simple and not aesthetic, he saw the beauty of everyday life. It is worth paying attention to the opinion of the famous researcher A. Konyratbaev where he talks about simplicity, about the approach of the concept of the majority in fiction: «You can pay attention to the works of Nekrasov where the style belongs to the reader. At one time the nobles considered Nekrasov's «peasant style» to be low-grade. In fact, Nekrasov's style wasn't low-grade, he simply wrote his works for lower readers, in understandable to the peasants language, in an understandable way for them. Understanding, adapting to the majority is a sign of the democracy of literature and the poet. Therefore Nekrasov did not lose in style, but on the contrary called on the democratic reader to struggle and strengthened the revolutionary significance of literature» [1]. Indeed, a misunderstanding of the sense of using some household vocabulary in Nekrasov's works [2] indicated that the path to simplicity is not so easy.

Saying that simplicity is not a special goal, but one of the ways of approaching the truth, we can rely on the opinion of T. Nurtazin who wrote a monograph on B. Mailyn's works: «B. Mailyn is not a reckless realist: he doesn't raise his favorite heroes, he doesn't praise in vain, he loves, in a good manner describing realistically leads to truth» [3].

The writer T. Alimkulov also says that he appreciates the simplicity: «In our days, when society has grown, rely on the mouth and language is not an art. When I write, I try to avoid such a manner. I always remember that the real culture is in a fertile simplicity» [4].

Of course, when we speaking about simplicity, one should not confuse this with bare commonness. In connection with these, it is worth to think on the opinion of the scholar M. Karataev: «And so simplicity is not a bare commonness and not a lie gone from tradition to nonsense. Then, without becoming a newly formed artifice, it must be a new qualitative natural fruit of the development of traditions. Together, without remaining the wild commonness, one must rise to the level of pure and special simplicity» [5].

Thus, such simplicity among Kazakh poets is inherent first of all to B. Mailyn. Continuing the thought of A. Konyratbaev: «Our Nekrasov was Beimbet. He also wrote a lot about the peasants and tried to write in a style close to their concepts. The language of Beimbet is the language of the peasant, the village. His verses, poems and stories are short, but so vivid, colorful, full of real struggle» [6]. Moreover A. Z. Kedrina who widely studied Kazakh literature says: «The form of B. Mailyn's verses is distinguished by a special simplicity and is similar to the style of Isakovskii and Twardowski» [7].

The feature of style in the poetry of B. Mailyn can't be seen separately by separating from his prose. B. Mailyn described first of all the life of ordinary people, just continued to write about it in prose and drama. B. Mailyn describing the ordinary life of ordinary people stood out because he described the character in a completely new way. B. Mailyn is not limited to other poets by handle the whole story and the whole plot to the so-called «I», like, «I did», «I felt» [8]. His lyrics, is a story written in verse. It seems that in many verses the whole story takes place without the participation of persona or author. The lack of direct participation of persona in history, in actions, without «I did this», first of all strengthens the truthfulness and objectivity of the work, and secondly, without shouting about the feelings of the hero, describes by his usual natural state enhances the feature of the work. Speaking about B. Mailyn's features, we mean not only the description of people in the ordinary, simple state, but also the related effect of the epos in the lyrics. As a result, the objective idea is not discarded separately, as in the epos in the process of the event and movements, a real culmination takes place, and the impression of another genre of lyric. Like Turgenev's approach to poetry in Russian literature, Nekrasov's effect in transferring prose elements to poetry, we can see similar exchanges in Kazakh literature. For example, in the first stories and plays of M. Auezov, as in G. Musrepov, especially in the play «Goats Korpesh Bayan Sulu», the use of equivalents of poetry, the approach of another genre to poetry is noticeable.

Take even that as Bayan describes how he first met the beloved Kozy: here there is a rhythm inherent in poetry, conventionality in using the

equivalent, exaggeration, harmoniousness of words, rhyme. For example: «I saw the eagle on the horizon ... if I wave my arms, roll up my sleeves, open my heart and clench my fists-everything pleases the eye! ... Everything is created for admiration. Did not regret when they gave? ... You will see on the horizon, you will think about the eagle, you will see in the thickets you will think a lion, you will see the mountain you will think height, next to yourself you will think the child, silk mane of a horse-has found Kozy Korpesh!» Of course, using playfulness, convention, etc. characteristic of poetry, this passage did not become a lyric. Here a particular kind of genre absorbs elements of a different kind; there is development when filling preserves its base. Speaking of the effect of prose in the poetry of B. Mailyn, we define not his transformation into prose (this is impossible), but the fact that preserving the properties inherent in poetry as a result of nurturing the characteristics of another genre has multiplied its possibilities. Thus, in the lyrics of B. Maylin, basically as in the epic the author is not particularly noticeable, there are a few characters, the events are extensive and a lot of dialogues. As a result, the verses of B. Maylin are not pure lyrics, but differ in that they are similar to prose and drama. The poet, including the elements of the epic in his verses, certainly found the opportunity to describe life in the lyrics more broadly and truthfully.

Saying that B. Mailyn brought to the poetry the model of the verbal language into Kazakh literature, we do not assert that there was no verbal language in the earlier poetry. Even in the genre of the example (of course this is not a pure lyrical, speaking lyric epic example of an intermediate genre, we are not denying that there is more lyrical genre – K. Zh.) patterns of communication of animals and birds are based on a conversational view. Nevertheless, earlier usage in the verse of verbal speech was seen as a temporary element, in the form of a fragment, in B. Mailyn it was in the form of a definite system and was often used. Moreover, if we do not consider these changes separately in Kazakh literature, and compare it with the literature of other countries, Russian literature, it would become clear that its significance is very great and it is inherent not only to one poet or time [9].

In connection with using dialogue in B. Maylin's verse was criticized in Kazakh literature too. The scientist S. Kyrabayev investigating the poet's written about Myrkymbaev said: «The realist Beymbet will not describe the story in verse. He will make an image through a masterly built dialogue between father and son» [10]. And the poet Z. Akhmetov, describing the novelty of the verse «Our Ibray, my Ibray» estimated him this way: «In the last verse, the rhyme «I'm, Ibray, simple», «How to ask as a servant» were different in length, because of free and exciting rhythm in such verses are

the form of utterance of speech, the syntactic and intonational features are preserved as much as possible» [11]. C. Negimov who specifically examined the intertwining of the verse also supports this view: «The outstanding representative of Kazakh poetry B. Maylin wrote in the style of this verse. At the very beginning of poetry which begins with a song rhythm, with a lot of abrupt changes and twists, each line of which has its intonational description, passed to a spoken rhythm that is said in a different emotional manner and the intonation of the conversation» Because in the verbal manner the power of the beauty of the language of verses can show the psychological depths and changes of the human soul. This is still bordered with the sharpness of opinion [12].

Together with this, the fact that B. Mailyn mainly describes the feelings of ordinary people, the introduction of the language of their communication (it is known that accuracy also has collective significance and effect) was made possible by the poet's skill to accurately describe without assuming the phenomenon and action. In this regard, the writer's attempt to capture everything and not being carried away by describing all phenomena but only describing the most important by means of successful details plays a huge role. All of the above is reflected in the verse «Bloody Fog» written in 1916 and points to the poet's previous skill. Let's look at the verse completely:

Oh my God, what is this fog? I doubt that you can escape from this fog!

Sitting on a single horse, Frightened of the patience of the young.
A diverse people,

Embarrassed, the people were taken aback ...

«In the distance someone goes dark, Manapas ... good news? ... Who said anything?»

«Oh God, who are you? Hurry! Come, do not crumble, group!

Suddenly the weapon was scattered, Especially beware of the volost!...». «Come here, release the horse, holy spirit holy spirit! ...«Someone is crying, someone is laughing; Flowing blood flowed profusely when dragged I know that the volost stayed flattened on the ground ...A lame old woman comes hunched over:

«Volost, if you take a son, kill me!».

Screaming louder than the parish, The servant is angry and shouts
«Hey, get back!»

«My dear, are you really going to the truth?

Do you make your old mother grieve? Lean even cattle, no son, Are the tears flowing? «Among the people dense fog, wailing and grief

Crying saying «My child!» or «My husband».

The people were taken aback, lost their way, It seems no one will give a hand! ...

In the beginning, the poet does not describe all the features of the phenomenon, but only the most basic, the most important. Sitting on an only horse, frightened, someone dark, souls hoping that the governor announced a manifesto. Further, the poet does not describe how the wrestlers are preparing for an uprising, but when they step over, they immediately go on describing how they are already settling on their horses. The third verse describes the shortcomings of the organization, distrust of the hairy. After this, the actions in the way, the state before they reached the village volost, are again skipped. In the opening lines of the fourth verse they describe how they attack the village of the volost and in the remaining two lines is described as a parish killing. Even describing the death of a volost skilled poet does not outline in detail how the volost was caught and dragged but writes only about the results. First of all, the phrase «flowing blood» stops. «Flowing blood» says that there were some sort of sacrifices (blood is not a good sign). In the beginning, saying «dragged» says that «flowing blood» was not immediately given and that the struggle was difficult. At the end of the line is written «abundantly» finishing the picture of a profuse hemorrhage. Having written «Oh my God, what kind blood, whose blood?» the author pays attention and then who says the owner of the blood. After describing the abundance of blood, the body lies flat on the ground and does not leave anyone indifferent. After that many stories are not described, but it tells about the bitterness of the mother who is forced to let her son go to the front work. The poet with the word «hunched down» made it clear that the mother's weak health and old age and describing the bitterness of her mother, the poet revealed the full weight of the loss. That's all-the ability of the writer in a small verse to contain the truth of a complex life without using many words and with a couple of details. The peculiarity of B. Mailyn is not to write about those high feelings but about ordinary feelings of the common man, we considered in the verse «In the Edge» in comparison with S. Seyfullin's verse «In the Steppe». Indeed, both verses are aimed at describing the desire of freedom as a persona. Nevertheless, if the Saken's character sits on a wild horse flying and screaming singing songs, then the Beimbet's character behaves more calmly showing joy:

It was late. But then the morning came, The rays fell and the earth brightened. To my village, I went on my way to the village Slashing horse under me.

At the beginning of the verse it is described how Myktym refers to his wife Kulpash «my dear», «missed», «pined» thereby showing how he

appreciates his wife. Nevertheless, in the last part of the work of the word of accusation Kulpash and the jerking of Myktym points to many details:

«Is it true, my dear?» – True! «To whom shall I tell my sorrows?»

– Do not make me angry... – Playing with a card The only emaciated horse with mud.

The Hungry Kulpash You speak only caresses. Affectionate words are not food, Kulpash is not young.

The sneaky gambler He is not my friend. My right to leave! I will reach the goal! Such an asshole I make to wander!

In this work, firstly describes the style of communication and the characteristics of each speaker. Myktym as if he wants to wash his «guilt» and uses hypocrisy «dear to whom do I tell my grief?» . But Kulpash on the contrary blaming always speaks the truth. Therefore, the two characters have different opinions, habits and actions. Secondly, the number of syllables in each paragraph (the rhythm of verses, melodic, rhyme) are subject to the features of speaking language, sometimes elongating and contracting, while preserving the reality of the work. Thirdly, there is no poetic story and the presence of the author is not very noticeable. But what happened to the character before everything as in the drama - all this is laid in the words of the character. This feature of the drama that is used in the lyrics allows you to highlight each character. Fourthly, this work uses the skill to utter a great truth in a few words. The detail of «The Skinless Horse with the Gardens» shows the life of the characters. «Kulpash is not young» speaks about the typed life experience and its maturity. Also, the phrase «My right to leave» shows the current flow of time, the equality of women. Fifth, the persona who is not used in expressing the feelings of the inner world does not say that he is not at all. The persona can be seen from every used word of the author who defends Kulpash and finds no excuse for Myktym. For example, the exhilarating words of Myktym which he cannot exalt further and his slowness shows about not a few «spoiled» cases, «Oh, stupid!», «Stop already» shows that Kulpash no longer believes his words. Saying «sweet» «starving Kulpash» shows the inappropriateness of using this phrase, «weasel is not food» is not only the statement of Kulpash but also the general decision and belief of the author and the character.

REFERENCES

- 1 Secrets of masters. Almaty, 1979. – 52 p.
- 2 B. Eihenbaum, «Nekrasov» (1922 y.) // In the collection «About poetry». Sov.pisatel, Leningrad. division, 1969. – 36 p.
- 3 Creation of Beyimbet Maylin. Almaty, Zhazushi, 1966. – 107 p.

4 Is it easy to write? // In collection of 3 books called «Wordland», Almaty, Zhaly, 1982. – 97 p.

5 «Traditions and novelty in poetry » (1966) // In collection of «From epos to epopee», Zhazushi, 1969. – 199 p.

6 Secrets of masters, Zhazushi, 1979. – 52 p.

7 From living source. Alma-ata, Zhazushi, 1966. – 153 p.

8 Here opinion of T. Kakishev is very interesting: «Moreover poet Beimbet instead of lyrical «I» find the way to say «we». See: «Pictures of century», Zhazushi, 1967. – 57 p.

9 It is needed to notice the significance and feature of prosaism in Anna Akhmatova poetry. See: B. Eihenbaum «Anna Akhmatovaa» (1923 y.) // In «About poetry» book. Sov7 pisatel, Leningrad devison, 1969, 130 p; Kozhinov V.V. Change of styles and poetry traditions. // In the book «Theory of literature styles...», Moscow, Publishing house «Nauka», 1978, 414–415 p. Also, opinion of V. V. Kozhinov in Russian poetry that in 20th years one of the dominants in poetry style was oratory and language of speaking takes important place (Ibid 409 p.) Moreover, benefits of speaking language in lyrics of V. Mayakovskii proves importance of mentioned issue. See: Podgaetskaya I. U. Stylistic forms of communication with massive audience. In the book «Theory of literature styles...», Moscow, Publishing house «Nauka», 1978, 176–177 p. Timofeev L. Word about lyrics. Moscow, Sovetskii pisatel, Moskva, 1982. – 233 p.

10 Unschooling talent (1968 y.) In the second volume of the «Revolution and literature» book, Almaty, Zhazushi, 1977. – 51 p.

11 Free lyrics pattern in Kazakh poetry. «Kazakh USSR AS», series of society sciences, 1974. – 36 p.

12 Lyrics plexus, Almaty, Gylym, 1980. – 69 p.

NATURAL LYRICS BY MAGZHAN ZHUMABAYEV

ZHUSIP K. P.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

ZHUSIPOV N. K.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

BARATOVA M. N.

Doctor of Philological sciences, Professor, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Even describing the nature, not only describe a certain plain, not to be limited simply by the description of mountains, rivers, the Kazakh steppes of those times and on the contrary, by means of it, to honor the soul of the character with the secret feelings inside. Let's look at the verse «Wave» written in 1915:

A wave is born from the wave.
Wave to chase the wave,
The wave competes with the wave.
Irritably grieving his secret,
Unfinished dispute]
Competitors fled to the shore.
The wave with the wave is divided with secrets,
Cleverly stealing secrets,
The wave to the wave is flapping,
Wrapped in a pearl foam,
Like a snake rolling around in a ball.
Rushing to the shore.
How a child flattered babbling
Babbling, babbling, babbling,
Wave chase to the wave.
Silver life-giving water,
Gold steam of water
Washes the face of the shore.
Glow tears from the eyes
Tears washes a cliff
Kissing and laughing.
Cry and laugh
His laugh and death,
Crying laughing he dies.
Bells rumbles.
Stealing a secret from each other
Wave chase to the wave.
Gives honey to its shore
Gives and dies
The wave dies and calms down.

We can't say that this verse is only about the nature of the Kazakh lands. It can even be assumed that this was written by a non-Kazakh poet, for example Russian or someone else, because for the writer it isn't the most important to admire some kind of landscape. For Magzhan, the most important thing is to be above the scope of jewelry, appropriate movements, a certain nation, time and write in the civil plan. Of course, no matter how many times we rise above the frames, how much time would have passed, if not for a special character, the national feature of Magzhan, his poems would have remained at the level of memorization, a superficial concept and beyond feelings. And indeed, from the side when Magzhan gives a description of the wave, it seems

that he is just trying to voice the movements, describe the phenomenon. The poet imitating the description of the wave, his uniform movement tried to subordinate the motive, rhyme, rhythm, melody, the number of syllables of the verse. The changes and the alternation of the number of syllables, the rhyming of every two lines of the verse, the harmony of the third line with the fourth, the appearance of significant and audible delays—all these alternations, like the movement of the wave. The repetition of the word «wave» reinforces this rhythm. Internal rhyme and harmony also complement this effect. For example, in the first two lines a lot of solid vowels «a», «o» were used, and in the fourth and fifth lines one used soft vowels «y», «e», «i». As for the second verse, the first, second and fifth lines are mostly with solid vowels, and after every second line the third and sixth lines are harmonized, ending in a soft vowel in the last word. This sequence of hard and soft vowels gives the verse a melodious sound, and as an important idea of the work describes the harmony of sounds and movement. Verbs indicating the speed of movement (to be born, to catch up, to compete, to rush) are taken in accordance with the man's lovely manners and are in harmony with the words animating the movement («divide secrets», «stealthily steal secrets», «flatter» «roll off»). This rhyme is cleverly shown by the word «babbling», the surprising sound that has appeared by the animation effect («babble», «ringing laugh») increases melody. At the same time, strange hints of mysteriousness in words («inconsolably grieving», «endless dispute») gave the poem some fragile mystery. So expressive movements and sounds were described with the help of such words as «pearl foam», «silver water», «golden steam». After so beautiful movement, melodic rhythms, more wave animation, his weeping, his laughter, after the words «Give honey to his shore» and even the death of the wave, all this strengthens the effect of the verse. This how, the harmony of sounds and movements, the coherence that arise by animating and giving human movements to nature, indicates that beauty can be transient. So Magzhan was able in his rhythmic and elegant manner to present the idea that beauty can be both beautiful and transient.

The description of nature in a special and comparative manner can be a feature of Romanticism, and such a phenomenon can be seen in M. Zhumabaev's verse «The Dark Forest» written in 1922. Here an accurate description of the characteristics of the forest such as the height of trees, the density of the forest, decoration is missing. Conversely, in accordance with the feelings of the persona, such qualities as desertedness, silence are described with enthusiasm. For example, in the phrase «forever dumb old forest» let's take the word «dumb». Some deafness, silence inherent in this word is combined with the concept of being wrapped in a dream. Certainly, it is not a surprise in Kazakh poetry to dream and interpret them. In

S. Toraigyrov's verse «In a dream», the persona describes anxiety because of the fact that in a dream in which animals «strongly disconnected» stand between fire and water. Thus, the poet indirectly hints at people with low self-awareness in troubled and difficult times. But we can't say that such hints are far from the truth. On the contrary, describing the precise movements of animals and, as a result, pointing to the misguided, poorly educated people, the poet, in his own way, expanded the framework of truth and sharpened the idea of the verse.

Although hints and helped to avoid direct accusations of the people's rulers, but this doesn't reduce the lyric character's concern for the people. In the same way, the dumbness of the forest, the dream in this verse of M. Zhumabaeva is given an exceptional appearance, a huge power. All this power (want to sleep like a forest and see dreams) is aimed at revealing the unsurpassed character. Thus, in this work we also see the own and special feelings of the persona of the poet. All this, as we have perceived before, is not the call of the people to open struggle. But this is not a detachment from the struggle. The poet makes more effective the idea of general enthusiasm and determination through admiration for the character's anxiety. So, there is an idea of struggle here. It is not an open call for struggle, but it is a preparation and a way to this. Another feature of M. Zhumabayev is consciously not to thoroughly describe certain feelings, but mysteriously hinting to strengthen the power of poetry. In the verse, «Darkness Condenses» describes first the vital, natural present darkness, the burning of a spark in the stove and turning into ashes and then ends the work in this way:

The spark in the furnace slowly dies out,
The child rejoices in inflating the extinguished sparks.
Either thought or the eyes are tired,
But gleaming tears come out of your eyes.

Undisclosed secrets of tears in the eyes of the character («Either thought or the eyes are tired»), and the comparison of this sadness with childish immediacy, laughter.

So, turning off the light of nature and the symbol of darkness looming over people, along with such a hint of darkness, the personal anguish of the character against the background of childish laughter looks very impressive.

All this suggests that it is impossible to understand such an inaccurate description and convention as an avoidance of the pressure of the violence of the people's rulers.

No, this is not fear, fear (we are not pursuing the goal of denying its effect), and not avoiding the truth. Fearing a little, beware, pointing, all this is one of the tools for reporting truth effectively. In the verse, «The silver luminous moon» M. Zhumabaeva persona tells that he can lose his love:

«You will love, and I will burn,
 You'll hug me, but I'll lose my mind.
 Singing, you will go on a fast horse,
 Fire in the heart, and I'll stay crying!»

Here is described not break up but the fear of the character that he will lose his lover. It does not explain why the second character, the girl was going to leave. Judging by the fact that she is singing away, they wanted to show that she, also, doesn't want to break up and leaving she is trying not to spoil the cheerful state. This is also indicated by the fact that she didn't sit on an ordinary horse but on a fast horse. But, the most important thing isn't that the girl is serene, that means, she is apathetic to love. The most important thing is the opposite, when the heart of the character burns with fire while the girl is happy. Despite the fact that the character is easier to fall in love, the character's bitterness describes the peculiarity of his mental suffering. An inaccurate description of such disparate actions indicates that one can't trample feelings, not disclose deeper. On the contrary, we want to say that not focusing on the manifestation and development of feelings, poets even more deeply and effectively reveal the feelings of people [1].

REFERENCES

1 Мағжанның ақындығы туралы. «Мағжан Жұмабаев. Шығармалары» ішінде. Жазушы, 1989, 428 б; Елеукенов Ш. Мағжан. «Жұлдыз» журналы, 6, 1989 ж; Абай мен Мағжан. Жұлдыз, 2, 1993 ж; Тәжібаев Ә. Тарихымыз бүтінделіп келеді. Жалын, 2, 1989; Кәкішев Т. Әр дарынның өз орны бар. «Қазақ әдебиеті» газеті, 2 наурыз, 1990 ж. 6-7 б; Майтанов Б. Тарихи тақырыпқа ақындық көзқарас. Жұлдыз, 12, 1991. т.б.

СҰЛТАНМАХМҰТ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ КӨРКЕМДІГІ МЕН ТАНЫМДЫҚ ПАЙЫМЫ

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ИБРАЕВА А. Т.

PhD докторант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Торайғыров Сұлтанмахмұт – қазақ ақыны, ағартушы, қоғам қайраткері, ойшыл. Біз оны XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихынан келелі орын алатын демократ ақын деп танимыз. Ол өзінің шығармашылық жолында, негізінде, демократтық бағытты ұстап, сол кездегі қазақ тұрмысын, оның ішінде кедейлердің ауыр халі мен бай

жуандардан көрген жәбір-жапасын реалистік тұрғыдан терең көрсетті. Қазақ халқың оқуға, өнер – білімге шақыра отырып, қожа-молдаларды катал сынға алды, олардың кертартпа, кесірлі қылықтарын аяусыз әшкереледі. Ақын ел ішіндегі ескі әдет-ғұрыптарға қарсы тұрып, әсіресе әйел теңдігі мәселесіне айрықша көңіл бөліп отырды, қалын мал алу мен әменгерлікті жоюды көкседі. Ең алдымен, жазушы халық тілінің байлығын молынан пайдаланып, прозаның кесек үлгісін туғызуда жемісті еңбек етті. Сонымен бірге осындай жаңа бастамада қазақ әдебиетіне тың жаңалықтар енгізді, дәлірек айтсақ, Сұлтанмахмұт қазақ көркем прозасының іргесі қаланып, қалыптасуында әжептәуір еңбек сіңірген көрнекті өнер қайраткерлерінің бірі болды. С. Торайғыров шығармалары – XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы шындығын, ондағы жаңашыл ой-пікірдің дамуын танытатын үлкен белес.

С. Торайғыров шығармаларының тілі жалпыға бірдей түсінікті, таза, әрі қарапайым, жатық, әрі бейнелі, көркем, әрі уытты, өткір, әрі жалынды шешен. Оның тілі үнемі ойға, сезімге, сырға бағынып тұрады. Кей тұстарда тым қарапайым, құлаққа түрпідей тиіп, тіпті ерсілеу естілетін сөздер кездесетіні бар; бірақ бұл көріністің екі жағдайда болатынын еске тұтуымыз шарт, кейде автордың салақтығынан артық сөздер еніп кетсе, тағы бірде сол сөздердің өзі сөйлем ішінде текке тұрмай, белгілі бір қызмет, міндет атқаруы мүмкін. Сондықтан оның өзімізге анайылау көрінген қайсыбір жеке сөздерін контекстен бөліп алып, ақын шығармаларының міні ретінде көрсету артық. Поэтикалық тілдегі уытты өткірлікті де, жалынды шешендікті де сөйлем ішінен ажыратып алынған жеке сөздерді тексеру арқылы емес, ойлы, сезімді, сырлы шумақтарды тұтас алып талдағанда ғана түсінеміз. Мен – балаң, жарық күнде сәуле құған, Алуға күнді барып белді бұған. Жүрегімде түкпір жоқ сүюден бос... Болмасам толған айдай балқып туған... Осы шумақтағы сыртқы түрдің сұлулығы, тілдің табиғи бояуы тағы да ішкі сырдың мәнділігі мен мазмұнының тереңдігіне тығыз байланысты. Мықты, жігерлі адамның, биік мақсатты, азаматтық толғамды ойынан, тұжырымды түйінінен туған өршіл идея тағы да өзекті тақырыппен тұтасып кеткен.

С. Торайғыров өлеңнің сыртқы түрінен гөрі ішкі мазмұнына, терең сырына көбірек көңіл бөлген. Мысал үшін «Неге жасаймын» деген өлеңінің ұйқасына, өлшеміне зер салып көрелік: Сусыз, шетсіз шөлдерден, Тұманды, түпсіз көлдерден, Адамдық көші өткенше; Қасқыр мен қойдай дос болып, Достықсыз өмір бос болып, Шын өмірге жеткенше; Іштен өсіп адамдық, Сырттан түлеп жамандық, Тазарып әбден кеткенше. Бұл тоғыз жолдың алды жолы егіз ұйқас боп, үшінші, алтыншы, тоғызыншы жолдары қаусырыла үндесіп келеді де, ізінше, одан арғы төрт жол шұбыртпалы

ұйқасқа көшіп кетеді: Талай шаштар ағарар, Талай тәнді жер алар, Талай буын қуарар, Талай өмір суалар. Ал ақырғы төрт жол кәдімгі қарапайым кезекті ұйқаспен бітеді: Жасамаймын еңбектің, Жемісін көзбен көрем деп; Жасамаймын бір қолқабыс Кейінгіге берем деп. Міне, он жеті жолдан тұратын бір ғана өлеңде үш түрлі ұйқас бар.

Сұлтанмахмұт әңгіме, очерк, мақала жазғанда, негізінде, халық тілін кенінен қолданған. Ол кезде қазақ прозасының әлі қалыптасып үлгермегенінен болу керек, жазушы көбінесе ауызша сөйлеудің әсеріне бағынған, сондықтан да сөйлемнің орын тәртібін қатал сақтамай, құрмалас сөйлемдерден гөрі жай сөйлемдерді көбірек қолданып отырған. «Қамар сұлуда» С. Торайғыров мақал-мәтелдерді, кейбір нақыл сөздерді сол қалпында дерлік пайдаланумен қатар, кей сәтте аздап өзгертін немесе өз тарапынан тың өрнекті, кестелі сөздер жасайтынын көруге болады. Осы шығармасында жазушы 50-ге тарта мақал-мәтелдер, афоризмдерді пайдаланумен бірге 70 шамалы басқа халық тілдерінен енген жеке сөздерді қолданғанын аңғарамыз. Мысалы, «Таң атпайын десе де, күн қоймайды», «Арыстан айға шауып мертігіпті», «Суға кеткен тал қармайды», «Сыныққа сылтау іздеу», «Соқыр тауыққа бәрі бидай», «Жабулы қазан жабуымен», «Ит үрді, керуен көшті», «Шығасына иесі басшы», «Алғанынмен қоса ағар», «Айран сұраған шелегін жасырмас», «Байтал тұрсын бас қайғы», «Барар жері басар тауы», «Бастан құлақ садаға», «Жалғыз қаздың үні, жаяудың шаңы шықпайды», «Көп қорқытады, терең батырады», «Бір тойған шала байлық», «Іштен шыққан шұбар жылан», «Еліктей алмай солықтау», «Қасқырдан қайрат кетсе, ешкіні апа қылады» тәрізді белгілі сөз тіркестерімен қатар кейбір жүйелі сөз өрнектерін аздап өзгерткенін немес тыңнан, өз тарапынан афоризмдер жасағанын көреміз. Бірнеше мысал келтірелік: «Тоғыз қырлы, тоқсан сырлы», «Жақсыдан жаман туса емі болмас, жаманнан жақсы туса теңі болмас», «Ойы онға, ақылы алтыға бөліну», «Доп емес әркім қағар менің басым», «Асын ішіп, текеметін тіліп жүргенін қарашы», «Жылы суға қолын малу» (жай отырады деген мағынада), «Бір тойса есектер, миы жоқ алдын есептер», «Арсызға алты күн мейрам», «Лем деп жүріп, ілігіп кетті», «Соқырдың қолына, саңыраудың жолына түспе», «Иіліп төсек, жайылып жастық болды» т.б.

С. Торайғыров шығармаларының көркемдік ерекшелігі Сұлтанмахмұт шығармаларын түгелдей алып қарасак, араб-фарсы, орыс, татар сөздері едәуір кездеседі. Сонымен бірге ақын қазақ халқы бай ауыз әдебиетінің айшықты сөздерін кейде қаз қалпында, кейде аздап өңдеу-өзгертумен кенінен пайдаланылғанын өкременіз. Бірнеше мысалдар келтірелік: «Болса да қырық жыл қырғын ұмытпаспыз», «Әркімнің өз аузына қолы жуық», «Жазмыштан озмыш болмас», «Халық айтса қате айтпайды», «Жас жастың

тілеуі бір», «Қарға адым жер мұң болар», «Болса да аузы қисық сөзі дәрі», «Данышпан ел көркейтер ерім осы», «Өз етігің тар болса, дүниенің кеңдігінен не пайда?», «Белбеуге түйіп алып беттің арын», «Қорлыққа үрлық түбі айналмас па?», «Періште болса-дағы жолдан таяр», «Жесір ерден кетсе де, кетпес елден» тағысын-тағылар. Сұлтанмахмұт өзінен бұрын өткен ақын иелерінің сөздерін де пайдаланып отырады: «Адам – құл, өзін жөніп ұстамаған, деген бір Сократтың бар нақылы», «Дүние бос, махаббатсыз мал секілді, деген сөзін Абайдың есіңізге ал», «Надсонның айтқанындай: Жауыз жолмен жүре алмай дымы құрыр онан әрі, талған күш, ауырған жан, қиналған тән, дертіне жақындықты етер дәрі» т.б.

С. Торайғыровтың лирикасы сан алуан: мазмұны терең, тақырыбы бай. Өзінің лап етіп жанып, өрттей лаулаған қысқа өмірінде ақын талай-талай кезеңді белестерден өтті; басын тауға да ұрды, тасқа да соқты, тыным таппай болмыс шындығын іздеп шарқ ұрды, халқына адал қызмет ету жолында кей сәтте сара жолдан адасты да, бірақ ұзаққа алыстап кетпей, өз ортасына тез оралып, қараңғы түнекте жатқан елінің көгіне «Өрмелеп шығып күн болуды» арман етті. Сонымен С. Торайғыров поэзиясының ішіндегі ең бір мол саласы әлеуметтік сарыны басым өлеңдері деуге болады. Бұл топқа: «Түсімде» (1913), «Бұлар кім?» (1913), «Кешегі түнгі түс, бүгінгі іс» (1913), «Бір балуанға қарап» (1913), «Ендігі бет алыс» (1914), «Тұрмысқа» (1914), «Айт» (1914), «Көшу» (1914), «Бір адамға» (1914) тәріздес шығармаларды қосуға болар еді. Сұлтанмахмұт Торайғыров өмір сүрген кездегі ең күрделі мәселелердің бірі - әйел теңдігі. «Қыз сүй», «Гүләйім», «Жан қалқам» Сұлтанмахмұт өзінің көңіл-күйін: қуанышы мен қайғысын, мұны мен назын, сүйінуі мен күйінуін өте шебер және нәзік етіп шерте білетін сыршыл, лирик ақын. Ақынның «Лағнат бұлты шатырлап», «Келді хатың мен шаршап», «Алты аяқ», «Күнгірт түспен ойға батып», «Ей, махаббат, ей, достық», «Дүниедегі қызықтың» деп аталатын өлеңдері де оның әр жағдайдағы көңіл күйін білдіреді.

1914 жылы ел аралап жүріп, ақын Павлодар маңында атағы жер жарған Шорман ауылына түседі. Байлығына мақтанған әулет ата - тегінің патшадан алған шен-шекпектерін, езілген халықтан жинаған қазына мүлкін көрсетеді. Бай үйінің асыл жиһаздарын көрген ақын.

«Суреттер және көрдім жүзі жарқын,

Ойлады: «Ондырған – ау баққан халқын».

Соншама құны толық бұлды түйме,

Артына қалдырмас па жақсы даңқын?!» деген. Сырт қарағанда мақтау сияқты болғанмен, бұл өлеңдердің астарында не жатыр? (Ащы мысқыл, зілді кекесін, еңбекші халықты аяусыз езген үстем тап өкілдерінің жиіркенішті қылықтары).

«Ондырған-ау» – деген сөз «ондырмаған» деген мағынада айтылған кескін, яғни (ирония). Мысқылдап суреттеуді сатира дейміз.

«Бір адамға» деген өлеңінде ақын ойының тереңдігі, ақындық шеберлігі, сыншылдығы байқалады.

«Өмірімнің уәдесі» өлеңі
 Оллаһи! Ант етемін Алла атымен,
 Орыс тілін білемін һәм хатымен.
 История, география пәнді білмей,
 Оллаһи, тірі болып жүрмеспін мен.
 Келгенше осыларды отыз жасқа,
 Иншалла, бәрін түгел ұғам басқа.
 Отыз жасқа келгенше ұға алмасам,
 Жер жұтсам, мәз болмаймын ішер асқа.
 Сенемін, еңбек қылсам, бақыт жақын,
 Келер жаз атақты алам деген «ақын».
 Жүректің қазынасы таратылса,
 Пайдасын көрер әлі – ақ ертең халқым!
 Тұрмыстың оғы шыбындай,
 Толықсып туар көңілімде ай,
 Бір мағыналы ой, күш түртіп,
 Баққа ұмтылып тұр маңдай.
 Үміттің көзі жарқырап,
 Бұлағы ағар сарқырап.
 Бұл бәйгеде Махмұттың
 Азбаны келер арқырап.

Сұлтанмахмұт жас ақындардың ішіндегі бір күшті ақын еді. Өнер-білім сәулесін аңсап, құлаш ұрып, кедейлік, жоқшылық зарын шегіп, жауыз тұрмыспен жанталасып, алысып, жеңе алмай, мерт болды. Тірі жүрсе, өзі айтқандай, қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болғандай, от-жалындай зулаған болат қайрат, құрыш жігердің, кекті жүректің ақыны еді» – деп сөз зергері Жүсіпбек Аймауытов өрелі ойымен баға берген екен.

Ал сыншы Темірғали Нұртазин: Сұлтанмахмұт Торайғыров туындылары суретшілерге, музыканттарға, ақындарға, жазушыларға өнер шығармаларын шығаруға шабыт берді. Оның өлеңдері нағыз халықтық болды, өлең жолдары қанатты сөздерге және афоризмге, музыкаға айналды, халықтың жанын бейнеледі...

Сұлтанмахмұт – қазақтың жыр – дариясын құрайтын үлкен асау арналы өзенінің бірі.

«Ел үшін еңбек етсең - халқың сүймек,
 «Біз үшін отқа, суға түсіп жүр» деп.

Ер өлсе де еңбегін ел өшірмес. Неше мың жыл өтсе де тарих білмек», - деп ақынның өзі жырлағандай, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың елі үшін еткен еңбегі ел есінде мәңгі сақталары сөзсіз. Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақ тарихында ой-санасы ең қырағы, ең қанатты, ең қазыналы қайраткерлердің бірі», – деп пайымды түйіндеме жасапты.

Сұлтанмахмұт шығармаларын жинау, бастыру, зерттеу ісінің де ұзақ тарихы бар. Ақынның өз басы да, әдеби мұрасы да талан-тараж бен дау-дамайға көп түскені аян. Сондай қиын кездерде ақынның кейбір өлеңдері жоғалды, табылғаны да дау туғызды. Қолда бар өлеңдеріне ұлтшылдық таңбасы басылды да қайта баспа бетін көрмеді. Сондай даулы шығармасының бірі – «Айтыс» (қала ақыны мен дала ақынының айтысқаны) деп аталатын дастаны. Бұл – ардақты ақынның кемел ойлап, кең шарықтаған шығармасы. Аяқталмауы өкінішті. Мұнда Сұлтанмахмұт еліміздің тәуелсіздігі, тіл теңдігі, төл өнеркәсіп, ұлттық қорғаныс тәртізді аса ірі және көкейкесті мәселелерді сол кезде-ақ – 1919 жылы қаламына арқау етіп, орынды да нақты жырлағанын көреміз. Жиырма жетісінде дерт құшып, тағдыр кермесіне тап болған ақын: «Тым болмаса екі жыл тұрмадым, іштегіні түгел жарыққа шығара алмай кетіп барамын» деп, «Айтысты» тәмамдай алмағанын зор өкініш қылыпты. «Айтыс» шығармасы С. Торайғыров қайтыс болғаннан кейін кеңестік заманда – 1922 жылы Қазан қаласында белгілі ақын Бернияз Күлеев бастырған «Адасқан өмір» және 1933 жылы Қызылордада шыққан «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының толық шығармалар жинағы» кітаптарында жарияланды.

1933 жылы ақын жинағын Жүсіпбек Аймауытов баспаға дайындады. «Сұлтанмахмұт қайтыс болған соң (1920ж.) оның шығармаларын он жыл бойы жинап-теріп, баспаға әзірлеп, өмір тарихын жазған Ж. Аймауытовтың еңбегі айрықша екенін баса айта кетуіміз керек. Жүсіпбек болмағанда С. Торайғыровтың толыққанды жинағының шығуы, оның толық өмір тарихын білуіміз неғайбыл еді» дейді Қайым Мұхамедханов. Осы пікір орынды деп білеміз. Ал поэмаларын С. Торайғыровтың 1922 және 1933 жылдардағы жинақтары бойынша баспаға дайындаған филология ғылымдарының кандидаты Арап Еспенбетов. С. Торайғыровтың кейінгі жылдары шыққан екі жинағында да (1950 және 1957 жылдары) елеуге тиіс кемшіліктер кездеседі. Біріншіден, жазушының қолжазбалары жоғалып кеткені себеп болып, тиянақты ешбір текстологиялық жұмыс жүргізілмей келген. Екіншіден, Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылық өмір жолдарын қағазға түсіруде де ауыз толтырып айтарлықтай ізденулер мен жаңадан тапқан жөнді деректер болмаған.

1926 жылы «Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына атсалысыңыздар!» деген ашық хатында Жүсіпбек Аймауытов: «Ақын елінің тілі ғой, адал туған ұлы ғой, бүлк-бүлк еткен жаны ғой, жанын жеген ары ғой... Жаннан, ардан безбесе, ақынын қандай ел қастерлемесін!» деп жазды. Сұлтанмахмұт шын мағынасында осы сөзге татитын, осы сөздерге толықтай лайық ақын. Ол көптің бірі емес, ол от болып жанып өткен, құйрықты жұлдыздай ағып түскен, тұлпар талант еді. Ол – халқының қадірлісі. Жүсіпбек Аймауытов негізін қалаған, елінен қолдау сұраған торайғыровтану мұрасын көпке таныту – бүгінгі күннің еншісі, Ұлы Дала ұрпағының ұлттық борышы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Торайғыров, С.** Алаш ұраны: таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2002. – 152 б. – (Мектеп Кітапханасы).
- 2 **Торайғыров, С.** Асыл сөз: Өлендер мен дастандар. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 117 б. (Мектеп кітапханасы).
- 3 **Торайғыров, С.** Қамар сұлу: Роман. – Алматы: Жазушы, 2009. – 416.
- 4 **Тоғысбаев, Б., Сужикова, А.** Тарихи тұлғалар: Таным-көпш. бас. – Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. – 182 б.
- 5 **Кенжебаев, Б.** Сұлтанмахмұт Торайғыровты зерттеу, тану мәселесі // Жұлдыз. – 1993. – № 10. – 27 б.

ФОЛЬКЛОРДЫҢ ЖИНАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ЗЕРТТЕЛУ ҮРДІСІ

ИБРАЕВА А. Т.

PhD докторант, «Қазақ филология» кафедрасы,
С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлемдік фольклортану ғылымында фольклорлық шығармаларды сюжеті, салт дәстүрге қатысы, айтылу мақсаты мен орнына қарай үлкен екі салаға бөлетіні белгілі. Олар: ғұрып фольклоры және көркем фольклор. Бұл жіктеу көптеген халықтар фольклортану ғылымында орныққан. Орыс фольклортану ғылымында оларды «бытовой фольклор» және «художественный фольклор» деп қарастырады.

Ғұрып фольклоры дегеніміз тұрмыс-салт, наным-сенім, ұлттық дүниетаным негізінде туған сюжетсіз әрі сикретті сипаттағы халық поэзиясы болып табылады. Ғұрып фольклорына тұрмыс-салт жырлары, мұң-шер өлендері, үйлену салт жырлары және т.б. халық поэзия жанрлары жатады. Көркем фольклор деп мазмұны, тақырыптық-

идеялық ерекшелігі, оқиғалар желісі, сюжеттік құрамы, композициялық құрылысы, образдар жүйесі және поэтикасы негізінде халық өмірін суреттеген сюжетті көркем шығармалар жиынтығын айтамыз.

Көркем фольклор құрамына қазақ эпостары, ертегілері, хикаялар және сол сияқты сюжетті халық поэзиясы мен проза жанрларын жатқызамыз. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салушы, теоретик А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде жоғарыда аталған жалпы типологияға сүйеніп, қазақ фольклоры жанрларын үлкен 2 салаға топтайды. Оларды: сарындама (ғұрып ф.) және сауықтама (көркем ф.) деген терминмен атайды. Атақты орыс фольклортанушы, мәдениеттанушы, тарихшы ғалымы В. Я. Пропп орыс фольклорының барлық жанрларын 2 категорияға жинақтайды. Жанрларды үлкен топқа жіктеудің негізгі шарты музыкаға байланысты дейді.

Адамзат баласы табиғаттың сыр-сипатын, жұмбағын, қоғам өміріндегі түрлі болмыстың мәні мен мақсатын, шындығы мен қайшылығын ой-сана қуатымен, ғылыми-диалектикалық әдіспен зерттеп білсе, енді бірде көркем сөз өнері, соның ішінде өмір құбылыстарын образдық ой арқылы жеткізетін халықтың коллективтік творчествосы – фольклор шығармаларынан танып біледі. Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші, дүние танудағы көзқарасы т.б. жайында неше түрлі өлең-жыр, ертегі-әңгіме, мақал-мәтел, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі айту күйінде тудырған. Сондықтан да бұларды халықтың ауызша шығарған көркем шығармасы, даналық сөзі, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз. Бұдан әрине, ауыз әдебиетін көп адам бірлесіп отырып шығарған деген ұғым тумайды. Ауыз әдебиетінің қандай үлгілерін болса да әуел баста жеке адамдар шығарған. Бірақ ерте кезде, жазу өнері болмағандықтан, ауыз әдебиетін шығарушылардың аттары хатқа түспеген, сақталмаған. Халық олардың шығармаларын ғана есіне сақтап және ауызша айтып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, сөйтіп, жеке авторлар шығарған әдеби туынды кейіннен өңделіп, сұрыпталған, оған коллектив болып творчестволық өзгерістер енгізіп отырған. Бертін келе ондай шығармалар көпшіліктің еңбегіне, яғни халықтың ауызша шығарған әдебиетіне айналып кеткен.

Қазақ фольклоры мен этнографиясын зерттеу жұмыстары негізінен бірде-арнайы тапсырмамен келген әскери адамдар, саяхатшылар Қазақстанның топографиясын жасаумен қатар, жер-су, тау-тас, мекен жайына байланысты әңгіме-аңыздар мазмұнын хатқа түсіріп отырса, бірде-чиновниктер мен миссионерлер қазақ тілін зерттеп, қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктер жасаған. Енді бірде-орыс әрпінде

жазылған оқулықтар дайындап, бәрінде дерлік фольклордың әр түрлі мақсатта пайдаланылғаны белгілі болып отыр.

Тәуелсіз кезеңде фольклортану ғылымы жан-жақты зерделене бастады. Бұл кезеңнің өзі іштей шартты түрде үш бағытта бөліп қарастырылады. Бірінші кезең – 1860 жылға дейінгі уақытты қамтиды. Негізінен, бұл аралықта фольклорды жинау жұмысының қалай жүргені, көбінесе мәтіндердің жолжазбалық очерктер ішінде, күнделіктерде, жазбалар түрінде орын алғаны бағамдалады. Екінші кезең – 1860 пен 1880-шы жылдар аралығын қамтиды. Бұл кезеңде фольклорды жинау жұмыстарымен бірге баспа арқылы жариялау жұмыстары да қолға алына бастағаны көрсетіледі. Ал, үшінші белеңге (1880–1900 жылдар аралығы) тән ерекшелік: фольклор нұсқалары тек жиналып, жарияланып қоймай, сондай-ақ белгілі орыс ғалымдары В.В.Стасов, В. Ф. Миллер, А. Н. Веселовский т.б. тарапынан да тереңірек зерттеле басталғаны айтылады.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы тарихын зерттеген С. А. Қасқабасов мынадай түйін жасайды: «Бұл кезеңде қазақ фольклористикасы ғылымның жеке саласы ретінде толық қалыптасып болды. Ол процесс сол кездегі қоғамның саяси-әлеуметтік, тарихи-мәдениеттік жағдайының ауқымында өтіп, ғылыми, әдеби дамумен бірге жүрді. Алғашқы он жылда (1850–1860), негізінен, қазақ фольклоры туралы тек дерек ғана жиналды... Тек 1860 жылдардан бастап қазақ ауыз әдебиеті кең түрде жинала бастаған... Қазақ фольклорын жинаумен қатар, зерттеу мақсаты 1880–1900 жылдар арасында мықтап қолға алынды» [3, 15].

XX ғасыр басындағы қазақ фольклортану ғылымы біршама жаңа мазмұнда дамыды. Ғасыр басындағы Ресейде әрі әлеуметтік-экономикалық, әрі қоғамдық-мәдени өзгерістердің күрт дамуы өз кезінде Қазақстан экономикасы мен ғылымына біршама әсер етті. Елді-мекендерде түрлі өндіріс орындары салынуы, қаланың өсуіне, сондай-ақ көптеген қоғамдық орындар мен бастауыш мектептердің де көбірек ашылуына ықпал етті. Мұның бәрі өз кезегінде халықтың тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығы мен мәдениетіне ықпал жасағаны белгілі. Осындай қоғамдық-әлеуметтік жағдай қазақ халқының мәдениетіне, оның фольклорына деген қызығушылықты арттырып, фольклортанудың тағы бір кезеңін қалыптастырғаны анық. Сол кезде жиналған көптеген фольклор үлгілері түрлі баспа орындарында, ғылыми жарияланымдарда, газет-журнал беттерінде тұрақты түрде болмаса да, жиі жарияланып тұрды.

Кеңес өкіметіне дейінгі аралықтағы қазақ фольклорының жиналу, жариялану, зерттелу тарихына арналған «Қазақ фольклористикасының тарихы» атты монографияның (А., Ғылым, 1988) жарық көруі де әрі қазақ әдебиеттану, әрі фольклортану ғылымында ерекше орын алатыны көңіл қуантады. Ал бүгінгі таңда фольклортану ғылымының, бұрынғы еңбектердің ғылыми жетістіктеріне сүйене отырып, XX ғасырдың ең ауыр кезеңінде, яғни бірінші жартысында ұлттық фольклорымыз туралы ғылым қалай дамыды, қандай асулардан өтті, басынан не кешірді, оны кімдер дамытты, кімдер не қосты деген мәселелерді жүйелі түрде, концептуалды негізде, ғылыми тұрғыдан арнайы зерттеу қажеттігі, әрі мүмкіндігі туды.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклоры туралы ғылымның жай-жапсары, оның салаларының даму барысын зерттеу, фольклортану ғылымының қандай межелерге жеткені, нендей мақсаттар қойып, қандай проблемаларды қандай дәрежеде шешкені бүгін анықталып отыр. Сондай-ақ сол тұстағы фольклористиканың қай аспектілері зерттелгені, қандай тұжырымдар жасалып, олардың ғылым мен оқу процесіне қаншалықты енгені айқындалады. Осы ретте жарты ғасыр ішінде қазақ фольклоры қалай жиналды және қандай түрде жарияланды, әрі зерттелді деген мәселелер жүйелі түрде қарастырылады. Бұлармен қатар өткен ғасырдың алғашқы жартысындағы фольклортануға өздерінің жинаушылық, жариялаушылық, әрі зерттеушілік істерімен айтарлықтай үлес қосқан оқымыстылар мен қайраткерлердің еңбектері сипатталып, талданады. Міне, бұл ұлттық фольклористикамыздың қол жеткен ғылыми табыстарының бір төбесі.

Ең бастысы, фольклортанушы ғалымдардың еңбектерінің мазмұнын зерделеп тұлғалық тұрғыда баға беруге үлкен қадам жасалынып отыр. Бұл тұрғыда ғалымдардың, атап айтсақ, Бекмұрат Уақатов, Сейіт Қасқабасов т.б фольклортанушылардың фольклортану ғылымындағы еңбектерінің мән – маңызы, айрықша ғылыми жаңалықтары ғылыми айналымға түспек.

Фольклортану ғылымының үш негізгі тұғыры бар. Олар – мәтіндерді жинау, жариялау және зерттеу. Бұл үшеуін бір-бірінен ажыратып, жеке-жеке талдау – фольклор туралы ғылымның ішкі үрдісін тану болып есептелінеді.

XX ғасырдың бірінші жартысында фольклор үлгілерін жинастыру ісінің бұрынғы, яғни XIX ғасырдың соңындағы дәстүрді пайдалана отырып, жаңаша бағыт алғаны анықталды. Алғашқы 15–20 жылда фольклорды жинау, сырттай қарағанда, стихиялы болып көрінеді, алайда зерттеу барысында фольклорлық мәтіндердің жеке адамдар

көмегімен ғылыми мақсатпен жиналғаны байқалды. Мұны тікелей жазып алу тәсілімен тәжірибе жинақтаған, олардың жинаудың амалдары мен тәсілдерін де жетілдіріп отырғаны анықталды. Алдымен айтар нәрсе - мәтіндерді ел арасынан жинаушының өзі жазып алу машығы орныққаны. Рас, жинаушылардың ғылыми дайындығы аз болғандықтан фольклор шығармалары ауызба-ауыз айтудан жазып алуға мән бермеуі және дағдыланбауы (1920–1950 ж.) да орын алғанын байқаймыз. Бұл фольклорлық үрдісті филология ғылымдарының докторы, профессор Н. Қ. Жүсіпов «Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы» атты монографиясында» [8, 13] жүйелі түрде таладау жасап, аталған уақыт кезеңдегі фольклор материалдарының жиналу ерекшеліктеріне терең тоқталады.

Екінші тәсіл жер – жердегі арнайы тілшілер арқылы жинау. Яғни ғалым өзінің жер-жердегі сенімді хат жазысып тұратын адамдарының көмегіне сүйене отырып, сол жердің фольклорын жинастырады. Мұның ерекшелігі – тұрғылықты болуы. Үшінші тәсіл – рнайы экспедиция ұйымдастыру, экспедиция мүшелерінің дайындығы, міндеті айқындалуы. Осылайша фольклортану ғылымын толық біліп, әрі қарай дамыту үшін алдымен фольклордың жиналу мен жариялану және зерттелу процесін біртұтас күйде қарастыру керектігі екеніне көзіміз жетті.

Фольклор үлгілерін тездетіп, шапшаң жинау ісі - бай фольклорлық мұраның жойылып кетпей, кейінгілерге аманат етіп сақтап қалудың бірден-бір жолы екені де анық. Фольклорды тездетіп жинау қажеттігінің үш түрлі себебі бар: бірі, ең бастысы-ескі мұраның ұмытылу, жойылу қаупінен туындаса, екіншісі - өткенімізді білу қажеттігімен байланысты. Бұл келешекте ұлттың әдеби қазынасының сақталу кепілі.

Үшінші себеп – фольклортанушы ғалымдардың фольклорлық нұсқаларды тек қағазға түсіріп қана қоймай, сондай-ақ олардың жанр ішіндегі даму сатыларының дәйекті түрде өзгеруін де бақылауға негіз қаланады.

Демек, фольклортанушы ғалымдар үшін мәтіннің қалай өмір сүретіні, қандай өзгерістерге түсетіні, яғни бірқалыпты қозғалыста, дамуда, мейлінше жетілу немесе тоқырау, тіпті құлдырау кезеңдерін бастан кешетіні т.б. – бәрі қамтылып отыратын ұзын сонар жұмыс. Сол себепті де фольклорды зерттеушілер үшін, белгілі не беймәлім мәтіндердің неғұрлым көп нұсқалы болуы қажет. Себебі үлгіні терең және жан-жақты түсіну, тану үшін де, зерттеуші оның неғұрлым көп нұсқаларымен таныс болуы керек. Мұның бәрі фольклорды жинаушыларға түрлі шығармаларды кезінде естіген, білген қалпымен шектеліп, оған немқұрайды қарамау қажеттігін міндеттейді. Тіпті

мәтіннің келесі бір нұсқасы сөзбе-сөз қайталанған жағдайда да, ол фольклортану ғылымы үшін маңызды болып қала бермек. Түйіндей келсек, фольклордың ғылым талабына сай жиналуы үшін, алдымен мәтіннің дұрыс қағазға түсуі мен жазылынып алыну төлқұжатын толық толтыру қажеттігі туады. Мұның бәрі жинаушылық қызметтің дұрыс ұйымдастырылуымен байланысты жүзеге асатыны сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

- 1 **Өмірәлиев, Қ.** «Қазақ поэзиясының жанры және стилі» – А., 1983 ж.
- 2 **Уахатов, Б., Молдағалиев, Ж. В., Радлов, В.** // Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б. 203–223. – 336.
- 3 **Қасқабасов, С., Сиқымбаева, С. Г., Потанин, Н.** // Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – Б. 224–271.
- 4 **Аникин, В. П.** «Русский фольклор» – М., 1987 г.
- 5 **Пропп, В. Я.** «Фольклор. Литература. История.» – М., 2002 г.
- 6 **Жүсіпов, Н. Қ.** Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар. 2007. – 381 б.

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

КЕНЖЕБАЕВА А., ТӨРЕМҰРАТ Н.
студенттер, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.
КАРИПЖАНОВА Г. Т.
ф.ғ.к., профессоры, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Әдебиеттану ғылымындағы аса күрделі мәселелердің бірі – қаламгер шығармасының көркемдік табиғатын ашу. Ақынның шығармашылық жолын зерттеу мен зерделеу – күрделі және ғылыми тұрғыдан аса мұқият зерттеуді қажет ететін қиын міндет. Бұл жағдайда қаламгердің ақындық өнерінің қалай басталғаны, құпияға толы қиялын өзінше өрнектей өлең жолына салуы, өзге замандас қаламгерлерден ерекшелігі айқындалып қана қоймай, әдебиетті де бір саты көтеретіні анық. Б. Кенжебаевтың 1955 жылы «Қазақ әдебиеті» басылымының № 20 санында жариялаған ғылыми мақаласы «Көркем сөздің шебері» деп аталады.

Мақалада зертеуші Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармаларын зерделей отырып, бес түрлі сипаттама береді. Алғашқы бөлімінде ақынға «қалың бұқараның қайғы шерін, мұң арманын жыр еткен, зұлымдық пен надандыққа кектенген, шындықты іздеген ақын», – деп бағалайды.

Екінші бөлімінде ақын тілін талдай отырып, сөз қолданыстарын саралайды. Сөздерге ауыспалы мағына бере қолдану, ескі сөзге жаңа мағына беріп, жандандыра жұмсау шеберлігіне тәнті болады.

Үшінші бөлімінде ғалым Сұлтанмахмұт Торайғыровтың қазақ халық ауыз әдебиетін, әсіресе, мақал-мәтелін жоғары бағалағандығын көрсете отырып, ақынның жүзге жуық мақал-мәтел, шешендік сөздер қолданғандығын айқындайды.

Зерттеуші ақын туындыларындағы мақал-мәтелдерді үш топқа бөледі: «қазақтың халықтық мақал-мәтелдері, Абайдың мақал-мәтел болып кеткен өлеңдері, орыс әдебиетінен келген мысал, мақал сөздер». Абай шығармаларын өзгертіп, өзгертпей қолданғандығын айта кетеді.

Төртінші бөлімде Б. Кенжебаев Сұлтанмахмұт тіліне шағатай, татар діни кітап тілінің элементтері кездесетіндігін және араб, парсы тілінен енген алпыс шақты сөз қолданғандығын айтады. Сонымен қатар ғалым ақын тілінде ұшырасатын орыс тілінен енген кірме сөздер жайлы да баяндайды. Ол кірме сөздердің саяси-әлеуметтік, мәдени-шаруашылық, ғылыми-техникалық атаулар екендігін айқындайды. Орыс сөздерін Абай енгізген және Сұлтанмахмұт өзі қолданған сөздер деп жіктеп көрсетеді.

Мақаланың бесінші бөлімінде ғалым ақын поэзиясындағы жалпы халықтық әдеби тіл, қарапайым сөздер жайлы мағлұматтар береді. Ақын тілі қазақтың таза әдеби тілінде жазылған, сөйлем құрылысы жатық, бұқараға түсінікті болып келетіндігін баяндайды.

1955 жылы «Әдебиет және искусство» басылымында жарияланған Б. Кенжебаевтың «Айтыс нақтылы, дәлелді болсын» атты сыни мақаласы осы кезеңдерде жарық көрген Қалжан Нұрмахановтың «Қазақ әдебиетінің тарихи туралы бір-екі сөз» атты мақаласына орай жазылған сынды. Мақала сол кезеңнің күн тәртібінде тұрған қазақ әдебиеті мәселелеріне арналған. Дегенмен де зерттеуші Қ. Нұрмахановтың мақаласының нақтылы, дәлелді болмағандығын сынға алған. Ғалым «мәселені жан-жақты әбден біліп, ол жөнінде нақты фактылар, жүйелі дәлелдер келтіріп айтысу, келелі, ғылыми пікірлер айту керек», - деп талап қояды. Айтысқанда әділ бағалап, дұрыс-бұрысын орынды дәлелмен жазу қажеттігін ескертеді. Зерттеуші Б. Кенжебаев Қ. Нұрмахановтың мақалаларын өткір сынға ала отырып, С. Торайғыров жайлы пікірлерін де талдап өтеді. С. Торайғыров жайлы біршама зерттеулердің барлығын алға тарта отырып, әлі де пікірлер мен көзқарастардың бұрыс-дұрысын анықтау керектігін айтады. С. Торайғыровтың 1950 жылы шыққан таңдамалы шығармаларына жазған кіріспе сөзіндегі ойларын қайта тарата отырып, ақынның саяси бағытын үш кезеңге бөлу себебін айқындап береді. Осы бағыттарға байланысты түрлі қарама-қарсы

ойлардың туындағанын сыншылар пікіріне сілтеме жасай отырып өз көзқарастарын береді. Әр бағыттағы сын-пікірлердің болуы, нақты факт, жүйелі дәлелдермен сипатталғаны дұрыс деген қорытынды айтады. Сондай-ақ мақалада сын дұрыстығының нәтижелі болатындығына дәлел ретінде «Біржан-Сара» айтысы жайлы пікірлерді мысалға келтіреді. Соның нәтижесінде айтысты Әріп Тәңірбергенұлының шығарғандығы белгілі болғандығын тілге тиек етеді. Ғалым: «Айтыс жалпы болмай, бүкіл қазақ әдебиетінің тарихы туралы тұтас болмай, нақты дәл болуы тиісті...», - деген қорытынды айтады.

1957 жылдың 19 қарашасында «Қызыл ту» газетінің № 228 санына Ж. Бектұров пен З. Әйтімовтың «Ұрпақтан ұрпаққа қалатын мұра» атты мақалалары жарияланды. Мақала авторлары Сұлтанмахмұт Торайғыров мұрасы жайлы баяндады. Москвада өткен қазақ искусствосы мен әдебиетінің онкүндігінде ұсынылған таңдамалы шығармалар ішінде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың жаңа жинағы болғандығын айта келе, ақын өлеңдерінің мазмұнына талдау жасайды.

Сұлтанмахмұттың қазақ қоғамына, ел жастарына, ұлт жалғасы болған ұрпаққа қалдырған өсиет сөздері халқын жарқын болашаққа жетелеген асыл мұраттан нәр алған қазыналы мұра екендігін, С. Торайғыров лирикалық кейіпкердің ішкі жан дүние толғанысы мен тебіренісіне азаттық пен еркіндік беру арқылы замана шындығын, қоғамдағы аяусыз әділетсіздікті өткір сынап әшкерелеуді мұрат еткендігі жайлы айтады. Өмірбаянынан деректер келтіре отыра, мақала авторлары ақынның «Секілді өмір қысқа жарты тұтам», «Шәкірт ойы», «Қамар сұлу» тб шығармаларына шолу жасап өтеді. Ақын қоғамдағы сұрқия теңсіздікті кедейді бай, мырзалармен салыстыра беру арқылы одан әрі терең көрсететіндігін, ақын туындысында дара бір адамның, қоғамдық өмір сатысының соңғы баспалдағында тұрған кедейдің өмірін арқау ете отырып, салыстырмалы тәсілді қолдану арқылы шығарманың көркемдік құндылығын арттыра түскендігін баяндайды.

XX ғасыр басындағы ақын – жазушылар әлеуметтік теңсіздікті әшкерелеудің басты шарты ретінде әйел теңсіздігін алға тартқаны белгілі. Мақалада XX ғасырдың басындағы өмір сүрген көңілі сара ақын қазақ қыздарының басындағы қасіретке немқұрайлы қарай алмағандығы. Әйел теңсіздігі тақырыбында көлемді жанры – «Қамар сұлу» романын жазғандығы жайлы мағлұматтар береді. Сұлтанмахмұттың халқына қапысыз қызмет етудің үлгісін танытқан, ұлт азаттығына, ұлт санасын оятуға бар саналы ғұмырын арнағандығын, ақын поэзиясы қазақ әдебиетінде қарлығаш болып азатшыл сарынды, ұлт оянушылық идеяны алып келуімен, асқақ үнді азаматтық қырымен

ерекшеленетіндігін, оның жырлары жадағай, құрғақ, мағынасыз үгіттен ада екендігін тілге тиек етеді. Әр өлеңі ұлтын еркіндік пен азаттыққа жетелер бағытын айқындап, әр ойлы сөзі қара сөздің қасиетін түйсінген оқырман жүрегінен жол тауып жататындығын айта келе, мақала соңында «С. Торайғыров творчествосын дәріптеуге де, сынауға да болады. Оның еңбектері қандай сынды болса да көтере алады... ақынның өлеңдері түр, көркемдік жағынан кемшіліксіз емес. Бұған сол кездегі баспасөздің, әдеби сынның әлсіздігі», – деп қорытындылайды.

1958 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің № 12 санында жарық көрген Б. Кенжебаевтың «Сұлтанмахмұттың жаңа өлеңдері жөнінде» атты мақаласы Т. Әбдірахмановтың «Сұлтанмахмұт шығармаларының текстологиясы жөнінде» («Қазақ әдебиеті» № 6, 7/11-58) және М. Сәрсекеевтің «Сөз текстология жайында» («Қазақ әдебиеті» № 9, 28/11-58) мақалаларына орай жазылғанға ұқсайды.

М. Сәрсекеевтің «Сөз текстология жайында» атты мақаласында «бір топ жаңа өлеңдердің кіруі» және «себебі бұл топтағы өлеңдердің көпшілігі, біздің топшалауымызша, Сұлтанмахмұтқа қисынсыз телініп жүр», – деп баяндалған пікіріне сын айтады. «Сұлтанмахмұт кектеніп, күңіренген, буырқанып, бұрсанған, ақындық лебізі екпінді ақын; оның барлық өлеңі, барлық дәуірде жазылған өлеңі қалай да сондай болуға тиісті деп қарау дұрыс емес», – дей келе, «Қай ақынның болсын идеясы, көркемдігі жағынан әлді, әлсіз шыққан өлеңдері болады», – деп тұжырымдайды. Зерттеуші ақын өлеңдерін ақынның бұрынғы басы ашық өлеңдерімен, сарыны-идеясы мен көркемдігі жағынан салыстыру үстіне, жеке сөз, атаулары, сөз ұйқастары, сөйлем құрылыстары, стилі жағынан да салыстыру арқылы ақын өлеңдерінің танылғандығын жеткізеді. Мақалада тілдік деректер арқылы дәлелдемелерін ұсынады. «Жан қайда әділетті іздейтұғын» (1909) атты жаңа өлең жолдарында кездесетін сөз тіркестерін «Кім жазықты» романымен салыстырады. Сондай-ақ, «Балалық күн» (1909) атты жаңа өлеңінің бір шумағындағы ойдың «Адасқан өмір» поэмасындағы «Мен бала» бөлімдегі ой-пікірмен бірлігі салыстырылады. Мақалада ақынның «Байлық» (1910), «Кедейлік» (1910), «Кезек қашан келеді?» (1912), «Жарқынбай» (1910) атты өлеңдері жайлы мағлұматтар беріледі. Аталмыш өлеңдердегі тілдік бірліктер, сөз қолданыстары ақынның «Кім жазықты», «Адасқан өмір» туындыларымен салыстырылады дәйектеледі. Сұлтанмахмұттың «Дін» (1910), «Оқу» (1911) өлеңдеріндегі пікірлердің «Айтыс» поэмасында айтылған ойлармен сабақтасып жатқанын, кейбір өлең жолдарының бір болып келгендігін дәлел ретінде ұсынады. «Дүние» (1912), «Өн бе түс пе?» (1919) деген жаңа өлеңдерін танымал туындыларымен

салыстыра отырып, «Кедей» поэмасының жалпы сарыны, ой-пікірі жағынан ұштасып жатқандығын тап басып көрсетіп береді. Сонымен қатар, ақынның жаңа өлеңдерінде ұшырасатын кейбір кісі аттары мен жер-су атауларының да ұқсас келіп үндесетінін айтады. Ақынның стиліне тән ерекшеліктерді мол фактологиялық тілдік материалдарды талдай отырып айқындайды. Мақалада ғалым «Секілді өмір қысқа жарты тұтам», «Орнымыз медресе оқып жатқан» өлеңдерін басы ашық «Оқып жүрген жастарға», «Мағынасыз мешіт» деген өлеңдерімен салыстырса, «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын», «Таңқы мұрын быртиған, қара бұжыр», «Күншіл ақ кірпік» атты жаңа өлеңдерін «Сымбатты сұлуға», «Манайымнан әрі кет» атты туындыларымен салыстыра талдаған. Ал Т. Әбдірахманов мақаласы дәлелді, айқын фактілер келтіргендігін айта келе сын пікір, ұсыныстары дұрыс деген қорытындыны береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Торайғыров, С. Асау жүрек. Павлодар, 2010.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ҚОҒАМ КЕЛБЕТІ

МУТАЛИЕВА Р. М.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЮН А. А.

оқытушы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

СЕЙІТ Ж.

хатшы, «НұрОтан» партия қоғамдық қабылдау бөлімі, Павлодар қ.

Қазіргі жас ақындар өлеңдеріне талдау жасаған сыншы Б. Сарбалаев былай дейді: «Адалдық жоқ жерде ақындық – арамдық, алаяқтық; азаматтық жоқ жерде ақындық – тұл, құл; қарақан басының қамынан артылмаған, қазақтың қамын түгендемеген жерде ақындық – жайдақ, қажетсіз, жоқ. Ал, айтыңызшы, жат идеологияның тықпалап жатқан жаһандануынан қорғанбай, ұлы ұлттың рухын қарсы қоймай, қазақ неге құруға тиіс, қасақы күштердің адамды арсыздандыруы, аруды, ананы жалаңаштауы, махаббатты сауда деңгейіне түсіруі – кімге керек? Жалған айту, жарқыраған сәулені көрмеу, анық асылды танымау, немесе қадірлей алмау, әйтпесе жалпақшешейлік – көңіл жықпай, өзі жақсы деп, көзі жақсы деп көлгірсеу, шындықты белінен басып, шімірікпей мадақтау – ақындарымызға ғана зиян емес, әдебиетімізге де, Ақиқатқа да, Алашқа да зиян. Әділеттілікке шет. Иманға да қонсы

конбайды [1, 533 б.]. Б. Сарбалаевтың поэзияға қоятын талабының деңгейінен көрініп жүрген жас ақындарымыз жетерлік.

Қазіргі қазақ поэзиясына Ә. Нәлібаевтың берген бағасы мынадай: «Біріншіден, бүгінгі поэзиямызда стиль жаңалығы аз. Екіншіден, форма жаңалығы аз. Үшіншіден, ойлауға, тереңге бойлауға қауқарымыз төмен. Өйткені, біз философиялық аштықты бастан кешудеміз. Қазіргі поэзиямыздан медиативтік лириканы іздесең, таба алмайсың. Төртіншіден, орындау, суреттеу, көркемдік шешім, жалпы поэзиялық мәдениеттілік төмен. Бізде суреттеу, сезім поэзиясынан гөрі баяндау, журналистика, риторика басым. Бесіншіден, поэзиямызға ошақ басы, от қасынан әрі шығу керек. Бізге кеңдік (масштабность), эпикалық тыныс, ірілік, батылдық қажет. Жоғары мәдениеттілікке, интеллектуальдыққа, интуицияға зәруміз» [1, 540 б.]. Автор осылай бүгінгі поэзияны теориялық тұрғыда сараптаған.

Саят Қамшыгердің «Адамдар бар өрге ұмтылып, бақты алған» өлеңінде:

Адамдар бар өрге ұмтылып, бақты алған,
Ал, біреулер өмір – күнге қақталған.
Аз ба жандар бұл өмірде жаншылып,
Тағдырлары жапырақтай тапталған?!
Бұл қоғамда қаптап кетті азғындар
Бет түзейтін бағыттары белгісіз...
Көңіл, шіркін, жүйткенге жыраққа,
Менің сері ойларым-ау, тұрақта.
Өмір деген өзенге кеп құятын
тағдырларды ұқсатамын бұлаққа.
Бақыт деген жүзден бірге тоқталған,
Ажалдың көп мылтықтары оқталған.
Бұл дүниеде кездеседі бұлақтар,
Ағып барып құмға сіңіп, жоқ болған!..
Кедергі көп өмір сүру жолында,
Шырмалмайық сан мындаған торында.
Ей, адамдар, құмға сіңіп кетпеуің
бір Алла мен өздеріңнің қолында!!! [2,5 б.].

Қазіргі қоғамымыздағы әр түрлі жағдайы төмен әлеуметтік топтардың бар екенін, олардың «өмір-күнге қақталған», «жапырақтай тапталған» деген метафора, теңеу арқылы өмір сынағынан өтіп жатқандығын суреттейді. Өмірден өз орнын таппағандарды құмға сіңіп кетіп жатқан бұлақтарға ұқсатады. Өмірді – өзенге, тағдырларды бұлаққа ұқсатады.

Саяттың «Өмір» өлеңінде:

Осы күнде сезімталдар азайып,
қаптап барат тас жүрек пен тас бауыр...
Бұрындары ізгі еді бар әпкем,
Енді міне, шашы қысқа, балақ кең.
Тұлпарымен сырласушы ед батырлар,
қазір көбі сырласып жүр арақпен. [2, 30 б.]

Орыс жазушысы Достоевский өз шығармаларында ХІХ ғасырдағы орыс қоғамындағы қатыгезденуді көрсетіп кеткен болатын. Сондай тасбауырлық, қатыгездік қазір біздің қоғамды да меңдеп барады. Ақын әпке болып жүрген қыздарымыздың қазақылық мінез, әдеттен айрылып бара жатқанын «шашы қысқа, балақ кең» деген бір-екі детальмен аңғартады. Қазіргі еркектердің көбі ішімдікке үйір болғанын да бір түйткіл мәселе ретінде айта кетеді. Жазушы З.Шашкин «қазақтың екі жауы бар: бірі – туберкулез, екіншісі – арақ» деп бұл мәселені ХХ ғасырдың ортасында көтерген еді.

Саяттың «Толғау» өлеңінде:
Бірақ та бірақ...сезімім
Қарсы алса дағы ақ танды
Бикештер шеккен шылымның
Көк түтініне қақталды...
Тарғындар үйде бос отыр,
Ақжүніс сүйреп қаптарды.
Көшеде тұрған қыз-қырқын
Аузындай ашық жараның.
Жұмыссыз жүрген жігіттер
Арланы еді ғой даланың.
Сендерге жолдас бола ма
Ішкен у – арақ-шарабың?!
Азайып текті құландар,
Көбейді неге жыландар?!
Есірткі шеккен жастардың
Көзінің алды тұмандар.
Бесігінді түзе, ағайын,
Ел болам десең Құранды ал! [2, 31 б.]

Автор 90 жылдарда болған экономикалық қиындықтарды көркемдік тәсілмен көз алдымызға алып келеді. Әдебиетте қыздардың үлгісі іспетті болған Ақжүністі қазіргі әйел-қыздарымыздың кейпін танытуға алуы ұтымды шыққан. «Бесігінді түзе, ағайын» деп Әуезов сөзін интермәтін ретінде ала отырып, ұлттық тәрбие мәселесін қолға алуды үндейді. Қазақ жұрты мұсылман елі болғандықтан, ел болу жолындағы басшылыққа

Құранға сай өмір сүруімізді қалайды. Алматы қаласында бір көшенің жезөкшелер тұратын атақты көшеге айналып кеткеніне де көп болды. Қазіргі қазақ қыздарының темекіге үйір болғанын «бірақ та бірақ... сезімім, бикештер шеккен шылымның, көк түтініне қақталды» деген жолдармен дерексіз ұғымның заттандырылып берілуі арқылы әсерлі жеткізген. Кезінде Махамбет қазақ халқы туралы «тағыдай таңдап су ішкен, тарпандай тізесін бүгіп от жеген, тағы сынды ер едік» деп айтып еді.

Саяттың «Ерлер қайда көкпар тартып сайысқан?» өлеңінде қазіргі қоғамдағы әлеуметтік қиындықтарға кынжылады:

Ерлер қайда көкпар тартып сайысқан?
Бұл заманың оларды көп жанышқан.
Білегі емес, санасына ауыр жүк
Қатты батып қабырғасы қайысқан.
Елі үшін төгетұғын терлерін,
Нағыз ерді мен әлі көп көрмедім.
Абылайдай болмаса да тұлғалар,
Қайда кеткен Махамбеттей ерлерім?
Бұл заманның емін таппай, дауасын,
Әй, ерлерім, ұсақталып барасың.
Елі түгіл, бүгіндері жігіттер
Жүр асырай алмай әйел, баласын!
Азаматқа тән қасиет – ірілік,
Ал, әйтпесе ел азады бүлініп.
Осы бетпен кете берсек не айтам,
Келсе бір күн бабаларым тіріліп?! [2, 9 б.]

Қазіргі кезде Саят айтқандай, отбасын асырай алмай жүрген ер адамдардың көп екені шындық. Ерлердің ұсақталып бара жатқаны да белгілі жайт. Ақын баяғы Махамбеттей ерлерді іздейді. Көкпар тартып сайысатын ерлеріміздің мына нарық заманында өмір көкпарына тартылып кетіп жүргендері де баршылық.

Саяттың «Көп жандарың сырласады арақпен» өлеңі қазіргі қоғамдағы ішкілік мәселесі көтерілген:

Көп жандарың сырласады арақпен,
Қиналамын сондай жанға қарап мен.
Олар егер жүрегіммен айтқанды
Түсінбесе,
Жеткіземін қабақпен.
Ішіп кетет сәл қиындық көргенің,
Неге?
Қалай адам әлсіз?

Білмедім.

Кеше көрдім «мүлде арақ ішпейтін»
Бір досымның қисалаңдап жүргенін.
Ішкен басты соғар тасқа, жарға да,
Одан сақтар жігер,
Таза ар ғана.
Ішкендері үнемі егер у болса,
Қырандар да тез айналар қарғаға!
Сау адамның көретұғын күні алда,
Әлсіздерің ішуге көп құмар ма?!
Байқағанға ішу деген
Ол – қылмыс,
Төрешісі билік айтар – бір Алла!
Тағдырыңның шырағданы өзінде,
Арақ ішпе,
Бір сәт болсын көз ілме!
Басқа жандар арақ ішіп мас болса,
Ал мен маспын мейірім мен сезімге! [2, 16 б.]

Өкінішке қарай, қазіргі кезде ішкілікке салынып отбасынан, жұмысынан айрылып қалып жатқан адамдар қаншама! Ақын қиындыққа тап болғандардың көбіне ішкілікке салынып кететінін, ол әлсіз адамдардың ісі екенін айтады. Ішкілік – кеңес дәуірінен қалған кеселдердің бірі. Қоғамымызды бұндай дерттен тек имандылық қана құтқара алады.

Саят «Арулар жүр» өлеңінде қазіргі намыссыз қазақ қыздарының жүріс-тұрысын сөз етеді:

Тоғжандарым кешегі жоқ жан болған қарашы,
Мейрамхана, ...ханадан аспай қалған санасы.
Шылым шегіп, қазір де масаң жүрген арулар –
Ертең туар бейкүнә кемтарлардың анасы.
Намысы жоқ жандарың матадайын лезде оңған,
Бақыт құсы шынымен ұшқаны ма тез қолдан?!
Періштедей пәк, нәзік, салмақты еді,
Жеңіл-желпі жүрістен өкшелері жез болған.
Арулар жүр ерлерді сүйдіре алмай, сүйе алмай,
Әзәзілді жеңе алмай, нәпсілерін тыя алмай.
Қарлығалар Карла боп, Гүлбаршындар Гуля боп,
Қозы Көрпеш-Баяндар бүгіндері қиялдай!
Жақсы көрген құмарлық, арзан күлкі, құйғанды,
Қарындасты, апайды көріп жүрек қиналды.
Қап-қараңғы түнекті жарық қылар сендерсін,

Қазақ қызы, өтінем, ұмытпандар Иманды! [2, 35 б.]

Қазақстан секілді кейбір көрші елдерде әйел-қыздар тәрбиесіне қатты көңіл бөліп жатыр. Бізде тәуелсіздік алғалы бері кейбір әйел-қыздардың ішімдік, темекіні ешкімнен қымсынбай еркектерден қалыспай сілтейтін болды. Қазақтың әйел-қыздарының осындай күйге ұшырағаны елдігімізге сын, болашағымызды күнгірт қылады. Олардың ертең қандай ұрпаққа ана болары белгісіз.

Саяттың «Таң қалма» өлеңінде тағы қазіргі қоғам туралы келелі ойларын ортаға салады:

Ойласам деп қамын мынау халықтың,
Тереңді аңсар таяздағы балықпын.
Сұлу, сайқал, сиқыры көп қоғамның
Адуынды мінезінен жалықтым.
Кеңістікпен, ғарышпен бір өлшемі,
Мен – ақындар әлемінің бөлшегі.
Ақын деген текті тентек емес пе,
Ал жырлары ақиқаттың семсері [2, 48 б.]

Ақын өлеңінде қоғам сұлу, сайқал, сиқыры көп, адуын мінезді әйел бейнесінде сипатталған. Қоғамды бұлай сипаттау бұрынғы ақындар өлеңдерінде кездеспейді. Ақын үшін ақынның жыры – ақиқаттың семсері. Ақындық миссияны осылай түсіндіреді. «Ақиқаттың семсері» – метафоралық тіркес.

Саяттың «Ақындық, ол...» өлеңінде Алматы өмірінің бүгінгі көрінісін былай суреттейді:

Халқымыздың айналған аза арына,
Ақындар аз ілінер назарыма.
Бұл Алматы ақындар ордасы еді,
Енді айналды тірліктің базарына.
Тістеп-тістеп ит тірлік балақтан мың,
Жанымның тыныштығын жоғалтқанмын.
Ақындық, ол – жаныңның мөлдірлігі,
Берген сыйын қабылдау жаратқанның [2, 49 б.]

Кешегі заманда Алматы Қасым, Мұқағали, Төлеген Айбергенов секілді ақындардың қаласы еді, бүгін қаптаған базарлардың қаласы болғаны рас. Бұрынғыдай ақындық асқақ ұғым емес. Материалдық игілік бірінші орынға шыққаны шындық. «Тірлік» дерексіз ұғымы «ит» сөзімен тіркесіп балақтан тістелейтін ит секілді жандандырылып берілуі арқылы суретті сөз жасалған.

Өлеңдерді көркемдегіш құралдар бойынша талдауда, өлеңді идеялық-көркемдік тұрғыда саралауда біз әдебиетші ғалым Қ. Жүсіптің

«Өлең – сөздің патшасы» [3], «Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік» [4] еңбектерін басшылыққа алдық. Қазақ әдебиеттануына дерексіз ұғымдардың заттандырылуы, дерексіз ұғымдардың жандандырылуы, метафоралық тіркес, шарттылық деген теориялық атауларды енгізген Қ. Жүсіп болатын.

Дәурен Берікқажыұлының «Бәрі де ашкөз» өлеңі тәуелсіздік алғаннан соңғы қоғам келбетін суреттейді:

Бәрі де ашкөз
ауру да, ажал да,
Ашкөз тірлік,
ашкөз ұрлық базарда.
Ындын кеуіп,
ыңыршағың айналар
Ығыр еткен
ынбасы жоқ заманда
Қалбалақтап,
таба алмаған сор емін –
Қайда барсам
аран ғана көремін.
Көремін де
Көңілімді көр етіп,
Өлеңімді кебін етіп өлемін.
Ашкөз кеңсе,
ашкөз түрме
Ашкөз заңгер
Ашкөз діндар [5, 72 б.]

Осындағы «Ашкөз» метафоралық эпитеті қоғамдағы жемқорлық, паракорлықты дәл бейнелейді. Түрмеге қылмыскерлердің көп түсіп жатқандығын «ашкөз» эпитеті арқылы жеткізеді. «Кебін» сөзі Мағжанда поэтикалық құрал ретінде көп қолданылған болатын. Мағжанда «қар, ақ селеу» сөздері кебін сөзімен ауыстырып берілетін. Дәурен қолданысында «өлең» дерексіз ұғымын кебінге айналдырып, дерексіз ұғымды заттандыру тәсілін қолданады. Дәурен Мағжан бастаған дәстүрді жалғастырған. Лирикалық қаһарман күйзелісі, постмодернизм белгісі бар. Постмодернизм бағытында лирикалық кейіпкер қоғамнан түңіліп, сырт қалады. Өзін жалғыз сезінеді.

Дәуреннің «Құрдым» өлеңінде қоғамның бет-бейнесін бірыңғай эпитеттерден өреді:

Нұрсыз жанар,
Мейірімсіз алақан,

Әр қиялда – бастың қамы қарақан.
 Мұқыл арман,
 Бүкір сана,
 Тұқыл дем,
 Шылым ғұмыр шүршіт сорып бітірген.
 Қажалған ми,
 Қартайған жад,
 Қарғыс үн,
 Қалтаң-қалтаң еткен жансыз бар мүсін
 Жанталаса жазып жатыр жаһанның
 Судай жаңа Жарыместену жарғысын!
 Қарайған қан,
 Көрдей терең күрсініс,
 Сұлық сұлдер,
 Сумаң сөздер,
 Сұр дыбыс.
 Қайқы ауыздай Батыс
 Шайпауыздай Шығыс!
 Сенім соқыр,
 Бағыт бұлттай бұлыңғыр,
 Тұтам емшек іздеп тұттай әлемнен
 Қайта-қайта кісінейді құлын жыр! [5, 72 б.]
 Өлеңдегі нұрсыз жанар – тұрмыс тауқыметін тартып жүрген адам, мейірімсіз алақан – қатыгез адам, мұқыл арман – шала, орындалатынына сенімі жоқ арман. Мұқыл үшкір емес, доғал дегенді білдіреді.
 Бүкір сана – санадағы шырмауық, өмірге көзқарасы дұрыс емес адам.
 Тұқыл дем – аурушаң адамның тыныс алуы, қысқс-қысқа дем алу.
 Шылым ғұмырды шүршіттің сорып бітіруі – көрші елден келіп жатқан зиянкестік. Қытайды ертеде шүршіт деп атаған.
 Қажалған ми – миға әр түрлі артық күштің түсуі, артық ақпарат, жұмыс күші, қағазбастылық, т.б.
 Қартайған жад – бұрынғы кездің адамдарындағыдай жадтың болмауы. Қарғыс үн – жағдайы нашар төменгі әлеуметтік топтың үні.
 Қалтаң-қалтаң еткен жансыз бар мүсін – күн көрістен басқаны ойлауға шамасы келмейтін әлеуметтік топ.
 Жарыместену жарғысы – жаһанданудың зардабы. Қарайған қан – ашынғаннан, ыза-кектен адамның бір нәрсеге күйінуі, көбіне тұрмыс тауқыметін тартқаннан болады.
 Көрдей терең күрсініс – материалдық қиыншылық.

Сұлық сұлдер – әрең дегенде ілбіп күн көріп жүрген адам.
 Сұр дыбыс – бұрын коданылмаған тіркес, ақынның өзіндік сөз мәнері. «Сұр» сөзі түсті білдіреді, бірақ дыбыс сөзімен тіркескен. Жағымсыз сөз дегенді білдіреді. Сенімнің соқыр болуы – алдағы күнге сенімсіздік. Бағыттың бұлттай бұлыңғыр болуы – елдің саяси бағдарына сенімсіздік. Жырды құлын бейнесінде емшек іздетіп, кісінетуі – дерексіз ұғымның жандануы тәсілі.
 «Тұтам, тұттай» сөздері бір-бірімен дыбыс жағынан үйлесім тапқан. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «тұтам» сөзін «қолдың уысымен тұтамап санаған өлшем» деп, «тұттай» сөзін «үстінде лыпа жоқ, тырдай» деп түсіндіреді [6, 827]. Ақынның айтайын деп тұрғаны – мына жалаңаш секілді әлемнен шарқ ұрып шындық іздеу.
 Р. Нұрғалидың мына пікірі Дәурен өлеңдеріне де қатысты айтылған: «Қазіргі поэзияның мойнындағы жүк ауыр, көз көрген мен қол ұстағанды ғана айтсаң ақын емессің, үлкен ой, шамырқанған сезімді астастырып, жұтындырып жазу шарт» [7, 303 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Ысқақұлы, Д.** Әдеби сын тарихы. Алматы: «Таңбалы», 2012. – 580 б.
- 2 **Қамшыгер, С.** Жүректегі ағыстар. Өлеңдер. – Алматы: «Жалын», 2008. – 80 б.
- 3 **Берікқажыұлы, Д.** Гүл мен қылыш жырлары. Өлеңдер жинағы. – Алматы: «Жалын», 2008. – 80 б.
- 4 **Мәшһүр-Жүсіпов, Қ.** Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1991. – 216 б.
- 5 **Мәшһүр-Жүсіпов, Қ.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. – Павлодар: «ЭКО», 2011. – 442 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. 968 б.
- 7 **Нұрғали, Р.** 7 томдық шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. – Т. 3. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – 652 б.

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫ: ТАҚЫРЫПТЫҚ, СТИЛЬДІК ІЗДЕНІСТЕР

МУТИЕВА С.

студент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

СИМБАЕВА С. О.

ф.ғ.к., доцент

Қазақ әдебиетінің тәуелсіздік кезеңіндегі поэзияда тақырыптық ізденістер, стильдік ерекшеліктер сипат ала бастады. Бұл кезеңге тән ерекшелік – адам тұлғасының көркемдік кеңістікке батыл ене бастауы. Бұрынғыдай жасандылық, көзбояушылық, өмір сүріп отырған қоғамды әсіре мадақтау, коммунистік партияға шексіз табыну біртіндеп әдебиет сақнасынан жылыстай бастады. Қаламгерлер шығармашылық еркіндікке қол жеткізді. Мазмұнды ұлттық тұғырлармен әсерлеу; ежелгі жыр-толғаулардағы түпнегіз, дәстүрлі поэтикалық нысандарды жаңа дәуірдің мазмұнына ұтымды сіңіріп ұқсату; баяндау үдерісіне эпикалық үлгі мен лирикалық нақыштар үйлесімінің жатық орнығуы, т.б. суреткерлік бағыттары жаңа көркемдік дәуір поэзиясына әсер берді, қуат қосты. Қазақ өкілдері ұлт тағдырына құбылыс болып енген, ғасырларды көктей өтіп аман жеткен бостандықты, ендігі уақыттың жаңа бағытын, азамат ердің баласы көтерер замана жүгін өлеңге қосуға асықты, жыр жолдарымен өрнектеді. Халықтың ежелгі әдет-ғұрпын, ұлтжанды асқақ рухын Тәуелсіздік тарихымен тоғыстыра жырлады [1, 201 б.].

Ақындар арғы замандарды, бабалар тағылымын, бодандықтың азабын, бүгінгі уақыттың болмысын жандүниелерімен сезінгендерін өз өлең жолдарымен көрсетіп берді. Қазақ өлеңінің мейлінше дәстүр байытқан, жаңашыл өрістер ашқан өнімді кезеңі де осы жылдар болды. Тәуелсіздік жылдардағы қазақ поэзиясы әлеуметтік өткірлігімен ерекшеленеді. Себебі ақындар тұрмыстың әр қырын түрлі бояулармен әрлеп көрсете бастады. Жалпы поэзия қасиетті ұғым екенін талай зерттеуші ғалымдарымыз сөз етіп жүр. Ол адамның ішкі сезімінің тіл жетпес тылсымын сыртқа шығарады. Сонымен қатар поэзия – классикалық ұғым. Поэзияның құдыреттілігі сол, мәдениетті де, тарихты да, сезімді де, тұрмысты да, философияны да бір бойына сіңіре алады.

Қазіргі қазақ поэзиясы мағыналық, құрылымдық жағынан жаңа бір сипатта дамып келеді, өзіне тән сұрлеу-соқпағын да айқындап алғандай. Өлеңнің ұйқас, тармақ, бунақ жағынан түрленуі, сөз талғампаздығы, бейнелілік, авторлық теңеулер арқылы қоғамдағы психологиялық, әлеуметтік қайшылықтарды ақтаруы барлығы да ерекше.

Осындай қазақ халқының төл тарихы, болмыс-бітімі, ғұмырнамасы, сезім-санасы хат бетіне түсе бастаған кезеңнің өзіндік жазу ерекшелігі, қолтаңбасы болады. Себебі әр кезең өзіндік бет-бедерімен, жазылу тәсілімен ерекшеленуі шарт. Оны ерекшелейтін, дара ететін ол-стиль.

Стиль мәселесі әдебиеттану ғылымының маңызды нысандарының бірі. Стиль – әдеби дамудың деңгейі мен бағыт-бағдарын тануда, көркем шығармашылықты бағалауда ерекше орны бар ұғым. Әдебиеттану ғылымы тұрғысынан қарағанда, ол – жазу машығы, яғни жазушының жеке шығарманың, әдеби бағыттың, ұлт әдебиетінің өзіндік сипатын танытатын бейне жүйесінің, көркемдеу құралдарының тұрақты жиынтығы. Стильдің өзге поэтикалық категориялардан, әсіресе, көркемдік әдістен басты айырмашылығы – оның нақты жүзеге асқан үлгіде көрінуінде. Стильдік ерекшеліктер көркем шығарманың сыртқы пішінінен бастап, бүкіл болмысында көзге ұрып тұрады. Кең тұрғыда алып қарасақ, стиль шығарманың тұтастығына негіз болып тұратын көркемдік пішіндердің құрылымдық ұстанымы [2, 180 б.]. Бұл тұста әр дәуірге тән ортақ стильдердің де, сондай-ақ жеке қаламгерлер стилінің де болатынын есте сақтау қажет. Бүгінгі таңда қазақ поэзиясының бағыт-бағдарын, шыққан биігін тануда осы заманға тән қандай стильді қалыптастырып үлгергенін сараптау маңызды.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы талантты ақындардың орнын айқындау, әлеуметтік саяси тақырыптардың суреттелуі, жазушылық шеберлік жайлы зерттеу – асыл мұраны танудың баспалдағы. Поэзия әлемі – өзіндік қиындығы мен қызығы мол тың әлем. Суреткер тілі күдіретті, ол өзіне табындыра отырып, тамсандырады. Әдеби мұра – ұлттық қоймаға қосылған асыл қазыналардың көмбесі. Қазіргі қазақ поэзиясының «сыр сандығын» ақтарып, өсу мен өркендеудің ұлағатты үрдісіне сай пайдалану бүгінгі күн талабы. Әдебиеттегі замана келбетін анықтау өміршендігімен ерекшеленеді. Қазіргі қазақ лирикасында қаламынан нұр төгілген ақындар өлеңдерінің тақырып ауқымының кендігі, көркемдік қуатының өзгешелігі жағынан да оқшауланатыны қазақ әдебиетінің әрқилы шындығын алақанға салғандай ап-анық ете көрсетіп, өзіндік көркемдік өрнегімен әлемге әйгілейтін кесек-кесек тұлғалары, кемелденген қаламгерлері болары белгілі [3, 12 б.].

Сөз өнерінің даму тарихында ерекше бір кезеңдердің болатындығы шындық болса, қазақ әдебиетінің даму белестерінде тәуелсіздіктен кейінгі уақыт айрықша атап өтуге тұрарлықтай мерзім. Дегенмен, бүгінгі біз әңгіме еткелі отырған қырлары көп поэзия әлемінде өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарынан бастап рухани-эстетикалық айрықша серпілістің байқалғандығы ақиқат. Тәуелсіздіктен кейін

әдебиетке келген толқынның ең басты ерекшелігі ретінде адамтану әліппесін айрықша назарда ұстануын, сөз өнерінің адамды жан-жақты танудағы рөліне баса көңіл бөлуін атар едік. Сөз өнеріне өткен ғасырдың сонын ала келген, шығармаларының негізгі бөлігін жаңа ғасырдың алғашқы жылдарынан бастап қазақ оқырманына ұсынған, қазіргі кезеңде қазақ поэзиясы көшбасшыларының ізін баса өздері де көштің алдыңғы қатарында жол бастап жүрген орта буын өкілдері шығармаларының басты нысаны ретінде адам жандүниесін алып, оның қайшылыққа толы ішкі әлемін барынша шынайы, тереңнен толғап жеткізуге күш-жігерін салды.

Бір кезеңнің, дәуірдің немесе заманның, әйтеуір белгілі бір уақытпен шектелген тұста дүниеге келген туындылардың стильдік ерекшелігін анықтау – күрделі мәселе. Себебі ол бірді-екілі поэзиялық шығарманың немесе санаулы ақындардың қолтаңбасына қарап шешім шығаратын қарабайлылыққа көнбейтін көркемдік құбылыс. Ырғақ, бояуы, өлең құрылысы, тақырыбы мен мазмұны тұтас алынып, сараланып, салыстырылғанда ғана өз нәтижесін берері сөзсіз.

Өлеңнің тақырыбы, идеясы, мазмұны жағынан алып қарайтын болсақ, қазіргі қазақ поэзиясында азаттықты аңсау сарыны үздіксіз жырланып келеді. Себебі бұл ұғым бүкіл адамзаттық мұрат-мүддемен ұштасып жататындықтан да өміршең әрі мәңгілік. Себебі, жер бетіндегі адамзат қауымы қаншама ғасыр ғұмыр кешсе де бейбітшілікті, тәуелсіздікті бәрінен жоғары қояды. Сол үшін күреседі. Соны келер ұрпаққа аманаттайды. Мұның айқын дәлеліне көне дәуірден, сонау сақ, ғұн замандарынан бермен қарай толассыз болған азаттық жолындағы күрестерді атауға болады. Ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жеткен аса бағалы рухани құндылықтарымыз – жыр-дастандардағы арман-аңсауларға назар аударту арқылы да азаттықтың құнына көз жеткіземіз. Ендеше, қазақ жырындағы азаттық, тәуелсіздік тақырыбының тамыры тым тереңде жатыр. Дәстүрлі жалғастық, сабақтастық бар. Міне, соңғы жылдары дүние есігін ашқан балаң жырларда осы тақырып үздіксіз жырланып келеді.

Егемендік, тәуелсіздік тақырыбы сол Егемендік пен Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін тоқтап қалған жоқ, қайта үздіксіз жыр арқауына айналды. Қазіргі жас ақындар поэзиясы Егемен ел атанып, тәуелсіздік туын желбіреткен тұста рухани мұраны, әсіресе қоғамның болмыс-бітімі мен кескін-келбетін бағамдайтын әдебиетті жаңаша саралау жұмыстың маңызын арттыра түседі.

Жалпы, поэзияға тән стиль өлең құрылысынан, оның өлшемінен, яғни буын, бунақ, тармақ ерекшеліктерінен байқалады. Көбінесе

қалыптасып қалған стереотипті бұзып, 11–12 буынды қазақ өлеңіне бірде 14–16 буынды, бірде 6–7 буынды өлең жолдары ене отырып, түр, пішін тұрғысынан поэзияға ерекше леп келгеніне көзіміз жетті. Сонымен қатар, поэзия әлеміндегі стильді айырықшалайтын тағы бір белгі – сөз өрнектері. Ақынның сөзді талғап, тандап қолдануы, ерекше өрнек құруы, жаңа тіркестер тудыруы болып табылады. Ол үшін жаңа сөз жасаудың, оны ойлап табудың қажеті шамалы. Қолданыстағы сөздік қорды өз ыңғайына ықшамдау анағұрлым табысты болмақ. Сондықтан қаламгер әдеттегі сөз қолданысын құбылтады, ажарлайды, айшықтайды, өзіндік тіркестер жасайды. Поэзияда бұл ретте инверсияның атқарар рөлі ерекше. Қазақ тіліндегі синтаксистік конструкция заңдылығы бойынша сөйлем соңында тұруы тиіс етістіктер басына, ортасына барып, ойнаған кезде ерекше сурет жасалып, сезім мен түйсікке әсер етудің тамаша тәсілі жасалады.

Поэзиядағы стильді анықтайтын тағы бір элемент – тақырып. Өнер өмірден туатын болса, суреткердің өмірден ең алдымен іздеп табары - өз шығармасының тақырыбы. Демек, тақырып табу - бір күннің не, бірер әрекеттің шаруасы емес, жазушының күллі қаламгерлік қимылының өн бойында жататын, шығармашылық үдерістің барлық кезеңдеріне бірдей ортақ жұмыс. Жалпы, кез келген көркем шығарманың негізінде бірін-бірі туғызып, бірін-бірі дамытып жатқан тақырып пен идея болады. Әр ақын өзінің шығармасында белгілі бір тақырыпты қозғап отырады. Бұл жерде тақырып деп өлеңге қойылған тақырып сөз етіліп тұрмағаны белгілі, яғни қаламгердің көтергісі келген мәселесі. Біреу қоғамдағы жай-жапсарды айтқысы келсе, енді біреу жеке бас мәселесін қозғайды, тағы біреулер махаббатты ту етеді. Қалай болғанда да, осы ойлардың басын біріктіретін – тақырып. Міне, стильді даралайтын да, өзгелерден ерекшелейтін де осы тақырып болуы ықтимал. Сол себепті де поэзия стилі туралы сөз болғанда ақынның сөз қолданысы, тақырып тандауы, идеяны ашу жолдары қарастырылады.

Егемендік кезеңдегі қазақ поэзиясында көп көтерілген тақырып – азаттық пен еркіндік тақырыбы. Оның өзіндік себебі бар екені баршамызға аян. Еркіндікті сүйетін ата-бабамыздың жылдар бойы көксегені – осы тәтті сезім. Қолы әрең жеткен еркіндік, тәуелсіздіктің жырлануын сондықтан да заңды деп білеміз. Сол себепті де Ерлан Жүніс өзінің «Менің атым – Тәуелсіздік» деп аталатын өлеңінде:

Жап-жас шақ

Ұлы қорғандардың күйреуін көрген жүрегім –

Алты-ақ жасында ақырын көрген алыптың!..

Тәуелсіздік ше?

Ол – менің тегім, ұлдарыма оны дарыттым.

Тәуелсіздік – мен,

ол – менің асқақ аңызым,

Болмысы ол ұлдың өзіннен туған,

Жарық Күн!!! [4] деп жырлайды.

Сонымен қатар қазақ халқының ұғымында қара – үлкен, қадірлі, қастерлі, қасиетті: қара шаңырақ – ел қадірлейтін әкенің, атаның, не бабаның отырған, не дәстүр жолдар арқылы ақын еліміздің басқа ел қадірлейтін үлкен мемлекет болғанымызды аңғартқаны деп түсінеміз. Е. Нүсіпбеков «Барыс сипат» өлеңінде еліміздің Егемендікке еңбектеп жетуінде көрсеткен ерлік істері мен қайсарлығын барыстың бойындағы қасиеттерімен сәйкестіре отыра, оның символдық мәнін саусақпен санамалап бергендей:

Барыс бітіс – тектілік, тебінділік,

Артында жоқ аттам жер шегіншілік.

Жекпе-жекте тіксініп аянбайды,

Қыбын табар қайтсе де ебін біліп.

Барыс мінез – сабырлы ой, қырағылық,

Сыбысты да сыбдырды тұрады ұғып.

Асқар шынды, асуды бағындырар,

Зерек зерде, серттілік – мұра құлық.

Барыс жүріс – ептілік, шыдамдылық,

Шыға білу еңтікпей шығанға ұрып.

Айдаһарға жұтылмау, аюға да,

Төтеп беру ақыл-күш сыбандыр.

Барыс тұрыс – қаймықпау, босаңсымау,

Жауды зорсып, іш жиып тосаңсымау.

Бағыштаған жүрегін, бар ғұмырын

Құз, шатқалды жат білу, су өткелін.

Барыс үрдіс – сөз бермеу, берсе орындау,

Сұғанақтан сұм-сұрқай еш қорынбау.

Белін үзу кемсау килікеннің,

Бас игізу, жасқанту әр зорын дәу.

Барыс дене шыныққан жер бауырлап,

Аяз қарып, ызғарлы жел сауырлап.

Төзім, шыдам, шириғу, шымырлану,

Темір тәртіп-жосығы Ер бағынбақ.

Қар барысы – тау барыс, сырттай жуас,

Бастасына бас салып қылмайды қас.

Басқыншыға сүйем жер бастырмайды,

Жан пидадан және де бұрмайды бас.

Қар барысы – тау барыс, қайсар барыс

Еш қауіптен, қатерден тайсалмаған.

Қай-қашанда жеңіске бастайды оны,

Қорғанышшыл жасақты айсаңлақ іс [5, 5]. Өлеңнің өн бойында бүгінгі құлашын кең жайған кемелденген ел болғанымыз қазақ халқының барыс мінезділігінің нәтижесі екені аңғарылады. Автордың қазақ халқының бойындағы жойқын мінезді барысқа теңеуі тегін емес. Себебі барысты сабырлықтың, ептіліктің, шыдамдылықтың, қайсарлықтың нышаны етіп алып, оны қазақтың қанына сінген қасиеттерімен байланыстырады.

Жалпы қазақ поэзиясындағы тың ізденістер, оның бүгінгі жай-күйі, тақырыптық, стильдік түрленуі – Тәуелсіздіктің жемісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Күмісбай, Ө.** Тәуелсіздік толғауы // Жұлдыз. – № 12, 2001 – 322 б.

2 **Жұмалиев, Қ.** Стиль – өнер ерекшелігі – Алматы: Жазушы, 1966 – 384 б.

3 **Адай, С.** Бостандықтың көк туы // Егемен Қазақстан. – 5 желтоқсан, 2006 – 12 б.

4 <https://www.zharar.com/kz/olen/8498-tauelsizdik.html> www.ZHARAR.com.

5 **Токтарбай, Е.** Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті өз бағасын алды ма?! / Алаш айнасы. – № 10. – 2012 – 5 б.

СӨЗДЕР СӨЙЛЕЙДІ – ШОҢ ЖӘНЕ БИ

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Мәшһүр – Жүсіп: Шоң би туралы «Мұнда әруақтың соңы болған, Айдаболдың Шоңы болған Шоң деген кісі бар» – депті бір билікте ел адамы [1, 87 б.]. Шоң би жөнінде өндіріп жазған адамның бірі – Қалмұқан Исабаев. Ол кісінің романы кейбір тарихи деректерге жауап бермесе де Шоң би жөніндегі, сол кезеңде өмір сүрген тарихи бейнелер жайында құнды-құнды мәліметтер молынан ұшырасады [2].

Шоң сөзінің құпиясы қандай?

Енді Шоң бидің «шоң» бірінші компонентіне талдау жасаймыз. Мен Шоң бидің есімін мектеп қабырғасында оқып жүргенде

кездестірдім. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын оқып отырсам мынандай жолдар бар екен: Ақылбай, Мағаш, Кәкітай, Дәрмен өзара айттысып келе жатады, Мағаш сөз кезегін Кәкітайға береді ол:

«Бірің тоңып, бірің оң, жұмысым жоқ,

Ойына түк кірмейді Кәкітай шоңның!»*

– деп қатты күліп жібереді. Ақылбай баяу мінезімен таңырқаған бойында Кәкітайға бұрылды да, «шоңның» ...деп, соңғы ұйқасты қайталап:

– Бұл не деген ұйқас!? – деді.

Дәл осы сәтте Мағаш пен Дәрмен Кәкітайды мысқыл етіп, Ақылбайдың күдігін қостап, күле жөнелісті.

– Қысылғаныңа көрінсін, Кәкітай, «шоңның» деген сөз жоқ. Өлең айтса Кәкітайдың бір обқа жығылатынын білуші ем. Барып шыққан жерін қарасаңшы, - деп Мағаш күліп келеді; Дәрмен ақсия күліп:

– Бұл қайдан алған ұйқасың, қазақ естімеген сөзді қайдан сүйреп әкелдің, Кәке – ау? – деді.

Ербол аға, мыналардың орынсыз күлкі, жалған сықағын тыйыңызшы! Арашашы тіледім сізден! Құдай ақы, «шоңның» деген қазақ сөзі бар деп айтып беріңізші мыналарға! – деді. Одан бір топ уәж сұрап Абайға келеді. Абай: «–Қазақта «шоң» деген кісі аты да бар. Кісі болғанда Шоң, Торайғыр деген ағайынды екеуі бірдей сурылған шешен. Сүйіндік ішінен шыққан қос өркештей адамдар болған. Олар айтты деген нақыл – тақпақ исі Орта жүзге мәлім. Ал сол «шоң» деген сөздің түп төркіні, мен білсем, қазақ сөзі емес. Мына Ұлы жүз, Үйсін ақындарының, шешендерінің ескі ырғақтарында да ұшырап отырады. Осы сөздің асыл түбі қырғыздан ба деп топшылаймын» - дейді [3, Б. 6]. «Абай жолында» Шоң – деген сөзді Арқа қазағы білмейді. Зор, үлкен деген мағынада қырғыз бен оңтүстік қазағы қолданады – деп түсінік берілген.

Ш. Уәлиханов: Чоң – үлкен, ұлы - деп анықтайды [4, Б. 243]. С. Аманжолов: Шоң – үлкен, ірі (большой, крупный) Чу.ЖО; Ар. КОО. Шоң айна – шоқ айна: кәрікыз тікенекті шөп. Урд. СО. Шоңғал// Шоңқал – күз, шын, бикі (вершина). Олар таудың шоңғалына шықты. Щев., Ман.ГО. [5, С. 419]. Шоң сын. 1. Үлкен, дәу, зор, жуан. Жүзі күнге тотығып, шоң мұрынының үсті теңбілденіп, ерні жарылған бақбегі Антоша Жақсылықтың қасына кеп тұра қалды (Сыланов). 2. Ауыс. Шонжар, ірі феодал. Шоң желке – күжірейген жуан мойын. Асқар кірсе, кең бөлменің қабырғасын айнала отырған ылғи бір қаба сақал, кең құрсақ шоң желке шонжарлар (Мұқанов) [6, Б. 492]. Шоң түбір тұлғасынан шоайна, шоңғал, шоңбал сөздері туындаған бұл

– түбір тұлғалы сөз, уақыт өте келе басқа мағыналы бітім - болмыс алып кеткен сияқты: шоңқайма, шоңқандау, шоңкию т.б. зерттеуге материал аздығы сезіледі. Қазақ тілінде оксюморон деген термин бар – жаман – жақсы көремін (жақсы көру), сен жындысың (сүйсіну), тірі өлік (бар адам), өзі бір ит (жақсы көру), күшігім сол (емірену), өзі қасқыр (сүйсіну) мағынасындағы сөздер сияқты. Бұл – арада антонимдік мағыналы сөздер бір мағынада жұмсалып тұрғанын байқауға болады.

Түйін. Шоң би тіркесінің «шоң» - бірінші компонентінің мағынасы былай. Шоң – көне түркі тілінде үлкен, ұлы деген ұғымды береді екен. Демек, Шоң би дегеннің мағынасы ұлы адам деген болып шығады.

Би сөзінің құпиясы қандай?

Енді Шоң бидің «би» – екінші компонентіне талдау жасаймыз. Би лексикасы да көнеден жеткендігі байқалады. Би түбір тұлғасынан туынды сөздер: билік, биік, биші (өзін-өзі меңгеру жағынан семантикасы жуық болып шығуы мүмкін), бибі, бише, бибі, биағайын, қала атауы Бийск, бишік (жәшік) летчик (үш-қыш) сияқты түбір мен қосымшадан калькалы әдіспен қолдан жасалған түркі сөзі пайда болған.

Л. З. Будагов: Би, биі – түрік бей, қыр бий, алт пи: князь, вельможа, дворянин, господин, княгина, княжна, ханская жена, дочь, госпожа, сударыня, княжество, губернаторство – деген мағынасы болған. Екінші, д) қойға салынатын салық, оннан бірі, негізінде тіптен малға жылқыны қоса есептегенде берілетін алым, бейлік – қазына деген, қазынаның мүлкі, бағалы қағаз т.б. Парсылар – пропорчик шені, бірнеше губернияны билейтін генерал – губернатор, негізгісі бейлер - бей – сот. Темір кезінде бейлер – би әскери жоғарғы шен – басқолбасшы. Бұқар әмірінің жоғары шенді қызметкері, жоғары кеңес төрағасы, ханның туысы, ханның ұлын тәрбиелеушіні айтқан. Алтын орда дәуірінде княздар үш дәрежеге бөлінген: ұлы, орта, төменгі болып. Біріншісі – ханның тікелей бағынышты адамы. Екіншісі- ұлысты билеген. Үшіншісі – ауыл биі. Олар өз ішінде қарақұрым, мындық, жүздік, ондық (би-сөзі бұл арада әскери шенді жарлықты ротныйға, полкқа жеткізетін адам). Би – сұлтанға не ханға тәуелді көшпелі рудың басшысын да айтқан. Би – аға (муселими аға) сияқты билік дәрежесі бірдей лауазым иесі болған. Түркімендер, күрттер би басқарса ол адамды бейлік деп атаған. Қырғыздарда өздерінің сейімдері болғанда би деген атақ жеке басының сенімімен, өте адалдығы үшін ханның жарлығымен мемлекеттік орындаушы ретінде бекітілген. Би – бас чиновник ретінде ауызша істі қараған, шешім шығарған, бұл – сөз өзінің ақылды, тапқыр сияқты маңызын тапқан. Бейлік – соттың шешімі кезіндегі тәжірибесі,

өкіметтің жарлығы. Хиуа билігі уақытында Кушбештің жарлығы бойынша қаланы, округты билейтін және алым жинайтын адамды би деген [7, С. 264–365].

В. В. Радлов: Би – князь, царь, господин; би ата – қайын ата, күйеуінің әкесі. 2) судья, 3) шешім шығарғандағы тапқырлығы, ақылды, қызыл тілді шешен [8, С. 1737]. Би – зат, көне. 1. Дау – жанжалға билік айтушы үстем тап өкілі [9, Б. 300]; [10, Б. 132]. Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» (XVII) би сөзі ұшырасады. Б. Әбілқасымов: «Шежіреде» сирек кездесетін билеуші мағынасындағы ақа (аға), би, төре сөздері бар, бұлар ол кезде қазіргіден басқаша мағынада жұмсалған» – дейді. Мысалы: Темүр құтлық ... кәбиланың ақсақалларын йығыб айтды кім сөзлерні Темүр би өлтүрүб ұғлан ұшақымызны әсір құлыб теді [11, Б. 78]. Қосымұлы Қадырғалидің «Жамиғат Тауарих» (XVII) жазба ескерткішінде де беки / бики сөздері кездеседі. В. В. Бартольд беки/ бики атағы Шыңғыс ханға дейін де көп бұрын болғанын айтады, ол жоғары дін иесін (басшысын – первосвященник) білдіріп, ер адамның есіміне қосылатын титул болған. Б. Я. Владимирцов бұл сөздің түп төркіні түрікше «мықты, берік, күшті» деген сөз дейді. Бұл терминді түркінің «әмірші, канцлер, қолбасшы», мағынасындағы бек-би сөзімен шатастырмау керек» – дейді [12, Б. 82]. Қ. Халид: «Түркінің мансап иелерін «би, бек» атаған. «Би – бектен, бек-бүюктен» қысқартылған атаулар. «Бүюк – үлкен, зор» мағынасында айтылған» – деп түсіндіреді [13, Б. 87]. Е. Бекмаханов: «Биями могли быть только преставители «черной кости», чингизиды не могли быть избраны биями, хотя они участвовали в разборе судебных дел» - дейді [14, С. 75].

Түйін. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» – дегенге қарағанда би лексикасы өте көне екендігі байқалады. Хан, би, бек, аға, мырза, төре т.б. әкімшілік лексика бергін «ақ сүйек пен қара сүйектің» екінші қайталамасы сияқты дәуір өте қайталанып кеп, басқа мағынаға ие болған сияқты. Әрине, бидің көне дәуір қолданысы мен бергінгі екінші бітім – болмыс алған сыйпаты бір емес. Бүюк толық мағыналы сөзден бек одан барып би сөзі туындауы әбден мүмкін. Бүюк пен бүйі, бүйрек түбірлес лексика болуы да мүмкін. Тіпті, бауыр (адамның ішкі құрылысы) бауыр сөзі сияқты бүйір (бүюк//бек//би) лексемасы туындау мүмкіндігін де естен шығармаған жөн сияқты. Би әуелде дербес, жеке адамға қатысты діни адамдарға қолданылған деген сөздің де жаны бар. Жылдар өте бірнеше сатылы мағынаға ие болып барып, бүгінгі мағынаға ие болған сияқты. Би сөзі софы сияқты өте көне термин, тайпа басшысы, топ жетекшісі,

ақылшысы, көшпелі тайпаның ру басы сияқты рөл атқарған болуы керек. Демек, шоң мен бидің көне семантикасын қалпына келтірсек синоним сөздер болып шығады. Үзеңгі//үзік лексемасы жоғарыға ұмтылу, жерден үзілу, ажырау сияқты көне мағынасын ескерсек би//билік осы мағынаға келеді. Қамшы лексикасының қам түбір тұлғасы мен бак (баксы) семантикалық синоним екендігі айтылған болатын (докторлық диссертацияны қараңыз – А. Қ.). Баксы мен ұстаз (ұста) сөздерінің мағынасы бір. Баксы сөзі де қазіргі баксы мағынасында болмаған. Қамшы (сыйқырлау, арбау) мағынасынан заттық мағынаға ауысқан. Олай болса, қамшы мен би (бишік) есте жоқ ескі заман сілеміне апарлады. Ол, ол ма: баксы (бақ-сы), қамшы (қам-шы), бише//биші (ші) түбір мен қосымшалы сөз жасалу, құралу, түзілу әдісі де бір. Қазіргі қолданыстағы биші (мың бұралып билеу) түбір тұлғалы мағынасы біз ойлағаннан анағұрлым тереңде жатыр бұл да – сыйқырлау, арбау (жыланды арбау) мағынасымен бір. Жалпы, би элементтері ең әуелі жыланды таяқпен, сыбызғы үнімен қимылдатып барып, адамның есіне адамды билету түскен ғой. Шығыс қыздарының жартылай жалаңаш билеуі (еркектерді арбау, дөрекі айтқанда нәпесін қоздырудан) билеушінің жағдайын қанағаттандырудан барып өнерге айналған сияқты.

Сөз соңында: «Дала уалаяты» газетінің 1890 жылғы санында М-Ж. Көпеев: «Кеше қарадан хан болған Едіге ұғлы Шоң бидің уақытында Көкшетаудан бергі жері біздің Сүйіндік деген халқының жайлауы екен. Итемген – Мамай деген көлдерде Шоң бидің Итемген деген баласы тұрып, сонан Итемген атанған екен» – дейді [15, Б. 110].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Мәшһүр-Жүсіп Көпеев.** Ел аузынан жинаған үлгілері. – Алматы, Ғылым. 1992. – Б. 87.
- 2 **Қалмұқан Исабаев.** Шоң би. – Алматы, Жазушы. 1993.
- 3 **Мұхтар Әуезов.** Абай жолы. – Алматы, Жазушы. 1989. – Б. 6.
- 4 **Шокан Уәлиханов.** Таңдамалы. – Алматы, Жазушы. 1985. – Б. 243.
- 5 **Аманжолов, С.** Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма – Ата, 1959. – С. 419.
- 6 **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.** – Алматы, ҚССР Ғылым академиясының баспасы. 1961. – Б. 492.
- 7 **Будагов, Л. З.** Сравнительный словарь турецко – татарских нараечий. Том 1. – Санктпетербургъ. Типография императорскою академіи наукъ. 1869. – С. 264–365.

- 8 **Радлов, В. В.** Опыт словаря тюркских наречий. Том 4. часть 2. – С-Петербург. 1911. – С. 1737.
- 9 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, Ғылым. 1976. – Б. 300.
- 10 Абай тілі сөздігі. – Алматы, Ғылым. 1968. – Б. 132.
- 11 **Бабаш Әбілқасымов.** Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы, Арыс. 2001. – Б. 78.
- 12 **Сыздықова, Р., Қойгелдиев, М.** Қадырғали би Қосымұлы және оның Жылнамалар жинағы. – Алматы, Қазақ университеті. 1991. – Б. 82.
- 13 **Құрбанғали Халид.** Тауарих хамса. – Алматы, Қазақстан. 1992. – Б. 87.
- 14 **Бекмаханов, Е.** Казахстан в 20–40 года XIX века. – Алма – Ата, Қазақ университеті. – С. 75.
- 15 Дала уалаятының газеті. // Құрастырушы Ү. Субханбердина – Алматы, Ғылым. 1994. – Б. 110.

7 Секция. Қазақ тіл білімінің мәселелері
7 Секция. Проблемы казахского языкознания

М. Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

АБДУЛЛАЕВА Қ. М.

PhD докторант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тіл – таным құралы. «Тілде халықтың бүкіл тыныс-тіршілігі, оның шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы сақталған» [1, 22 б]. Сондықтан тілді мәдениет айнасы десе де болады. Осыған байланысты қазіргі таңда ұлттық тіл мен ұлттық мәдениетті байланыстыра зерттейтін тіл білімінің лингвомәдениеттану деп аталатын саласы қалыптасып келеді. Бұған орыс ғалымы В. А. Маслова мынадай анықтама береді: «Лингвокультурология – это наука, возникшая на стыке лингвистики и культурологии и исследующая проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке» [2, 28 б.]. Демек, лингвомәдениеттану ұлттық тіл деректерінің бойынан мәдени нышандарды тауып, сол атаудың ұлт мәдениетіндегі өзіндік ерекшелігін танытуға бағыт береді. Ал осы саланың негізгі ұғымдарының бірі – лингвокультурама (лингвомәдени бірліктер). Аталмыш терминді ғылымға енгізген В. В. Воробьевтің пайымдауынша: «лингвокультурама» – комплексная межуровневая единица, форму который составляет единство знака и языкового значения, а содержание – единство языкового значения и культурного смысла» [3, 44 б.]. Яғни, лингвокультурама – ұлт мәдениетінен хабардар ететін ұлт тілінде берілетін тілдік бірліктер. «Мәтінде немесе қарым-қатынас барысында көрініс табатын лингвокультурама – ұлттың өзіне тән болмысы мен әдет-ғұрпына, әлеуметтік өмірі мен тұрмыс-тіршілігіне сай уәжелген мәдени әрекеттер мен ситуациялардың негізінде бейнеленген атауыш таңба (зат, бұйым, ұлттық қажеттілік атауы мен мәдени көріністі сипаттайтын ситуациялар атауы)» [4, 20 б.]. Бұл ретте, М. Ж. Көпейұлы поэзиясын лингвомәдениеттанымдық жағынан талдау барысында ондағы лингвомәдени бірліктерге ерекше мән берілетін болады.

Халықтың көркем әдеби шығармасы ұлттық мәдениеттің қайталанбас құбылысы болып табылады. Көркем туынды ұлт тілінің құдіретін танытып қана қоймайды, оның бүкіл болмысын жан-жақты ашуға мүмкіндік береді. Сол себепті ұлттың рухани құндылықтарын санасына сіңіріп, ұлттық тілді

жетік білетін, ұлтының бүкіл болмысын бойына жинаған адам, яғни тілдік тұлға ғана көркем шығарманы дүниеге әкеле алады.

М. Ж. Көпейұлы шығармаларындағы ұлт мәдениетін, ұлт танымын білдіретін, өз заманына сәйкес келетін ғаламның тілдік бейнесін жасаушы лингвомәдени бірліктердің молдығы ақын тілдік тұлғасының ұлттық мәдени сипатта құрылғанын көрсетеді. «За каждым текстом стоит определенная языковая личность, а поскольку «само содержание понятия языковая личность переплетается с этнокультурными и национальными чертами индивидуальности», то национальная принадлежность и включительность в соответствующую культуру определяют картину мира, тезаурус писателя, отражающийся в языке его произведений» [5, 131 б.]. «Көркем мәтін аясында тілдік тұлға өз дәуірінің бет-бейнесін, ұлттық таным-түсінігін, рухани мәдениетін түрлі тілдік тәсілдер арқылы бере отырып, дүниенің көркем бейнесін жасайды» [6, 70 б.].

«Дүниенің көркем бейнесі – жазушының жеке таным әлемін бейнелейтін, мән-мазмұны автор дүниетанымына ғана тән концептілерден тұратын ғалам бейнесі» [7, 8 б.]. М. Ж. Көпейұлының көркемдік санасында қалыптасқан қазақ ұлтының болмысы оның тіліндегі ғаламның бейнесі ретінде танылады.

«Әдеби шығармалар ұлттың тарихи дамуының белгілі бір кезеңдерін суреттеп, этнографиялық, географиялық, мәдени, экономикалық, саяси, әлеуметтік, өркениеттік сипаттағы деректерден ақпарат береді» [8, 24 б.].

М. Ж. Көпейұлы шығармаларынан ұлтымыздың рухани дүниесінде, бітім-болмысында, менталитетінде бар құнды дүниелерді кездестіреміз. Аялық білімі, ақын тіліндегі лингвомәдени бірліктер ұлттық дүниенің тілдік бейнесін құрайды. Адресаттың автор қолданған сөздердің мән-мағынасына түсініп, ой елегінен өткізіп, қабылдап жатуы – тілдік тұлғаның аялық білімінің көрсеткіші. Әрбір жазылған сөз – ақынның сезінуінен пайда болатын нәрсе. Яғни, өзін қоршаған ортаны сезінуі, көруі ақынның ойында ретке келіп, мағынаға айналып барып сөз болып сөйленеді, жазуы болып жазылады. Оны оқыған оқушы да ақынның сезінгенін сезініп, өз ретімен мағынасын жадында сақтайды. «Көркем шығарма әлемі – болмыстық белсенді түрлену құбылысы. Себебі, олар адамға әсер етудің маңызды формаларының бір және ол белгілі бір дәуірге тиесілі дүниетанымның адам бойында қалыптасуына себін тигізеді» [9, 74 б.].

Лингвомәдени бірліктер немесе лингвокультуремалар түрлі салалы сөздердің топтарынан көрінеді. Ұлттық салт-дәстүр, жөн-жоралғы, ұлттық көзқарастар, ұлттық болмыс, қысқасы, ұлттық мәдениетті, ұлттық мінезді білдіретін сөздер мен сөз тіркестері. Бұған

кәсіп атаулары, кірме элементтер, тыйым сөздер, туыстық, далалық демократияға қатысты сөздер, рухани ұлттық мәдениет, ұлттық теңеу, баға т.б. категориялары бойында бар сөздер де енеді.

Салт-дәстүр – рухани мәдениеттің негізгі аспектісі. «Ол – ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп тұратын сипаттарының бірі. Оның негізгі бір сипаты – оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің желісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі» [10, 5 б.].

М. Ж. Көпейұлы шығармаларындағы ұлттық дүниетанымды білдіретін сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады. Олар мынадай лингвомәдени бірліктер тобын құрайды: ұлттық салт-дәстүр лингвомәдени бірліктері; ұлттық өнер, ойын-сауыққа қатысты лингвомәдени бірліктері; ұлттық мінез бірліктері; ұлттық өлшем бірліктері, ұлттық соматизмді лингвомәдени бірліктері; ұлттық теңеу т.б. Сөзіміз дәлелді болу үшін осыларға жеке-жеке тоқталып, ақын шығармаларынан нақты мысалдар келтіруді жөн көрдік.

Ұлттық салт-дәстүр лингвомәдени бірліктері. Мысалы: *«Екеуі құда болды «Құдай!» – десіп, Биылғы жыл құйрық пен бауыр жесіп. «Бердім!» – деп мазаттанып, – жеті қара!» Барады көп кідірмей келін ала, Ертіп қазан-қазан сары майды, Қылуға жарысқазан сойып тайды; Бата қылып, айтысып, аруақ, құдай, Болады тату-тәтті бұрынғыдай; Сойдырып ту бие мен семіз тайды, Үйдіріп жан-жағына қант пен шайды; Қазақта қонағасы айт пен тойдай, Отырмас қонақ келсе, бір мал соймай т.б.»*

Келтірілген мысалдардағы салт-дәстүрлердің кейбірі ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, оның ұлттық мәдени бірліктері ұлт танымында өмір сүруде, ал кейбіреулері қоғамдық санаға қайшы келіп, жойылып кеткен. Осындағы *«құйрық-бауыр»* лингвомәдени бірлікке келсек, бұл құдалық рәсімі болғанымен оның ұлт салт-дәстүрінде орны бөлек. Екі жақ келісіп құда болған жағдайда оларға құйрық-бауыр салып арнайы сый әкеледі. Әкелуші әйел *«бауырдай жақын, құйрықтай тәтті болыңдар»* деп тілек білдіреді. Одан барлық құдалар ауыз тиеді. *«Құйрық-бауыр қазақ дәстүрінде құда болудың заңды белгісі – құжат болып бекітілген»* [11, 232 б.]. *«Жарысқазан»* – айы-күні толған келіншек толғатқан сәтте жасалатын қуанышқа арналған ырым [12, 150 б.]. *«Жеті қара»* – қалыңмал мөлшерін білдіріп тұр. Ал *«үйіне келген қонақты құрметпен қарсы алып, мал сойып қонақасы беру – жомарттықтың, елдіктің, азаматтықтың белгісі»* [12, 222 б.].

Қазақ халқының салт-дәстүріндегі көшіп-қонудың да өзіндік қырлары, ерекшеліктері бар. Мысалы, ақынның «Қазақтың қылып жүрген жұмысы» өлеңіндегі: *Жаз болса ауыл үй боп ыңғай қонып* – деп келетін тармағы, «Жылым – қой, тауық жылы мен үш жаста» шығармасындағы: *Басында Ақшақолдің жаз жайлауда, Қошпелі қазақ болып қырға шықты* – өлең жолдары қазақтың көшпелі өмір салтынан хабардар етеді. Яғни, көшіп-қону салты халық өмірінде ерекше сипатқа ие болған. Бұл турасында ғалым В. В. Радлов: «Қазақтың мінез-құлқы, әдет-ғұрпы, ойлау жүйесі, бір сөзбен айтқанда, бүкіл өмірі мен іс-әрекеті осы көшіп-қонумен тікелей байланысты» – деп жазады.

М. Ж. Көпейұлы енді бірде: *«қымызын басын қосып ортаға алған, Жағалай қонып алып судың бойын. Сонымен өз ермегі өзінде боп, Салады шаруасына гақыл-ойын»* [11, 23 б.], – деп, жағалай өзен бойына қонған өз ермегі өзінде, еркін жатқан халықтың өмір салтын бейнелейді.

Г. Н. Потанин: «Қазақтар – пысық, өмірге құштар халық, олар ойын-сауыққа құмар... той мерекені сүйеді», – дейді. Ақын шығармаларына үңілсек: *«Сауықтан қазақ болып біз тыйылсақ, Басқа жұрт қарап тұр ма қылмай ойын?!»; «Жиын-той, күнде сауық мерекелі. Келісімен отау үйі ордадай боп, Үй болып кетіп еді берекелі»* – деп, М. Ж. Көпейұлы қазақ халқының сауықшыл қасиетін суреттейді.

Отау үй тіркесі ұлттық баспана атауына ие лингвомәдени бірлік. Ұлт тіліндегі *ақ орда, ақ үй, қара үй, қараша үй, отау, қос, орда* атаулары – ұлт тұрмысынан хабар берер лингвокультуремалар.

М. Ж. Көпейұлы «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз» атты шығармасында: *«Партия, болыстыққа таласқаннан, Ас берген, ұмытып тұр, қалың тойын. Ұры да қуаттанды партиямен, Көрсетіп әлсіздерге жуан мойын»* [11, 23 б.].

Берілген мысалдағы *ас беру* ұлттық салт-дәстүрді білдіретін мәдени атау. Мұндағы «ас» лингвомәдени бірлігіне келсек, «Ас тек қана тіршілікте, қоғамдық өмірде әлеуметтік статусы өте жоғары, аса қадірлі кісілерге беріледі. Ас беру дәстүрі алдымен өлген адамға арналған, кейін бұл дәстүрлік салт еске алу кейпіне енген» [7, 116 б.]. Бұл ұғымның қазақ танымында мәні өте жоғары. «*Ас беру*» дәстүрінде асқа салтанатпен келуден бастап, табақ тарту, ән-күй, айтыс өнері, ұлттық ойындар, палуан күресі, сайыс, жамбы ату, бәйге жарысы ұйымдастырылады. *Бәйге* – ұлттық ойындардың ішіндегі ең маңыздысы болып саналады. М. Ж. Көпейұлы тілінде бұл ұлттық мәдени бірлік ауыспалы мағынада жиі қолданылады. Мысалы: *«Бәйге аты боламын деп өзгіңкөр; Көрдің бе бәйге алғанды қарап тұрып»* [11, 130 б.].

«Бәйге алды талай өтірік шынан озып» [13, 196 б.]. *«Бәйгеден келе алмадым бапсыз шауып»* [11, 199 б.].

Қазақ халқының мәдени өмірінің ерекшелігін танытатын тілдік белгілердің бірі – *құда түсу*. Құда түсу салтынан ұлтқа тән қасиеттерді аңғаруға болады. Оның өзіндік ерекшеліктері, бірнеше жолдары бар. Мысалы: «Екі адам достықтары артып, туыс болғысы келсе, балалы болмай жатып, құда болып жатады. Бұндай құдалықтың түрін «бел құда» деп атайды. Ежелден келе жатқан құдалықтың тағы бір түрі «бесік құда». Екі нәрестені бесікте жатқан кезінен айттырып қояды» [12, 31 б.]. Бұл дәстүрдің ерекше үлгісі «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында жақсы сақталған. Ал ақын тілінде бұл дәстүрді танытатын лингвомәдени бірліктер қоғамның өзгерісіне қарай басқаша сипат алған, заманға сай халық та өзінің ұлттық мәдениетінен алыстағанын көреміз:

Мал алып бесіктегі жас қызына,

Жалтылдап барысады құдасына...

Бай, жарлы, төре, қара – тек талғамас,

Құдалық бұл заманда, партия үшін [11, 15 б.].

Ұлттық өнерге қатысты лингвомәдени бірліктер: *«Домбырамен айтқанда, қосылса әні, Өлең сөздің кіреді сонда сәні. Өлген сөзді тіріліп сойлегенде, Құлақ салған сүйсініп, дейді: «Пәлі!»* [11, 178 б.]. Ұлттың ән-күй өнерін білдіретін лингвомәдени бірліктерден ұлтқа ғана тән ерекшеліктері, тапқырлығы, зеректігі, шешендігі көрінеді.

Ұлттық теңеу. «Теңеу – көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған, дүниетанымның ұлттық ерекшеліктері бас қосқан категориялардың бірі» [6, 3 б.]. Мысалы, *«Қошпелі мал сықылды жүрген халық; сүзектен тұрған жандай; жұмақтың хор қызындай, жылқының шаңқан бозындай, иілген аққу-қазындай; өз бойын тоты құстай сылаңдатқан; ақ сұңқар құстай таранып; бұлбұлдайын сайраған; қозыдай шулап маңыраған»*.

Теңеу – көркем мәтінде көрнекті орын алатын әсерлі сөз және затты, нәрсені, құбылысты немесе солардың белгісін, қасиетін, сапасын көрсететін көркемдік ұғым және көркем ойлаудың ұлттық ерекшеліктері жинақталған категория. Олар стилистикада эмоционалды-экспрессивті лексикаға және көркем ойға құралған тіркестерге байланысты айтылады. Теңеу ауыспалы мағыналардың пайда болуына және экспрессивтік қасиеттерінің күшеюіне байланысты сөздің мағыналық ауқымының кеңеюі, оның көркем шығармадағы эстетикалық қызметін дамыта түседі.

Тұрақты теңеулердің де, еркін теңеулердің білдіретін негізгі мағынасы – компаративтік мағына. Бұл екеуінің арасында ешқандай семантикалық айырмашылық болмайды. Мәселен, «үндемеген үйдей пәледен құтылады» тұрақты теңеу мен «ол үйдей тастан секіріп өтті» деген еркін теңеудің айтылуы бірдей. Ал олардың өзгешеліктеріне келсек, тұрақты теңеулер – фразеология жүйесіне кіретін «тілдік штамптар», ал еркін теңеулер – жеке ақын-жазушылардың творчестволық лабораториясында дүниеге келген индивидуалды-авторлық сөз кестелері [8, 11 б].

М. Ж. Көпейұлында: *Иілген жаңа туған айдай қасы; Түймедей домаланған гауһар басы; Көзінің қаралығы қарақаттай, Сөзі бар ақ қағазға жазған хаттай, Көзіндегі құралайдың ойнақтатып; Жарқ етіп шыққан күндей қабақтары, Үлтілдеген мақтадай тамақтары, Алмадай екі беті үзіліп тұр, Үзілген қызыл гүлдей тамақтары; Мәжіліс көңілді ашар гүлстандай; Сайрайды сандугаш пен бұлбұлдай боп [11, 302 б.]; Кер маралдай керіліп, Оймақтай аузы бүріліп, Алтайы қызыл түлкідей; Тартқан сымдай бармағы, Сап күмістей тырнағы; Айдын-шалқар көлдегі, Иілген аққу-қазындай; Аққу құстай бөлініп [13, 375 б.]; Сөйлеген қара сөзді жүндей түтіп [11, 124 б.]; Назым сөз аузындағы тұрған тістей [13, 140 б.].* Ақынның сөз қолданыстарынан шығыстық дәстүр байқалады. Сүйкімді назым сөздің екендігі, Бақишада үлтілдеген қызыл гүлдей [13, 302 б.]. Мұнда «қызыл гүлдей» тұрақты тіркесі деректі затқа дерексіз затты теңеу арқылы жасалған. Мағыналы, әсерлі сөздерін жұмсақ, нәзік затқа теңеп, образды тіркес жасайды. Ол ақынның жеке қолтаңбасы көрінетін авторлық теңеуге жатады.

М. Ж. Көпейұлы тұрақты теңеулерді жаратылыс кереметтерін көрсету үшін қолданады. Тұрақты теңеу құрамындағы сөздердің орнын ауыстырып, экспрессивтілікті арттыра түскен: *Тау мен тас, ағаш пен шөп, көл мен өзен, Түріндей текеметтің түр жаратты.*

М. Ж. Көпейұлы тіліндегі лингвомәдени бірліктерді талдау барысында ұлт мәдениетіндегі құнды дүниелерді ұлттық тілдің күдіреті арқасында көркем шығармаларында бейнелей білген жазушының шеберлігі мен таным дүниесі танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Қайдаров, Ә.** Этнолингвистика // Білім және еңбек. 1985, № 10. – 18–22 б.
- 2 **Маслова, М. А.** Лингвокультурология.– М. : Академия, 2001. – 202 с.

3 **Воробьев, В. В.** Лингвокультурология (теория и методы).– М., 2001. – 202 с.

4 **Әмірбекова, А. Б.** Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшелігі. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2006. – 107 б.

5 **Сафронова, И. Н.** Художественный текст как культурно-смысловое пространство // Язык и культура. 1993. – 190 с.

6 **Имашева, Г. Е.** Міржакып Дулатұлының шығармаларындағы ғаламның тілдік бейнесі. фил. ғыл.канд. дисс. Алматы. – 2007. – 119 б.

7 **Попова, З. Д.** Язык и национальная картина мира. Воронеж, 2003. – 267 с.

8 **Снасапова, Г. Ж. Ф.** Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2003. – 141 б.

9 **Нұрахметов, Е. Н.** Проблемы супрасегментной фоностилистики. дисс. докт. филол. наук. М., 1997. – 235 с.

10 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасы. Филол.ғыл.док.дисс.автореф. – Алматы, 1997. – 53 б.

11 **Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары. 4-том. Павлодар, 2004. – 535 б.

12 Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 2004. – 200 б.

13 **Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары. 1-том. Павлодар, 2003. – 436 б.

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ОҚЫТУДАҒЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ҚОЛДАНАТЫН ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

ДОСАНОВА Ж. А.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 3 Ертіс ЖОББМ, Ертіс а.
ӘБЕНОВА Ә. Е.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 3 Ертіс ЖОББМ, Ертіс а.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы № 205 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес білім сапасын арттыру жөніндегі жұмыстың негізгі бағыттары білім беру процесіне қатысушылардың үздік білім беру ресурстары мен технологияларына бірдей қолжетімділікті қамтамасыз ету, жылдам өзгермелі әлемде табыстылығын қамтамасыз ететін білім алуға деген білім алушылардың сұраныстарын

қанағаттандыру, Қазақстан Республикасы азаматтарының жалпы білім беретін мектептерде интеллектуалдық, рухани және дене бітімі дамуын қалыптастыру болып табылады.

Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған. Білім беру мазмұнын жаңарту шеңберінде оқу бағдарламаларын әзірлеу кезінде қазақстандық педагог-практиктердің және ғалымдардың ұсыныстары ескеріліп жасалады.

Қазіргі кезде білім беруге қойылатын талаптарға сай тиімді әдіс-тәсілдерді әр мұғалім сабақтарында қолдануы тиіс. Жаңартылған білім беру бағдарламасында қазақ тілі пәнінің берілу жайы өзгеше. Бағдарламада оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен» орналастырылған және бір-бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр.

Білім берудің негізгі мақсаты-білім мазмұнының жаңаруымен қатар, оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді.

Қазіргі таңда мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қолдану-заман талабы.

Білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті түр.

Өз білімінің нәтижесінде оқушы бойында сын тұғысынан ойлау, білімін шығармашылықпен пайдалана білу, зерттеушілік дағдылары, АКТ дағдылары, топта және жеке жұмыс істей білуі, тілдік дағдылары, қойылған міндеттер мен күрделі мәселелерді шеше білу дағдылары қалыптасады.

Жалпы оқушылар жаңа бағдарламаны дұрыс қабылдау үшін қазақ тілі сабақтарында оқыту әдісін дұрыс тандау ең басты мақсаттардың бірі.

Қазақ тілі сабағында сөздік құзыреттілікті дамыту үшін мынадай әдіс-тәсілдерді қолданамын: сұрақ-жауап, түсінігін айтқызу,

көрнекілік, кітаппен жұмыс, суретпен жұмыс, аудио-бейне тәсілдері, интерактивті әдістер.

Қазақ тілін үйреткенде, тілді қызықты ету және бала жадысында сақталу үшін не істеу керек? Негізінен балаларға тілді, есте сақтау арқылы үйретеміз. Бала есінде ақпаратты сақтаудың екі жолы бар. Оны жүрекке жол деп те айтуға болады.

Біз ақпаратты ми арқылы және жүрек арқылы қабылдаймыз. Егер сіздерден бір ай, бір жыл бұрын не болғанын сұрасам, оны еске түсіру қиынырақ болар, өйткені біз ақпаратты ми арқылы қабылдадық. Ал керісінше, бір ай, бір жыл бұрын қандай қуанышты, не ренішті оқиға болды десем, бірден есіңізге түсіресіз, өйткені ол ақпаратты жүрек арқылы сақтадыңыз.

Сонда ақпаратты жүрек арқылы қалай қабылдауға болады деген сұрақ туындайды.

Оқушыға тілді үйреткенде, оны міндетті түрде қызықтырып, уәжін көтеру керек. Ол үшін сабағымызда әдіс-тәсілдері, яғни стратегияларды шеберлікпен тиімді қолдану қажет, бұрынғы дәстүрлі сабақтардағыдай дайын идеяларды ұсынып, өзіміз түсіндіріп, сыныпты басқарып жатқанның пайдасы жоқ, оқушылардың өздеріне білім мен идеяларды құруыларына мүмкіндік беру керек. Сабақ – оқытудың барлық кезеңінде мұғалім мен баланың бірлесіп істейтін тиімді әдістердің жүйесін пайдалану қажет.

Қазақ тілі сабағында қолданылатын әдістерім:

Психологиялық ахуал туғызуда. Сабақтың басы(2-5 минут)

«Мен елімді сүйемін» тренингі

- 1 Егер сенің досың бар болса, көршінің басын сипа;
- 2 Егер сенің анаң бар болса, өз басыңды сипа;
- 3 Егер сен, әкенді жақсы көрсең көршіңді құшақта;
- 4 Егер сен мектепті жақсы көрсең, аяғыңды топырлат;
- 5 Егер сен Отанымызды, Қазақстанымызды жақсы көрсең, алақаныңды соқ!

– **Сәлемдесу.**

Амансыз ба, жерата!

Амансыз ба, күнана!

Амансыз ба, достарым!

Сәлеметсіз бе, қонақтар!

Сәлеметсіз бе, мұғалім!

Әр елдің амандасу салты арқылы бір-бірімен амандасу.

Жұптарын тауып, бір-біріне қарама-қарсы тұрады. Әр елдің амандасу салтын жасайды.

Қазақтар – қол алысады
Италияндықтар – құшақтасады
Бразилиялықтар – бір бірінің иығын қағады
Зимбабальдықтар – арқасымен амандасады
Македониялықтар – шынтақпен амандасады
Никарагулықтар – иықпен амандасады
Австралиялықтар – шапалақ ұрып серкіреді

Комплимент айту

Шеңберге тұру. Оқушылар бір-бірінің қасиеттерін айтып бөліседі.
(Миша ақылды, Салтанат әдемі, Никита күшті...)

Сабақтың ортасында қолданылатын әдіс – тәсілдер.

Сөздік әдістер: түсіндіру, әңгіме, әңгімелесу, кітаппен жұмыс.

Көрнекі әдістер: иллюстрация және демонстрация.

Жұптық жұмыс. Кеспе әріптерден сөз жинау

Табиғи тәсіл. (көрнекі құралдар). Бұл тәсілге «8 тәсіл» әдісін жатқызуға болады. Сегіз жолды екі бағанға сөздер мен суреттерді қойып, сәйкестендіресіз.

«Мозайка» әдісі. Сөйлемдерді жеке бөлеміз, ал оқушылар ретімен жапсырады.

Карусель (екі шеңбер) әдісі. Белгілі бір тақырыпқа байланысты сұрақ беріледі. Кім? Не? Қандай? т. б. сұрақтарға жауап беру.

«3 қадам» әдісі арқылы тілдерін дамыту.

Сурет 1

Қадамдар:

- 1 Бұл – менің анам.
- 2 Оның аты – _____
- 3 Ол әдемі. (Ол ақылды, ол күшті)

АКТ қолдану әдіс – тәсілдер. Қазіргі сабаққа қойылатын талап тұрғысынан техникалық құралдарды, кестелер, сызбалар, ұнтаспа жазбаларын пайдалану арқылы оқушылардың есту, көру сезімдеріне әсер ете отырып, олардың ойлану қабілетін дамытуға көңіл бөлінеді. Қолданылатын көрнекіліктер оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырады, түсіндірілген материалдарды саналы меңгертуге ықпал жасайды. Оқушылардың білім сапасының көп жағдайларда төмен болуы, осындай түрлі ойлау

әрекеттеріне бейімделмеуден, дағды бермеуден деп айтуға болады.

Стоп – кадр әдісі. Видеоны көріп, кім туралы екенін табу

«Интервью» әдісі. Жұптасып бір бірінен интервью алады.

Сабақтың қызықты өтуі үшін әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолданамын.

Соның ұтымды бір түрі – ойын арқылы тіл дамыту болып табылады.

Енді бірнеше ойын түрлерін айта кетейін:

«Ойлан тап» оқыта үйрету ойыны.

Мұғалім кім? деген сұрақ қойғанда, оқушылар ата, әке, іні деп жауап беруге тиіс. Мұғалім қандай? деп сұрақ қойғанда, ақылды, әдемі, күшті деп жауап берулері керек (мақсаты: оқушылар қойылған сұрақты түсініп, оған дұрыс жауап таңдай білулері керек. Яғни кім? деген сұраққа сызғыш деп жауап берілмейді).

«Мені түсін» оқыта үйрету ойыны.

Бұл ойынды жекелеген сөздер мен сөз тіркестерінің айтылуын меңгерту кезеңінде қолдану тиімді. Ойынның бір артықшылығы- алдын ала қосымша дайындықты қажет етпейді. Мұғалім тақта алдына оқушыларды бір қатар етіп тұрғызады. қатардың бас жағына өзі тұрып, жанындағы оқушыға жаңа сөздердің бірін сыбырлап айтады. Оқушы дәл осылай сол сөзді келесі оқушыға сыбырлап айтады. Ойын осылай жалғасады. Қатар аяқталғанда, соңғы тұрған оқушы өзі естіген сөзін дауыстап айтады. Алғашында мұғалім жасырған сөз бен соңғы сөз салыстырылып, бастапқыда сөзді бұзып айтқан оқушы сол сөзді бірнеше рет қайталайды. Осылайша бірнеше сөз жасырылып, олардың айтылуы бірнеше рет қайталанады.

«Мәтінді кодтау» әдісі.

Кесте 1

Код белгілері	Белгі мағыналары
○	Сіз үшін жаңа сөз
-----	Маңызды сөйлемнің астын сызыңыз
+	Келіскен пікірдің жанына немесе үстіне белгі қойыңыз
x	Артық мәліметті сызып тастаңыз
?	Түсінбеген сөйлемнің қасына қойыңыз

«Сия ысыраптаушы» әдісі.

Өткен әңгімелердің тізімін жазу. Кім көп жазып шығады? (конкурс түрінде өткізуге болады).

Сабақтың соңында қолданатын тиімді әдіс – тәсілдер.

Кесте 2

		
Шабадан – әрі қарай менің керегіме жарайды. Чемодан – всё, что пригодится в дальнейшем	Ет тартқыш – алған ақпаратты өңдеймін, қорытамын. Мясорубка – информация переработою	Себет – барлық ақпаратты тастаймын. Корзина – всё выброшу

«Кері байланыс Сэндвичі» немесе «Мадақтау сэндвичі»

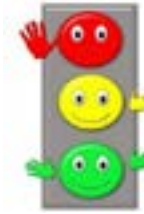
Сурет 2

- 1 қабат – түсінгені туралы оң пікір;
 - 2 қабат – сыни көзқарас, нені өзгерту керек және қалай өзгерту керек;
 - 3 қабат – оң көзқарас бере отырып, болашаққа ұыныс беру: маған ұнады, дегенмен келесі жолы
- «Бес саусақ» әдісі**

Сурет 3

«Бағдаршам» тактикасы

Сурет 4

«Бағдаршамды» түсінгенін анықтау үшін қолданыңыз.

Мысалы:

Қызыл түс – түсінген жоқпын;

Сары түс – тағы да практикакажетететін сұрақтар бар;

Жасыл түс – барлығы түсінікті.

Әрине, осы әдістердің ішінде көпшілік қауымға белгілі, көп қолданылып жүргендері де бар, сонымен қатар, осы әдіс-тәсілдерді оқытушы өз пәнінің ерекшелігіне байланысты түрлендіріп, құрастыруына және қосымша элементтер енгізуіне де болады. Қазақ тілі сабақтарында білім мазмұнын жаңарту бойынша қолданатын тиімді әдіс - тәсілдердің түрлері оқытуда қолданылатын әдістердің басқада түрлерін ары қарай іздеп, талдап қарастыруға болады.

Қорыта келе осы әдіс-тәсілдерді қолдану нәтижесі:

Оқушы тұлғасының танымдық қабілеттерін дамытуға;

Оқуға жағымды қызығушылық қалыптастыруға;

Белсенді сөздік қорын, ауызша және жазбаша тілін ұстартуға;

Тұлғаның қиындықтарға даяр болу және оны білу, қарым – қатынас, ойын, танымдық, өзін-өзі бекіту қажеттіліктерін қанағаттандыруға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 2017–2018 ОҚУ ЖЫЛЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАЛПЫ ОРТА БІЛІМ БЕРЕТІН ҰЙЫМДАРЫНДА ОҚУ ПРОЦЕСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ Әдістемелік нұсқау хат.

2 «Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер» Ахметкалиева С. Т., 2017 ж.

3 «Жаңартылған білім мазмұны – заман талабы» Тультаева П., 2017 ж.

ҰЛТТЫҚ ТІЛ: ТАНЫМ МЕН ТАБИҒИ ОРТА

ЕЛІКПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүгінде әлем тілдері арасында тілді сақтау, әр халықтық алғашқы тілдік қалыптарын қалпына келтіру мен қорғау мәселелері негізгі күн тәртібіне қойылғаны белгілі. Осы тұста қазіргі қазақ тілі де әлемдегі басқа тілдер сияқты жаһандық тұтасулар мен бірігулер кезінде өзіне қатысты бірнеше мәселелерді шешуі қажет.

1 Ұлт тілінің сипаттарын орнықтыру.

2 Тілді ұлттық ерекшеліктерге сәйкес келмейтін тілдік бөлшектерден тазарту.

3 Қазақ тілінің түркілік сипатына азар сала отырып, басқа да туысқан түркі тілдерінің сақталуына ықпал ету.

4 Тілді бүгінгі демографиялық ауысулардан қорғау.

5 Әлеуметтік топтардың тілді өз ыңғайларына қолдануына тосқауыл қою.

6 Жаңа мәдениет пен өркениет белгілерін тілге енгізе отырып, тілдің өз табиғи болмысының негізі қалуына жағдай жасау.

Осы аталған негізгі мәселелер бүгінгі күні жер шарындағы барша тілдер үшін қауіпті тұсқа айналып отыр. Әлем тілдерін бұрынғы «тіл мәдениеті», «сөз мәдениеті» терминдері аясында қарастырып, оны сақтау үшін жүргізілетін іс-шаралар жетімсіздігін танытып отыр. Жер шарындағы түрлі жаңа технологиялар мен ғылымның дамуы адамзат үшін игі жетістіктер болғанымен де бірнеше проблемелерді шешуді де талап етуде. Бұл материалдық игіліктерден рухани құндылықтарды қорғау мәселесін тудырып отыр. Осы мақсатты ерте анықтаған шет ел ғалымдары тілге экологиялық зерттеулер қажеттігін айтады.

Жаратылыстану ғылымдарына жататын «ecological» – қоршаған ортаны қорғау туралы ғылым. Осы ғылымды тіл біліміне әкелу тілге жаңа зерттеу бағыттарын пайдалану қажеттілігінен туындап отыр. Қазақ тіл білімінде «эколингвистика» – жаңа ғылым саласы. Бұның қажеттілігі тілді мәдениет ықпалымен қорғау, сөз мәдениеті нормалы қалпында ұстаудың аясының тарылып бара жатқандығымен анықталады.

Қазіргі тіл біліміндегі эколингвистикалық зерттеулердің қажеттілігін төмендегі мәселелер анықтайды.

1 Тіл мәдениеті бір тілдің ішіндегі мәселелерді, тіл ішіндегі заңдылықтардың сақталуын қарастырады.

2 Бүгінгі тілдерге тіл ішіндегі өзгерістерден гөрі сыртқы қауіптердің молдығы анық сезілуде.

3 Кез келген тіл сақталуы үшін ол жеке өзінің нысандарын ғана қорғап қала алмайды. Оның нысандарының сақталуы үшін көршілес тілдердің сақталуы, тектік тілдердің бірлігі қажет.

4 Генеологиялық тұтастық тілдерді сақтаудың негізі болуы шарт деген теорияны ұстана отырып, тілді сақтауда тектік бірлікті сақтау нысан етілуі керек.

5 Тілдердің сақталуы үшін шекаралық, аймақтық сипаттар үнемі назарға ұсталынуы керек деген мәселелер көтерілуде.

6 Тілді сақтау үшін тек тілге қатысты рухани игіліктер ескеріліп қалмауы керек. Онда ұлттың тұтас этностық қалыптары зерттеуге алынуы тиіс.

7 Тілді сақтауда тек рухани құндылықтар емес, материалдық құндылықтар ескерілуі шарт. Халықтың тұрмысы мен шаруашылығына қатысты мәселелерге назар аудару, оларды жаңғырту арқылы ғана тілді сақтау мүмкіндігі туатындығын бүгінгі қоғам анықтап отыр. «Эколингвистика» туралы ғылымының алғашқы пайда болуына түрткі болған – Г. Геккельдің көпжасушалылардың жасалуы туралы теориясы. Алғашқы тектік (генеологиялық) ағашты жасап, осыдан тарайтын бұтақтар арқылы келесі ұрпақты көрсетті. Геккельдің биогенетикалық теориясы бойынша жекелік даму организмнің қоршаған ортасына байланысты құрылады. Осы теорияны тілге салған шет ел ғалымдары бір кездері тілді биологиялық ғылымдар қатарына да жатқызған [1, 7].

Кеңестік тіл білімі ғылымы бұл теорияны бүтіндей қолдамады. Дегенмен бұл туралы пролетариат көсемдерінің бірі Ф. Энгельс «Анти-Дюрингте» де айтады.

«Табиғат диалектикасын» жазған Гегельдің еңбегі туралы айта келіп: «... Ол тұңғыш рет бүкіл табиғи, тарихи және рухани дүниені процесс түріндегі нәрсе, яғни үнемі қозғалуда, өзгеруде, қайта құрылуда және дамуда деп таныды, сөйтіп осы қозғалу мен дамудың ішкі байланысын ашуға тырысты» [2, 27].

Гегельдің еңбегі тілдің өзін зерттеуде:

а) табиғи үрдіс немесе организм;

б) тарихи үрдіс (диахрониялы даму);

в) рухани үрдіс (қоғамдағы құндылықтарды сақтаушы, жеткізуші т.б. қызметтері) деп алғандығын анықталады. Сондықтан да кеңестік саясат түркі мемлекеттерін құртуды түркі тілдерін құрту негізінде жүргізді.

Қазақ тіл білімінде тілдің дамуы мен оның өзгеруі, ұлттық сипатын сақтауының қажеттілігін А. Байтұрсынов еңбектерінен кездестіреміз.

«Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген, сондықтан тілі азбаған. Өзгелер табиғатты зорлап, емлеге таңып, тілін аздырған» [3, 396].

«Тіл болу үшін уақыт пен орынның бір болуы шарт. Мысалы, біз қазақ тілі жөнінде айтатын болсақ, белгілі – бір территориядағы белгілі- бір жылдарда тіршілік еткен белгілі – бір халықтың нақты тілі жайында айтқан боламыз. Өйткені тіл бас-аяғы шектеулі бір ғана заманда жасалмақ емес, ол талай замандарды басынан өткереді. Тілді синхроника (син-біргелік, хроника – заман) жолмен тексеру деген сөз бірнеше замандардың нәтижесін бір заманға әкеліп, сәйкестігін қарау болып табылады. Ал бір замандағы тіл фактысын қосып (жинақтап) айтсақ, онда грамматика болады. Историческая грамматика деген болмайды – мыс. өйткені барлық замандаға лайықты грамматика жоқ. Бір тілдің лексика арқылы білдіретін ұғымын екінші тіл грамматика арқылы білдіреді» [4, 19]. – деген пікір айтқан Қ. Жұбанов тілдің тарихилығына да назар аударта кетеді. Осы тұста тілдегі «формализмнен» сақтану керектігін ескертіп, осы жолдағы еңбектердің кемшіліктерін де талдайды.

Қазақ тіл біліміндегі қолданбалы теорияны жасаған К. Аханов «Тіл біліміне кіріспе» еңбегінде осы мәселеге өз пікірін білдірген. «19-ғасырда ғылым атаулыда, әсіресе қоғамдық ғылымдар саласында, соның ішінде тіл білімінде әр түрлі құбылыстардың өзгеруі, тарихи дамуы тұрғысынан қарастыратын көзқарас пайда болып, ғылыми зерттеулерде историзм принципі қолданыла бастады.

...Тіл білімі ғылымдарының осы аталған екі тобының (жаратылыс тану ғылымдары, қоғамдық ғылымдардың) қайсысына жатады? Бұл мәселе ғылым тарихында түрліше қаралып, түрліше шешіліп келеді» [5, 5–7]. Ғалым маркстік-лениндік таныммен жазғанымен де ойлы жанға назар салатындай пікірлерді сол кезде білдіре алған. Ғалым шетел ғалымдарының неміс лингвисті А. Шлейхердің тілді биологиялық құбылыс деп атауын мсынайды. Бірақ сол кез үшін осындай ойды оқулыққа кіргізудің ой салу мен пікірге шақыру сияқты да болғаны анық.

Тіл білімін жаратылыстану ғылымдарымен сабақтастыра зерттеуге кейінгі кезеңдердегі жаңа таным мен тың ой ықпал еткені белгілі. Қазақ тілінің зерттеуде әдіснамалық негіз етіп ұсталып келген «маркстік-лениндік» әдіснама тұрақтылықтан алынып, тәуелсіз ой, ұлттық таным шеңберіне салып зерделеу кейінгі кезеңдер жемісі.

Қазақ тіл білімінде лингвоэкологиялық зерттеулерді алғаш қолға алған – профессор Н. Уәли [6].

Лингвоэкология немесе эколлингвистика саласын мүлдем жаңа бағыт деуге де келмейді. Шетелдік ғылымда зерттеу бағыттары мен

тәсілдеріне қарай өзгерістер болғанымен қазақ тіл біліміндегі тілді әдеби дамуымен сабақтастықта зерттеу, тектік қалпында қарастыру, ұлттық тұрмыс, шаруашылығымен алу, ареальді ескеру, экожүйе негізінде байланыстыру, әлеуметтік фреймдермен жалғастыру Р. Сыздықтың [7], [8], [9] зерттеулерінде де бар болатын.

Ғылымда ономастика – тарих, география және тіл ғылымдарының тоғысқан жерінен пайда болса, ал эколлингвистика термині ұғымын алғаш рет 1970 жылы американдық тілші Эйнар Хауген әлеуметтік лингвистика және психологиялық лингвистика ғылымдарының өзара әсерінен, яғни экологиялық [қоршаған орта (кеңістік)], әлеуметтік, психологиялық және тіл ғылымдарының негізінде пайда болғанын сөз етеді.

Эйнар Хаугеннің [10] зерттеуі бойынша эколлингвистика адам мен оның тіршілік ортасы туралы жаңа ғылыми бағыт болып қалыптасты. Бұл ғылым саласы қоршаған ортаның заңдары мен қағидалары, ережелері мен қалыптарына сәйкес адамның тілі мен таным қалыптасатынын белгіледі. 20-ғасырдың соңына қарай басталған эколлингвистика шетелдік және отандық тіл білімінде ономастика ғылымы аясында тілдік тұрғыдан қоршаған ортамен байланысына басты назар аударылып келген тіл саласы жаңа бағыттар мен міндет, мақсаттарды анықтады. Ал соңғы кезде орыс тіл білімінде эколлингвистика мәселесі туралы Е. В. Иванова [11], И. П. Кулясов [12], А. А. Кулясова т. б. ғалымдардың ғылыми зерттеулері пайда болды.

Тілдік орта лингвоэкологиялық зерттеудің түпқазығы болып саналатын қоғам мүшелерінің тілдік санасының қалыптасуына ықпал ететін, тілдік жүйенің жай-күйі мен сол тілді қолданудың қоғамдық-тілдік тәжірибесі, тілдің қоғамдағы болмысына, оның дамуы мен қызмет етуіне әсер ететін экономикалық, идеологиялық, мәдени, әлеуметтік-психологиялық, этнопсихологиялық факторлардың жиынтығы.

Кез келген тілдің екі түрлі қызмет атқаратындығын дәлелдейді.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Ендеше материалдық құндылықтарды да белгілейді.

Тіл – рухани құндылықтарды сақтаушы. Бұл екі қасиеті біртұтас жүйеде болғанда ғана тіл қоғамда толығымен қызмет атқара алады. Егер бір қызметі тоқталса, тілдің екінші қызметі тек әлсіреп қоймайды, тектік қалпын жоғалтады.

Тіл – адамның тіршілік ортасы, белгілі бір қоғамдастықтың, ұлттық ұжымның рухани тіршілік ортасы. Адамдардың да рухани дамуы ана тілі деп аталатын тілдік ортаның сау-саламаттылығына тікелей тәуелді.

1 Тіл – қоғамды біріктіруші.

2 Тіл – қоғамды ортақ мақсат, танымдарға жинақтаушы.

3 Тіл – белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік топтарды құрастырушы.

Тілдің осы аталған негізгі белгілері – қоршаған ортамен тепе-теңдікті қажет етеді. Яғни жаратылыс заңдарындағы тепе-теңдік заңдылығы тіл арқылы да өлшенеді. Бұл тепе-теңдік ұлттың мәртебесін тікелей байланысты.

1 Ұлттық рухани құндылықтарды сақтай алуына қажетті шарттардың болуы.

2 Рухани сабақтастықты ұстап тұра алуы.

3 Қоршаған орта тепе-теңдігін сақтай білуі.

4 Қоғамдық-әлеуметтік, қоғамдық-саяси белсенділігі.

Бұл белгілер тілдің тек басты белгілері ғана емес, экологиялық сипаттарын анықтауы. Бұл келесі сатымен байланысты.

1 Ұлт тілінің сақталуы шаруашылығының сақталуымен байланысты.

2 Шаруашылығының өзгерісі ұлттың материалдық құндылықтарын өзгертеді. Бұл өзгерістер олардың тілдің тектік қалпынан бөлінуіне әкеледі.

3 Шаруашылықтың өзгеруі тұрмыстың өзгеруіне ықпал етеді.

Шаруашылық пен кеңістік, орта мен адам қатынастарының заңдылығы қоғаммен бірге шешілгені анық. Соның бірі тыйым сөздер қазақтың жазылмаған заңдары болып қалыптасты.

Тыйым сөздер адам мен қоршаған ортаның төмендегідей белгілері анықтады.

1 Адам мен табиғат заңдарын қадағалады.

2 Адам мен қоғамдық ортаның ережелерін реттеді.

3 Адам мен адам қатынастарын анықтап берді.

4 Адамның өзінің жеке рухани ішкі тепе-теңдігін сақтауды талап етті.

5 Адам мен оның материалдық игіліктерінің ара қатынасын ашты.

1. Үлкеннің алдын кеспе. 2. Жағынды таянба. 3. Суға түкірме. 4. Тізенді құшақтама. 5. Бүйірінді таянба. 6. Түнде суға барма. 7. Малды басқа ұрма. 8. Қу таяқ таянба. 9. Шашынды жайма. 10. Сырт киімді желбегей жамылма. 11. Босағаны керме. 12. Саусағынды шошайтпа. 13. Күлді баспа. 14. Таңдайынды қақпа. 15. Табалдырықты баспа. 16. Ошақтағы отты өшірме. 17. Кір суды баспа. 18. Аяқ киімді төрге шығарма. 19. Бас киімді жерге тастама. 20. Бет – аузынды қисандатпа. 21. Тілінді шығарма. 22. Ернінді шығарма. 23. Үлкеннің сөзін бөлме. 24. Көкті жұлма. 25. Көкті баспа. 26. Айға қолынды шошайтпа. 27. Асты аттама. 28. Нанды баспа. 29. Басынды шайқама. 30. Киімді теріс киме. 31. Отқа түкірме. 35. Кісіні аттама.

Қазақ тілінің эколингвистикалық заңдылықтарды сақтаған тілдік танымдарын тіл тарихының әр кезеңдерінен, әр түрлерінен таба аламыз.

Қазақ тілінің де тарихы тереңнен тамыр тартады. Есте жоқ ескі замандар ізін халық тілінен табамыз. Ендеше қазақ ұлты да өзінің бай қазынасы сақталған халық тілінің сыр-сазын танып, оны арғы, бергі, бүгінгі мұрамен, әдебиет, дәстүр, мәдениет, өнермен, сабақтастыра алғанда ғана әлемнің рухани құндылықтары қатарында өз қолтанбамыз тарихты білу, оның бастау алар кезеңдеріне үнілу, бүгінгі күнге қажетін табуға ұмтылу – барлық халықтарға тән дәстүр. Әрі халықтың бақ-беделін, абыройын көтерумен бірге, мысалы, жоғарыдағы кестеге қарап қазіргі қазақ тіліндегі «ас», «сөз» сияқты сөздердің фонетикалық, лексикалық өзгеріс қалпын да тануымызға мүмкіндік туады.

«Ас» және «сөз» сөздері бүгінгі біздің талдап түсініп жүргеніміздей заттық мағынадағы бірі тамақ деген сөздің синонимі бірі, қатынасты жүзеге асырушы кіші бөлшек қана емес. Бұл – бірнеше тұрақты сөз тіркестерін құрастырып, қазақ тіліндегі ұлттық танымды анықтайды. Екіншіден, табу, эвфемизмдер, этнографизмдер қатарында қолданылып, ұлттық сипатты ашады.

Халық өз тарихын ертеден есте қалдырып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра етіп отырғанда қалады.

Тілдік ұқсастықтармен бірге қазақ тілінің, сондай-ақ, басқа да түркі тілдерінің әрбірінің өздеріне ғана тән ерекшеліктері де бар. Тілдің толып жатқан мәселесін экологиялық тұрғыдан қарастырудың мәні айрықша. Тілді тұтынушының, яғни тілдік тұлғаның, тілдік субъектінің ана тіліне деген сүйіспеншілік сезімін, тілдің өткендегісі, бүгінгісі, болашағына деген жауапкершілік сезімін тәрбиелеуде де лингвоэкологияның міндетіне жатады.

Тіл – адамзат қоғамындағы ортаны біріктіруші, ұйымдастырушы. Ендеше тілдің негізгі қызметі – қоғам мүшелерінің бір-бірімен сөйлесу, пікір алысу, арасын жалғастырушы қызметін, яғни қазіргі, бүгінгі, келешек арасына дәнекер болатынын да еске алатынымыз сөзсіз.

Тілдің, сөздің осындай қызметтерімен бірге халық жанында сөз киесі, сөз дауасы, сөз күдіретін, қасиетін құрмет тұтар тыйым сөздер, мақал-мәтел, даналық ойлар, сөз тіркестерінің де қолданар орнына қарай өз ерекшеліктері сақталған.

Қазақ халқы «Жақсы сөз – жарым ырыс» дейді. Жақсы тілек, игі ой адамды бақытқа жеткізеді деген түсінікті ашады. Мақал-мәтелдер – осының айғағы. Жақсы сөз естіп, білгір жанмен әңгіме құрса, «бір жасап қалдым» деген.

Қазақ халқы бір-бірінің қуаныш пен қайғысына, шаттық пен мұнына ортақтасып отыруды парыз санаған. Қуанышқа құтты болсын айтып, қайғы – мұңды сөзбен, тіл күшімен сейілтуді дәстүр еткен.

Халықта барлық қызық пен қуаныш, қайғы мен зар сөзбен өрнектелсе, дау-дамай, ұрыс «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінімен» шешілген.

Қазақ тіліндегі ұлттық дәстүр, тағылым, таным сипатындағы сөздер қоғамның түрлі сатысында алуан жағдай, жайға қарай үлкен қызметтер атқарған. «Айтылған сөз – атылған оқ» деген халық қағазға түспесе де, хатқа жазылып басылмаса да, кесімді уәжді, қорытылған тұжырымды заң деп қабылдаған. Тілдегі сөздің осындай ерекшеліктерін ескеріп, қоғамдық қызметін шартты түрде төмендегідей негізгі топтарға бөлуге болады.

Дау-дамай, ұрыс, қақтығысты шешетін сөздер (шешендік сөздер, билер дауы)

Сенім, күш, айбын болатын сөздер (сыйыну, табыну сөздері)

Ем, дауа, тән жарасын жазар сөздер (аластау, бәдік, түрлі ауруларды емдеу кезінде айтылатын сөздер)

Өткенді ескеп, болашақты болжар сөздер (бал ашу, құмалақ салу, қобыз ойнау, т.б.)

Тілек, жақсылыққа арналған сөздер (бата, тілек, алғыс)

Тыйым сөздер, қарғыс сөздер

Жан жадыратып, көңіл қуаныш өсірер; қуаныш әкелер сөздер (қошемет, қоштау)

Есе қайырып, кек қуып, намыс оятар сөздер (аруақ шақыру, ата-баба аруағына сыйыну)

Қуаныш, қайғыға ортақтасар сөздер (күттықтау, көңіл айту)

Қызметтеріне қарай түрлі орындарда қолданылатын сөздер, көркемдік бояуымен, нақты, белгілі ортада қолдану өрісі, айтылу саз, әуенінің бөлектігімен айшықталады.

Қазақ халқы осы арқылы сөздің қоғамдық-әлеуметтік орнын белгілеп қана қоймай, психологиялық, философиялық, танымдық мәнін де ашқан. Бұл адам мен қоршаған ортаның сипатын анықтауға бағытталған мақсаттан туғаны анық.

Бүгінгі жаһандық өзгерістер қазақ тілі біліміндегі эколлингвистика – саласының мәнін, өз орнын айқындалуына негіз болды. Эколлингвистика – тіл білімінің жаңа саласы сонымен бірге бұған дейінгі тілді зерттеудегі ойлардың жалғасы да. Қазақ тіл білімін тектік, материалдық құндылықтар негізінде зерттеудің негізі – эколлингвистикалық әдіс-тәсілдермен де байланыстылығы шешілетін әдіс екендігін тілші – ғалымдар өз зерттеулерінде айқындап та берді. Экологиялық сана және эколлингвистика өзара байланысты түсініктер болғандықтан да ол қоғамдық санамен, тілдік санамен тығыз сабақтасады. Тілдік бірліктер және экологиялық

белгілердің арақатынастары арқылы тілдегі фреймдердің орнына талдау жасау арқылы тілдің рухани және материалдық құндылық ретіндегі орны анықталады. Бұл лингвоэкологиялық дискур және эколлингвистикалық бірліктер ұғымдары – өзара байланысты және ерекшеліктері де бар ұғымдар болатындығын ашады. Сондықтан да бүгінгі қазақ тіл білімі ғылымындағы тарихи лингвистика, тіл мәдениеті, этнолингвистика, эколлингвистика және жаратылыс ғылымдарынан экологиялық негізгі білімдерді байланыстыра зерттеу – қажеттілігін айқындап отыр. Қазақ тілінің құрылымы мен тегі, ортасы, қарым-қатынасушылардың әлеуметтік сапасы басқалардан бөлек болғандықтан да бұған ұлттық эколлингвистикалық әдіс-тәсілдер мен теориялық негіз керек екені анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Нурушева, Д. А.** Эколлингвистика как раздел языкознания // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 5–4. – С. 890–893.
- 2 **Энгельс, Ф.** Анти-Дюринг – Алматы: Ғылым, 1957, – 317 б.
- 3 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағлымы – Алматы: Ана тілі, 1992, – 426 б.
- 4 **Жұбанов Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1999, – 476 б.
- 5 **Аханов, К.** Тіл біліміне кіріспе – Алматы: Санат, 1993, – 496 б.
- 6 **Уәли, Н.** Тілтанымдық зерттеулер – Алматы: Ғылым, 2000–2002 ж. ж.; 2003–2005 ж. ж. – 418б., – 426 б.
- 7 **Сыздық, Р.** Сөз күдіреті – Алматы: Санат, 1997, – 224 б.
- 8 **Сыздық, Р.** Сөздер сөйлейді – Алматы: Арыс, 2004, м 231 б.
- 9 **Сыздық, Р.** Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар – Алматы: Арыс, 2009, – 272 б.

ЖАСАУЛЫ ДЕП, МАЛДЫ ДЕП БАЙДАН АЛМА... (АБАЙДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ОЙЛАРЫ)

ҚҰМАРОВА А. Е.

№ 15 лицей-мектебі, Павлодар қ.

Абайдың өзінің халқына, келер ұрпағына өшпес әдеби мұра қалдырды.

Бұл өте бай мұраның тақырыбы, жанры сан алуан болғанымен оның негізгі идеясы – біреу. Ол – нұрлы ағартушылық идея. Ақынның қай шығармасын, қай өлеңін, қай бір өлең жолдарын алсақ та тәлім-тәрбиелік мәні зор асыл қазына.

Ұлы Абай бар асыл ойын замана жастарына, келер заман ұрпағына арнады. Сондықтан да жастар тәрбиесінің сан қырына, оның өзекті салаларына әлеуметтік тұрғыдан қарады. Соның бірі үйелмен тәрбиесіндегі жастарды жұбайлық өмірге баулу мәселесі болатын. Абай мән берген бұл проблема қазірде заманымыздың көкейесті (актуальді) мәселесі болып отыр.

Жастар тәрбиесінің бар тамырын басып байқаған сезімтал ақын жұбайлық өмірлерінің дұрыс, даярлықпен басталуын олар көрер бақыттың басы деп білді. Сол бақытқа жету жолындағы іс-әрекетке педагогикалық-этикалық тұрғыдан талдау жасады, бағдар ұсынды.

Көреген ақынның осы мәселеде ой толғаған ағартушылық пікірлері бүгінгі талап-тілектерге өте жақын екені оны таныған сайын айқындалып келеді.

Абай заманында аталмыш мәселеге жауапкершілік тек ата-анада болса, біздің заманымызды бұл мәселені қоғамымызда қолға алып, ең әуелі мектеп пен мұғалімдерге үлкен міндет жүктеп отыр.

Біріншіден, отбасылық өмірдің жалпы әлеуметтік ролін түсіндіруде Абай ерлі-зайыптылардың некелесудегі мақсатын, әрқайсысының жауапкершілігін түсіндірді. Абай отбасының екі мүшесін де жұбайлық өмірді үлкен саналықпен, жауапкершілікпен бастауын, ол үшін ішкі мүмкіндіктерді бір-біріне сай болуы керектігін ескертті.

Абай әсіресе қыз балалардың отбасылық өмірге ертерек баулынуы керектігіне ата-аналардың назарын аударды. Қыз күнінде сырттай әжептәуір болып жүріп, үй болғанда берекесі кетіп, азып-тозып, салақ әйел атануы жастайынан үй ішіндегі еңбек әрекетіне баулынбағаны деп білді. Әсіресе шолжаң болып өскен бай қыздарының барған елінде беделсіз болатыны, үй-іші тірлігіне ерте баулынбағанынан деп ескеріпті. Өзінің «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат» өлеңінде:

Жасаулы деп, малды деп байдан алма,
Кедей қызы арзан деп құмарланба,
Ары бар, ақылы бар, ұяты бар

Ата-ананың қызынан ғапыл қалма, – деп, жігіттердің жар таңдау мәселесінде аса құнды пікір айтты: Ол қазақта «Аяғын көріп асын іш, анасын көріп қызын ал» деген мақалға сай, тәрбиелі жақсы ананың перзентін малды болмаса да бағала, өмірлік жолдас ет деген ойы еді. Өйткені ұлы ақын тәрбиелі адамның, еңбекқор адамның өз бақытын өзі жандандыратынына кәміл сенді.

Үй болам деген жігіттерге қыздардың көркінен гөрі табиғи жақсы қасиеттерін бағалау керектігін ерекше атап көрсетті. Бұл жерде

ақын қыз баланың мінезінің жағымды болуына басты назар аударды. «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат» өлеңінде:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсе қызар нәпсіге ерме
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл бөлме, – деп жазды.

Қалыңдықты тек түр-түсіне, сымбатына ғана қарап бағалатпай, бәрінен бұрын оның адамгершілік қасиетіне, ішкі жан дүниесіне, ақыл парасатына, көргенділігі мен тәрбиелілігіне көңіл білдірді. Осы өлеңде асыл жардың психологиясын, адамгершілік парасатын:

Толқынын жүрегіңнің хаттай таныр,
Бүлк еткізбес, қалайша соқса тамыр
Жар көңіліне бір жанын пида қылып,
Білместігің бар болса, қылар сабыр, – деп көрсетті.

Екіншіден, Абай некелік – үйелмендік өмірдің этикасына өте жоғары мән берді. Ол махаббат иесі жастардың жұбайлық өмірі этикалық талаптарға сай болуын талап етті. Жастар бұл өмірді тек қызықты, тәтті өмір деп қана түсініп қоймай, оның елеулі қиындықтары да болатынын, ол қиындықты жеңуге жастар әзір болуы керектігін көрсетті. Абай махаббат сезімін стихиялы сезім емес (ес түсінен айрыла сүю емес) саналы сезім екенін, оның шешек атып, салтанат құруына үлкендер әрдайым жол сілтеп, қадағалап отыруын құптады.

Абай некелескен (ол замандағы некесі қиылған) жастардың бір-бірімен үйелмен мүшелерінің басқа кісілерімен, жора-жолдас, туған-туыс, ауыл-аймақпен сыпайы қарым-қатынаста болуын, жастардың құрметті болуы өздерінің мінез-құлқы, іс-әрекетіне байланысты екенін ашып көрсетті. Әсіресе бұл жерде жаңа түскен келінге қояр талаптың жоғары екенін:

Үйіңе тату құрбың келсе кіріп,
Сыздынбасын қабақпен имендіріп.
Ері сүйген кісіні о да сүйіп,
Қызмет қылсын, көңілі таза жүріп, – деген ойы арқылы жеткізді.

Ақын «Жігіттер, ойын арзан күлкі қымбат» атты өлеңінде:

Кемді күн қызық дәурен тату өткіз
Жетпесе біріндікін бірін жеткіз ...
Бір жерде бірге жүрсең басың қосып,
Біріңнің бірін сөйле сөзің тосып,
Бірінді бірін ғыззат, құрмет етіс.

Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып, – деп жас жұбайларға жарасымды инабат ирімдерін ұсынды.

Үшіншіден, Абай некелік өмірдің басталуы табиғи тірегі, яғни құқылық негізі жастардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі деп біледі. Абай түсігінде жастардың тең құқылығы махаббат бостандығы. Сол бостандықтың іс жүзінде асуы – олардың некелесуі деп қарады. Сондықтан ол өзінің көптеген өлеңінде осы идеясын паш етті.

Сүйген жүрек өз өмірін бөтен, өзі сүймеген адамға қимай, тіпті жас өмірін өз махаббатының құрбаны ететінін «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңінде:

Етімді шал сипаған құрт жесін деп,

Жартастан қыз құлапты терең суға, – деп, жас қызды өз бақытының құрбаны етіп көрсетуі ақынның махаббатты өмір деп бағалануын танытты.

Төртіншіден, Абай үйелмендік өмірдің психологиялық-эстетикалық мәнін махаббат жырларында өрнектейді. Өзінің басынан кешкен, оқып-білген, көріп байқаған жәйттерін түкпірінен жарып шыққан мөлдір бұлақтай төгілдірді «Көзімнің қарасы», «Ғашықтық құмарлықпен – ол екі жол», «Жігіт сөзі», «Білектей арқасында өрген бұрым», «Жастықтың оты қайдасын», «Жарқ етпес көңлім не қылса да», «Қызарып, сұрланып», «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл», «Махаббат, достық қылуға», «Мен сәлем жазамын». «Ауру жүрек ақырын соғады жай», «Жүрегім нені сезесін», т. б. өлеңдерінде шын махаббат не, ол адам психологиясына қалай әсер ететіндігін байқаға отырып, жастарды сүйіспеншілік қасиеттің сыршыл әуенін түсіне білуге баулиды.

Абай шаңырақ көтерер жастардың іңкәрлік сезімдерін өз өлеңдерінде шеберлікпен жеткізді. Шын махаббат сөзбен емес, сезіммен, жүрек лүпілімен, бір-бірін қас-қабағынан танып білуі деп білді.

«Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» өлеңінде:

Ғашықтың тілі – тілсіз тіл

Көзбен көр де, ішпен біл.

Сүйісер жастар қате етпес,

Мейлің илан, мейлің күл, – деп жазды. Жоғарыда айтып өткендей ұлы Абай сүйіскен жастардың махаббат бақыты – олардың өмір бойы бірге болу одағы – некелесуі деп білді. Сондықтан некелесуі бір ғана адамды шын сүйіп, сонымен өмір кешуі екенін өзінің «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде былай көрсетті:

Қызды сүйсең бірді-ақ сүй, таңдап тауып ...
немесе

Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүретін, – деп жастардың некелесуіне үлкен жауапкершілікпен қарайды.

Абай махаббаттың қартаймайтынын мәңгілік сезім екенін, оны қолдан шығарып алмай, өмір бойы аялау керектігін ескертті. Ақын

пікірінше некелескен жұбайлар бірін-бірі өмір бойы ұғынып, бірін-бірі құрмет тұтып, бір-біріне жанашыр етене жақын туыс адамдай болып кететінін танытты. Отбасылық өмірде қуаныш та мол, қиындықта болып қалатыны, сол сәтте шын махаббат қиындықтар барысында шындала түсетінін, ал жалған махаббат (құмарлық) әлсіреп, суына беретінін көрсетті. Абай махаббат сезімінің адамгершілік парасатқа ұласуын қуаттады. Өзінің соңғы жылдары есейген шағында жазған «Домбыраға қол соқпа» өлеңінде:

Онан да жылы жүзіңмен,

Кел, жарым, қара бетіме.

Жылы тәтті жауап айт

Іштегі қайғы дертіме,

Іштегі ескі жалынды,

Сөндір жаңа қылықпен.

Сөйлеші жақсы жағымды,

Мендей көңлі сынықпен, – деп, асыл жардың азаматқа сүйеу, көңілге медеу боларлық жанашыр достығын, қартаймайтын махаббатын паш етті.

Ақын жүрекпен сүйіскен жастардың қылығы сырттай қарағанда бір түрлі ерсі болып көрінетінін, бірақ бұл көріністің махаббатқа тән қасиеті өзінің «Ғашықтық, құмарлықпен – ол екі жол» өлеңінде аса сезімталдықпен танытты. Ол: «Ғашықтық келсе, женер бойынды алып,

Жүдетер безгек ауру сықылданып.

Тұла бойы тоңар, суыт, үміт үзсе,

Дәмеленсе, өртенер күйіп-жанып» – деп көрсетсе, «Қызарып, сұрланып» өлеңінде:

Қызарып, сұрланып

Лүпілдеп жүрегі

Өзгеден ұрланып

Өзді-өзі керегі.

Екі асық құмары,

Бір жолдан қайта алмай.

Жолықса ол зарлы

Сөз жөндеп айта алмай, – деп махаббат психологиясының бейкүнә кейпін, адамның батылдығынан, бағдарлылығынан, ақыл-есінен айрылған күйімен салыстырады. Ақын махаббат сезімінің адам көңілін толқытар асқақ та жағымды күй тудыратын сәттерін «Көзімнің қарасы» өлеңінде:

Қайғын – қыс, жүзін – жаз,

Боламын көрсем мәз.

Күлкіңіз бойды алар,

Бұлбұлдай шықса әуез.

Исің гүл аңқыған,
Нұрың күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,
Сүйегім балқыған, – деп тамаша суреттейді.

Ақын өз шығармаларында шын махаббаттың бар сырын жайып сала отырып, жастарды жалған махаббат, яғни уақытша құмарлықтан сақтандырды. Өзінің «Ғашықтық, құмарлықпен ол екі жол» өлеңінде шын ғашықтық пен жалған құмарлықтың өз алдына екі түрлі сезім екенін:

Ғашықтық, құмарлықпен ол екі жол,
Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол, – деп көрсете, «Жігіттер ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде:

Көп жүрмес, жеңсікқойлық әлі-ақ тозар,
Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қонар, – деп, олардың тұрақсыз, тұрлаусыз сезімдерін жек көрді. Әрі қарай «құяламын деген көңіл үшін» өлеңінде:

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,
Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар.
Ар мен ұят ойланбай тәнін асырып,
Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар, – деп, жастардағы өтініші құмарлықтың уақытша екенін, ол адамда азапсыз басталып, тез ұмытылатын құнсыздығын әшкере етті. Сондай-ақ үйелмендік өмірдегі қиындықтар кезінде шын сүйіскен жандарда махаббаттың мерейі аса түсетінін, керісінше жалған сезімнің суып, алыстай беретінін айрықша жеткізді.

Бесіншіден, ақын отбасылық өмірдің физиологиялық-гигиеналық мәніне ерекше назар аударды. Ол некелескен жастардың жұбайлық өмірі дер кезінде басталуын қалады. Әсіресе жігіттердің көпке дейін үйленбей жүріп алуын жақсылыққа жорыған жоқ. Бұл ойын өзінің «Ғабидоллаға» өлеңінде былай білдірді:

Мен – дағы көп естідім жастың назын.
Қол жетпеске қол созар, бар ма лажың?
«Боламынмен» жүргенде, болат қайтып,
Жалын сөніп, жас жүзін басады әжім, – деп, жастық шақтың негізгі шаруасы жастардың бас қасып, үй болуы деп көрсетті. Сезімтал Абай некелескен екі адамның жас мөлшері бір-бірінен алшақ болмау керектігін өзінің «Бір сұлу қыз тұрыпты хан қолында» өлеңінде:

Көрі, жас дәурені өзге тату емес,
Епке көнер ер жүрек сату емес.
Кімде кім үлкен болса екі мүшел,

Мал беріп алғанымен қатын емес, – деп, некелескен ерлі-зайыптылардың арасында 25–30 жылдай алшақтық болуы физиологиялық жағынан бір-біріне ай еместігін көрсете отырып, осы өлеңінде бұл ойын әрі қарай дәлелдей түседі:

Біреу – көк балдырған, бірі – қурай,
Бір жерге қосыла ма қыс пенен жаз.

Немесе:

Екі көңіл арасы – жылшылық жер,

Оны қайтіп қосады ол ант ұрған, – деп, мұндай некенің психологиялық жағынан да, биологиялық жағынан да үйлеспейтінін ескертті.

Алтыншыдан, Абай жастардың өз алдына шаңырақ көтерген кездерінде шаруашылық-экономикалық есебіне ыждағатты болуы керектігін естеріне салады. Екі жастың да отбасы қаржысын үнемді пайдалануын, адал еңбегінің құнын өмірлік қажетіне ғана жаратуға үндейді. Мақтан үшін артық дүниелікке қызықпай, не болмаса қолапаш сөзге қарқ болып, қолындағысын орынсыз шашпай үнемшіл болуға үйретті. Өзінің «Қуанбандар жастыққа» өлеңінде ол ойын былай білдірді:

Адалдан тапқан тиынды,

Сал да сақта қапшыққа.

Қолдағынды қорғап бақ,

Мал арзан деп аптықпа, – деп қолда бар қорды сақтап ұстауға, оны арзан дүниеге айырбастамай, тек мұқтаж-қажетіне жаратуларына кеңес берді. Үй болғаннан соң еткен еңбегіне қарай жиналған қаражат-қоры болуын мұқият тапсырды. Осылайша, Абай жастарды жұбайлық өмірге баулуда мына мәселелердің шегін ашып береді:

Жартаңдауда тәрбиелі, ақылы ажарына сай, еңбекқор, адамгершілігі мол, таза жүректі адаммен бас қосқан абзал екенін танытты.

Жастық шақ адам өмірінің ең қызық, ең жауапты, ең мағыналы шағы екенін, басты ерекшелігі: алданғыш көңіл, албырт сезім, сенгіш жүрек, батыл әрекет, қызыққа құмар, қызылға өш өткінші мезгіл екенін қатты ескертті.

Жастық шақта отбасы болу, мақсат қуу, білім алу, еңбек қарекетіне төселу қажетіне, сонымен қатар бұл шақ-адамдықтың басталу шағы екенін, оны қалайда дұрыс бастау қажетін ескерте айтты.

Абай үй болу бақыты екі адамның тілек-мүддесінің бірлігі деп білді. Жастар өз бақытының қожасы, мұны берік дәстүрге айналдыру өз қолдарында екеніне сенді.

Қорыға келгенде, Абай өзінің қол артқан үміті жастардың жұбайлық өмірді алдын ала даярлықпен бастауына ерекше мән берді. Ол өз кезіндегі үйелмен құрылымының барлық жай-жапсарын, жетістік-кемістігін түк

қалдырмай алдарына жайып салды. Жақсысынан үйренуге, жаманынан жиренуге бар қолынан келген үгіт-насихатын арнады.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ САТИРАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫ

МҰХТАРОВА Ә.

студент, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

КАРИПЖАНОВА Г. Т.

ф.ғ.к., профессор, «Тұран-Астана» университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Тіл – әр халықтың ұлы мұрасы, ұлттың тарихи жетістігі. Тіл – мәдениетті тану кілті, рухани және материалдық мәдениеттің қалыптасуына қатысатын үлкен күш, мәдениет ескерткіші, ұлт өмірінің айнасы. Ол мәдениеттің жалпы сипатын анықтайды. Осыған сай тіл әрбір этностың мәдениетінің өзгешелігін, екінші жағынан, тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпақтан ұрпаққа жалғасуын қамтамасыз етеді. Тілдегі мәдениеттің айқын үлгілері, әсем өрнектері ажарланған ұлттық бірліктер болмысын тіл арқылы ашудың маңызы зор.

Көркем әдебиет тілі мен жекелеген қаламгерлердің сөз қолдану машығын талдау, таразылау – бүгінгі күндегі жалғасын тауып келе жатқан маңызды мәселер қатарын құрайды. Қазақ әдебиетінің түрлі кезеңдерінде халықтың рухани дамуына өз туындылары арқылы үлес қосқан сөз шеберлерінің тілін тереңдеп зерттеу, стильдік дәстүрлерін саралау, қорыту арқылы стильдік байлықты молайтуға олардың қосқан үлестерін ашып көрсетудің мәні зор. Көркем сөз зергерлері қалыптастырған стильдік дәстүр мен өнеге, олардың қазіргі әдеби тілімізде игеріліп, дамытылуы қандай дәрежеде деген мәселелер де осыдан келіп туындайды. Суреткер белгілі бір қоғамдық ортада, әдеби атмосферада өмір сүретіндіктен өзінен бұрынғы және өз замандастарының шығармаларынан үйреніп отырады немесе оларға өзі ықпал етеді. Мұның негізінде тілдік бірліктердің лингвостилистикалық сипатын ашу арқылы сатиралық, юморлық мағыналардың берілуін және ұлттық болмысын таныту негізінде келуге болады. Мысалы ақын мұрасын зерттеген ғалымдар еңбектеріне назар аударсақ, М. Тілеужановтың «Лениншіл жас» газетінің 1956 жылғы № 61 санында жарияланған мақаласы «С. Торайғыровтың сатиралық шығармалары» деп аталады. Мақалада ғалым қазақ әдебиетіндегі сатираның өткір түрі Абайдан басталатынын тілге тиек ете келе, Сұлтанмахмұт, Сабит сияқты ақын-жазушылар шығармашылығы арқылы сатираның өткірлене түсіп, саяси-әлеуметтік мәнінің артқандығын баяндайды. Жалпы қазақ әдебиетінде

юмор, ирония, сарказмдарды беруде синекдоха, метафора, бірыңғай мүшелер мен қаратпа сөздерді тиімді жұмсай білген сатирик ақындардың бірі – С. Торайғыров. М. Тілеужанов ақынның сатиралық мұрасының зерттелмей жатқандығы жайлы мәселені көтереді. Ақынды сатиралық шығарма жазуға қазақтың сол кездегі тарихи дәуірі мен өмір орталығы итермелегендігі екендігі көрсетіледі. С. Торайғыровтың сатиралары әлеуметтік теңсіздікке бағытталғандығы айтылады.

Мақалада «Дін», «Бір адамға», «Кешегі көрген түс, бүгінгі іс», «Қандай басшы», «Зарлау» өлеңдері және «Қамар сұлу», «Кім жазықты» көлемді шығармалары талдау нысаны болған. «Қамар сұлу» романы тұтас аланда сатиралық шығарма қатарына жатпайтындығын ескерте келе, романда өткір сатиралық элементтердің бар екендігін баяндайды. Романда Нұрым, Оспан, Қалтан сияқты кейіпкерлеріне сатираның отты жалыны бағытталған. Зерттеуші мақаласында ақынның сатиралық мұрасындағы өз алдына бір шоғыры шығармаларындағы сатиралық портреттік суреттемелер екенін айқындайды. Сондай-ақ ақынның қарама-қарсы екі образды қоя отырып, кейіпкер портретін карикатураға шейін көтерген шеберлігін тап басып көрсетеді.

С. Торайғыров өз өлеңдерінде би-болыс, қожа-молдаларды ғана емес, замандастарын, бай қызы, бай балалары нысана етті. Ақын шеберлігі қаратпалар арқылы жеңіл юмор, мысқыл мен ажуа тудыра сөз мағынасын ойнатып, астарлы жұмсаудан көрінетіндігі айтылады. Зерттеуші: «... оның сатиралық шығармаларында ызалы кек, ашулы кекбасым жатады. Осы әдісті қолдана отырып, ақын сол объектілерге оқушысының наразылығын, ыза-кегін арттыруды ойлады. Сондықтан оның сатиралық шығармаларында жеңіл күлкі кездеспейді, ызадан күлкі, ашу шақырған, кекке толы күлкі ана ұшырайды», – деп тұжырымдайды [1].

Сұлтанмахмұт өз тұсындағы жаңаша оқып, ел басшысы, жұрт пысығымыз деп жүргендерді күлкі ететін «Қандай басшы» өлеңінде елге тиер пайдасы жоқ жандарды сынаған.

Қорыта айтқанда, С. Торайғыров сатирик ақын ретінде түрлі тәсілдерді қолдана отырып, өз заманын, өз заманының адамдарын сынай да, мысқылдай да білгендігі және ақын халық тілін ұршықтай үйіріп, сыныптай ойнатып қолданатын шеберлігі мақалада жақсы талданған.

Ал біз ақынның сатиралық шығармаларын оқу барысында ақын шеберлігіне таң қалмасымызға болмады. Қазақ әдебиетінде юмор, ирония, сарказмдарды беруде синекдоха, метафора, бірыңғай мүшелер мен қаратпа сөздерді тиімді жұмсай білген сатирик ақындардың бірі – С. Торайғыров.

Сұлтанмахмұт ақынның «Сымбатты сұлуға» деген өлеңінде сұрықсыз қыз-келіншектердің кейпін жасауда иронияға көп барды.

Бұл өлеңінде ақын экспрессивтіліктерді қолдана отырып, сатиралық тұлғаға деген жиренішін көрсетеді. Мысалы: «*Қол жумай обырланып жеген асың*» немесе «*Салды балақ қарғамсың салтылдаған*» деген сөздер ақынның «*Сымбатты сұлуға*» деген жиіркенішін, ащы кекесінін жеткізеді, «қарғамсын» деген бірлік сәтті қолданылған. Бұл ретте ақынның сөз мағынасын кеңейтіп, оған лексикалық мағынасынан тыс эмоцияналды-экспрессивті бояу беретін экспрессивтіліктерді қолдан

Сүйдірген саған мені көкшіл тісің,

«Адыра қалғыр, ойбай» деп қылған ісің,

– деген жолдардағы «Адыра қалғыр, ойбай» сөздері ауызекі сөйлеу тілінің элементтері кейіпкер тілінде келіп, оның шайпау мінезін, салақтығын ажуалауға негіз болады. Бұл жерде ақынның сатиралық тұлғасын барынша ашу жолындағы асқан шебер С. Торайғыров өлеңдерінде қаратпа сөздерді қолданады. Әсіресе, «Сымбатты сұлуға» шығармасындағы қаратпа сөздердің қолданылуы ерекше. Мұнда ақын сөзін арнаған сұлуға жылы ықыласын білдіруге жұмсалатын қаратпа сөздер мысқыл, кекесінді білдіру мақсатында айтылған. Мысалы:

Сымбатты сұлу, тамашам,

Құсқым келер қарасам,

– деген үзіндінің алғашқы жолына келесі жолы қайшы келеді, яғни екінші жол алдыңғы жолдағы қаратпа сөздің кекесінмен айтылғанын айғақтайды. Дәл осындай тәртіппен құрылған мынадай да жолдар бар:

Міне сұлу, асылың,

Мойныңдағы масылың! [2].

Сұлтанмахмұттың сатиралық мұрасындағы өз алдына бір шоғыр-шығармаларындағы сатиралық портреттік суреттемелер. Ақын шеберлігі қаратпалар арқылы жеңіл юмор, мысқыл мен ажуа тудыра сөз мағынасын ойнатып, астарлы жұмсаудан көрінеді. «Жазушы адам жанының инженері, осы жан құбылысын көрсете алуы керек. Сырты емес ішті көрсете алсын» [3], – деген ұлы жазушы Ф. Мүсірепов. Шебер жазушы, ақын қолынан шыққан туындыларда кейіпкердің ішкі жан дүниесі алғашқы сөзінен, яғни қаратпалардан аңғарылады. Ақын С. Торайғыров та осы тәсілді юмор жасауда ұтқырлықпен жұмсайды.

С. Торайғыров өз өлеңдерінде би-болыс, қожа-молдаларды ғана емес, замандастарын, бай қызы, бай балалары нысана етті. «*Таңқы мұрын, быртиған, қара бұжыр*», «*Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын*» өлеңдерінде сыналандардың тұрпайы да сұмпайы кейпін-сикын суреттеуге баса назар аударылды. Портреттік детальдар жасаудағы көркемдегіш тілдік ерекшеліктерге тоқталар болсақ:

Көзі көк, шолақ иек, қадау сақал,

Қарны шерттік, жауырын тоқ, бойы тапал, –

деген үзіндіде дәстүрлі эпитеттердің бір шоғырын (көзі көк, шолақ иек, қадау сақал, т.б.) кездестірсек, олардың біразы инверсия тәсілімен жасалған (қарны шерттік, бойы тапал, т.б.). Бұл эпитеттерді тіпті синекдоха деп қарастыруға болады. Лирикалық қаһарманның сыртқы тұлғасын, дене бітімін бойы тапал, қарны шерттік деп, көркем тілде қолданатын синекдоха тәсілі арқылы көрсетіп баяндауы әсерлі шыққан. Инверсия сондай-ақ «Қайқы құйрық, шұбар қыз, істік мұрын» өлеңінің мына жолдарында да кездеседі:

Сабақты бірге оқып, болдық тағыс,

Отырған орын жақын, көңіл алыс.

Бұл екі өлеңдегі ақынның портрет жасау шеберлігін ерекше атап өткен жөн. Кісі шошырлық, антипатия туғызарлық дәрежеге көтереді Антонимдер «орын жақын, көңіл алыс» мысқыл тудыруда айырықша қызмет етеді. Бай қызын «жүндеген түйеге», әкесінің өзін азбанға», баласын «судан жеріген мұрны сасық сиырға» теңейді. Осындай айна қатесіз ащы теңеулер арқылы өз сықақтарына уыттылық, әсерлі ықпал береді. Ақынның «Сымбатты сұлуға» өлеңі осындай мысқыл, кекесіні мол теңеулерге толып тұр. Әсіресе, «Сымбатты сұлудың» портретін жасауда қолданылған теңеулері ажуаға құрылған. Мысалы:

Сүйдірген сені маған дудар шашың,

Қысты күнгі қыраудай қырбық қасың
немесе

Сүйдірген сені маған салтақ бетің,

Кәрі саулық етіндей төстек етің.

Ақын шығармаларында сондай-ақ синекдоха, метафора, метанимиялардың юмор тудыру тәсілдері ретінде жұмсалуды көреміз. Ақын өлеңдерінде юморлық образ жасауда негіз етіліп синекдоха алынады, бейнелі экспрессивтік мән тудырады. Мысалы, Сұлтанмахмұт өз тұсындағы жаңаша оқып, ел басшысы, жұрт пысығымыз деп жүргендерді күлкі ететін «Қандай басшы» өлеңіндегі мына жолдарға назар аударсақ:

Қазаққа басшымыз дер шляпалар,

Очки сап, портфель ұстап жүрген жандар.

Мұндағы «*шляпалар*» сөзі синекдоха, шляпаның астында халқына қиын сәтте ақыл айтып, жол табар білімі жоқ бос кеуде жандар бейнеленген.

Олардың қуыс кеуде, халыққа пайдасы жоқ құр кеуде келген жандар екенін барынша ажуалау мақсатында ақын «очки, портфель, газет-журнал» деген кірме сөздерді қолданады. Осы сөздер арқылы жаңашылдардың халқына өнер, білім, ғылым үйретпей, қаладан

анау-мынау алып, шекірейіп жүруді ғана білетінін мысқылдайды. Синекдоханы ұтымды қолдануға тағы бір мысал:

*Тамақтың құлы болған қызыл ауыз,
Аласысыз өмігер, иттей талар.*

Мұндағы «қызыл ауыз» дегені құлқынының құлы болған, тамаққа көзін ғана емес, ар, намысын қоса сатқан «иттер» сықақталады. Бұл жерде ақын «қызыл ауыз» синекдохасын орынды қолданған, себебі тамақ үшін біреудің сөзін сөйлеп, сойылын соққан адам шынында да адам емес, аузының құлы. Автор адам ұғымының орнына анатомиялық мүшелердің бірін жұмсайды.

С. Торайғыров топас та тоғышар қыз-келіншектердің образын «Маңымнан әрмен кет» өлеңінде тереңдете түсті. Әсіресе, метафораны қолдана отырып, оларды сиықсыз етіп суреттейді. Мысалы:

*Бір көрмеге асылсың,
Бір көрмеге масылсың,
Тек ішіп-жесіп, жүк тартар,
Сарттар мінген қашырсың.*

Бұл аздай сұрықсыз сұлуларды «жанды қуыршақ, арам ет», «Құр бояма, қызыл бет» деп те суреттейді. Ақынның лирикалық қаһармандары – сырты жылтыр, ішкі жан дүниесі солғын жандар.

Сұлтанмахмұттың сатиралық өлеңдерінің бірі «Қымыз» өлеңінде сөйлемнің бірыңғай мүшелері қолданылған. Қымыздың бәрін де, бірін де бағындырып, сөзінді тындатар күдіретін көрсету мақсатында қолданылған:

Бай, кедей, жақсы, жаман, төре, қара
Жапырылып ынғайыңа бәйік тұрып

Мұнда тек бірыңғай сөйлем мүшелері ғана емес, плеоназм кездеседі (Бай-жақсы-төре; кедей-жаман-қара). «Плеоназм (грек. pleonatos-артық)-керексіз, орынсыз, басы артық сөз» деген мағынаны берсе, бұл жерде олар өте орынды қолданған деп айта аламыз. Сондай-ақ осы өлеңнің келесі шумағында:

*Әсіресе қажы, сопықожа, молдаларды
Сарт та сұрт тасбиқтарын алып қолға.
Жаудырттып келгеннен-ақ баталарын,
А, құдай, оңда, аруақ қолда –*

– дегенде қажы, сопы қожа, молда сияқты бірыңғай сөйлем мүшелері қолданылған. Сол арқылы діни қызметкерлердің күллісі деген ой жеткізілген. Осы өлеңде:

Қымыз тап та қырға бер, лапыр, ақыр
Жерде сөзім қалар деп қылма қауіп –

– деген жолдар бар. Бірыңғай баяндауыштарды қолдануда градация тәсілі пайдаланылған. Алдыңғы сөзден соңғы сөзді, алдыңғы ойдан соңғы ойды, алдыңғы құбылыстан соңғы құбылысты асыра, асқақтата түсу-түйдектету ұтымды жұмсалған. Градацияны қолдану арқылы ақын қымызы бар адамның сөзі жерде қалмайтынын, не айтсаң да сенікі жөн болатынын көрсетеді. «Қымыз кетсе, қызық кетер. Кешегі бәйек болып отырған жұрт, Күдерін бүгін сенен үзіп кетер» деп мысқылдайды.

Қорыта айтқанда, С. Торайғыров сатирик ақын ретінде түрлі тәсілдерді қолдана отырып, синекдоха арқылы өз заманын, өз заманының адамдарын сынай да, мысқылдай да білген. Ақын халық тілін ұршықтай үйіріп, сыныптай ойнатып қолданады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Тілеужанов, М. С.** Торайғыровтың сатиралық шығармалары // Торайғыров С. Асау жүрек Павлодар:
- 2 **Торайғыров, С.** Шығармалары. 1987 ж.
- 3 **Мүсірепов, Ғ.** Таңдамалы. Үш томдық. Алматы, 1980.

**10 Секция. БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы
заманауи медиатехнологиялар**

**10 Секция. Тенденции развития СМИ и современные
медиатехнологии в журналистике**

САЯСИ ЖУРНАЛИСТИКА

АНАРБЕКОВ Е. Ж.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛІКПАЕВ С. Т.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Саяси журналистикаға бармай тұрып, жалпы журналистика неден тұратынын біліп алғанымыз жөн болар. Журналистика (французша – journal) – 1) баспасөз, радио, теледидар, интернет сияқты ақпарат құралдары арқылы елдегі және әлемдегі жаңалықтар мен оқиғалар, саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және табиғи құбылыстар жөнінде жұртшылыққа мағлұмат беріп, қоғамдық пікір қалыптастыратын маңызды қызмет түрі; 2) белгілі бір халықтың нақты бір кезеңде шыққан газет-журналдарының жүйесі, оларда жарияланған материалдар жиынтығы; 3) баспасөз тарихын, теориясын мен практикасын зерттейтін ғылым саласы [1]. Журналистикаға және Ақпарат Әдеби-шығармашылық қызмет түрі ретінде журналистика саяси, салалық, тақырыптық т.б. басылымдар, радио және телебағдарламалар арқылы қоғамдағы көкейкесті мәселелерді қозғап, алуан түрлі аудиторияны әлеуметтік, саяси және арнаулы мағлұматтармен қамтамасыз етеді. Қоғам дамуының заңдылықтары, әлеуметтік, экономика және рухани мәселелер жөнінде мағлұмат беріп, жұртшылықтың қоғамдық пікірін қалыптастырады. Журналистикаға берілетін анықтамалар мен тұжырымдар барлық уақытта біркелкі болған емес. Кейбір тұжырымдар журналистика қоғамдық ой-пікір мен дүниетанымды қалыптастыратын, сол уақыттағы нақтылы оқиғаларды барлық жағынан қамти отырып, ондағы ағымдар мен процестерге, сондай-ақ құбылыстарға түсінік бере алатын әлеуметтік-бағыттаушылық мәнге ие болуы қажет дегенге тоқталса, кейбір тұжырымдар журналистика тек қана боямасыз ақпарат жеткізуші құрал, сондықтан тыңдаушы не оқырманның ой-пікірді өзі қорытуына, дүниетанымдық таңдау жасауына мүмкіндік қалдыруы тиіс деп санайды.

Саяси журналистика (СЖ) – саяси оқиғалар мен саяси ғылымдардың барлық салаларын қамтитын журналистиканың маңызды әрі аса

ықпалды тармағы. Саяси журналистиканы саясаттанудың бір құралы есебінде де қарастыруға болады [2]. Көптеген елдерде саяси журналистика өкілдерін жергілікті биліктің сойылын соғушы, яғни билікке бағынышты деп есептейді. Алайда әлемнің жетекші елдерінде саяси журналистика өкілдері үкіметті, елдің саяси құрылымын немесе саяси басшысын бір мезетте ауыстыруға, өзгертуге мүмкіндіктері бар екендігін талай азе дәлелдеп берген. Журналистиканың, оның ішінде саяси журналистиканың маңызын Марк Твен оған «төртінші билік» деген баға беру арқылы дәлелдеген.

Журналист ең алдымен өзіне қажетті материалдарды қоғамның өзінен алады. Қоғамнан тыс өмір сүру мүмкін емес деген қағида осы сөзіміздің дәлелі. Әрине, қоғамда болатын өзгерістерді осы орайда зерттеу, үйрену, талдау қажет емес деген ұғым туындамаса керек. Қоғамды, оның сан-салалы қырларын үйренуге деген күштарлық журналист үшін басты нәрсе.

Бүгінде журналист үшін жергілікті жағдайда барлық мүмкіндіктер жасалған. Қоғамда БАҚ жұмыстарын реттеуге арналған Заң қабылданған. Сөз бостандығы қамтамасыз етілген. «Цензура» жоқ. (тиым). БАҚ туралы заңның 2-бабында дәл осылай нақты көрсетілген. БАҚ-тың бәсекелестігі бар. Өмір сүре алу, өмір сүре алмау, БАҚ-тың өміршеңдігін сақтау, әрбір редакцияның, оның барлығы да журналистер ұжымының, редакция басшыларының өз қолында. Нарық, заманының катал талабы осыны мензейді.

Қай заман болмасын, журналист өз деңгейінде қоғамда болып жатқан оқиғаларға тиісті баға береді. Уақыт талабына сай өздерінің еңбегін ұсынады. Кеңестік дәуірде журналист қоғамдағы бір ғана биліктің, яғни коммунистік партияның мүддесін ғана қорғады. Соған қызмет етті.

Тәуеліздік кезеңінде қазақ журналистикасы өз алдына шаңырақ құрды. Дербес мемлекет алдында тұрған міндеттерді уақыт және БАҚ туралы заң талаптарына сай жүзеге асыруға ұмтылуда. Жалпы қазақ журналистикасында ұлттық идеяны көтере білумен ерекшеленді, алайда бұндай үрдіс бүкіл қазақ журналистикасында бұл қасиет әлі де жоққа тән. Журналистика қоғамды зерттейтін мәселелерді талдап қана қоймай, құбылыстардың түбіне терең үңілуі – басты міндет болып табылады.

Бір мәселе бойынша түрлі ой-пікірлердің болуы, бүгінде, яғни плюрализмнің орын алуы бүгінгі таңда өте қажет боп есептеледі. Плюрализм – түрлі ой-пікірлер деген сөзді білдіреді.

Журналист қоғамның жахандану жағдайында өмір сүреді. Бір мемлекеттің деңгейінде шектеліп қалу мүмкін емес. Бұндайды авторитарлық жүйе қалыптасып, ой-пікірде плюрализм орнына бір

жақты ойлау жүйесі орнығады. Сондықтан журналистика әлемдегі барша жағдайларға, өзгерістер мен құбылыстарға сергек қарағаны жөн.

Жахандану – болмай қоймайтын үрдіс. Шет елмен байланыс орнату, өзара тәжірибе алмасу бүгінде елімізде кең түрде жүзеге асуда [3, 156 б.].

Журналистика маңызды әлеуметтік құбылыстардың бірі болып табылады. Онсыз қоғам өмірін көзге елестету мүмкін емес. Өз тарихында журналистика бұқаралық ақпарат құралдары жүйесі ретінде ұзақ жолдан өткені белгілі. ХҮІ-шы ғасырда адамдардың бір-бірімен хабар алмасу құралы ретінде пайда болғанымен, оның негізі ерте кезді мезгейді. Сол уақыттардан бері журналистика даму, қалыптасу жолдарынан өтті. Әртүрлі қоғамдық формация дәуірлерін бастан кешірді. Сөйтіп өзінің тарихи рөлін толық ашып берді. Бұлай дейтін себебіміз, ешқандай басқа құрал дәл осы журналистика секілді халықты әлеуметтік-саяси тұрғыда жылдам әрі жан-жақты, белсенді түрде әртүрлі хабарлармен қамтамасыз етіп көрген емес. Бұл ретте адамның сана-сезіміне, іс-әрекетіне әсер етіп, олардың көзқарастары мен мақсаттарының қалыптасуына ықпалы тиген. Сөйтіп ол барлық уақытта қоғам өміріне араласа отырып, пайымдаулармен, баға берумен, қорытындылар жасаумен, ұсыныстар айтумен зор қозғау салады. Әсіресе, саясат, экономика, экология, қоғамдық-әлеуметтік қатынастар т.б. көптеген салаларда шешім жасап жүзеге асыруға ықпалы болады. Сөйтіп, журналистика қоғамның әлеуметтік институттарының бірі болып саналады. Сондай-ақ, ол адамдарды идеялық тәрбиелеу құралы. Журналистика адам санасын көтеруге, рухани әлемді байытуға себепкер болады. Яғни, баспасөз, радио, телевидениенің негізгі міндеті – жалпы информацияны жинап, өңдеп, халыққа ұсыну. Ал жалпы «Бұқаралық ақпарат құралдары» деген атаудың өзі мына жайларды білдіреді. Журналистика тек қана хабарларды берумен шектелмейтінін ескеру керек [4, 117 б.]. Ол сонымен бірге насихаттық рөл атқаратынын да ұмытпау керек. Баспасөз бен радио және телевизия арқылы берілетін материалдарда тақырыптың көптігі, ішкі және сыртқы өмір жайларын беруде кең көлемде әрекет етіп, географиялық тұрғыдан шектеліп қалмауды қарастыру абзал.

Әрбір БАҚ берген материалдарда хабарлардың толық әрі жеткілікті болуы өте қажет. Бұл ретте мына жүйе бойынша жұмыс жүргізілмек. «Журналист – ақпарат – аудитория». Журналист творчестволық тұлға – ол айтады, жазады, ал оны халық тыңдайды, көреді, оқиды. Міне, бұл байланыс үзілмей жүріп отырмақ. Сонда ғана бұқаралық ақпарат құралдарының ісі ойдағыдай жүзеге асады. Демек, жұртшылық газет оқып, радио тындап, телевизор көрген кезде әлемдегі жаңалықтар мен

өзгерістерді біліп қана қоймай, сонымен бірге сол жайларға өзінің де қаншалықты қатысы бар екенін сезініп, сол құбылыстардың неге, қалай, не үшін болғанына анық көзі жетуі тиіс. Сол оқиғалардың болу процесін аңғарып, даму тенденциясына ой жіберіп, қандай заңдылығы барын пайымдап, өзі де іштей дайындықта болуына, қажет жағдайда нақты іс-әрекетке араласуына әсері болуы керек. Журналистика ең алдымен өмір көрінісін беретінін есте сақтаған жөн. Журналистика өмірді сипаттап қана қоймай, онда болып жатқан іс-әрекеттерге адамның өзінің де бағыт-идеяға жетуіне ой тастайды. Мақсатына жол сілтейтін бағыт-бағдар алуына көмек етеді. Осылайша журналистиканың ақпараттық қызметі – маңызды қоғамдық-саяси рөл атқарып, жұртшылыққа әлеуметтік белсенділік туғызып, шындықты ашып береді. Ақпараттық қызмет халықтың керегіне жауап беріп, әлеуметтік дамудың жолдарын жариялап отырады. Сондықтан журналист бұл салада қоғамдық-саяси қызмет жасаудың өнерін игере біліп, әлеуметтік процестерге өз еңбегімен белсене араласуы күн тәртібінен түспейтін мәселе. Жалпы журналистика халықтық болып саналады. Өйткені журналистика халықтың қамын ойлайтын, соның қажетін қарастыратын сала. Сондықтан халықтың жағдайын ойластыруды журналистика әркез назардан тыс қалдырған емес. Қандай мәселені көтермесін журналистика соның бәрін халықтық тұрғыда қозғауға, халықтың сөзін сөйлеуге күш салады. Әрқашан халықтың жағында болып, халықтық позиция ұстайды. Ол дұрыс та. Себебі, жеке біреулерге қызмет етпей, немесе азын-аулақ топтың мүддесін көздемей, осылайша бүкіл жұртшылықтың, жалпы адамдардың мүддесін көздейтін мақсат анағұрлым ақылға сиымды, адамгершілікке жататын іс болса керек. Тар көлемде белгілі біреулердің ғана идеясын жақтамай, нағыз адамзатқа қызмет ету – биік моральдық-этикалық қасиет екені ақиқат.

Журналистиканың міндеті – қоғамды ақпаратпен қамтамасыз ету. Өйткені, кез келген қоғам мүшесі үкіметте, парламентте, жергілікті басқару органдарында немесе елдің өзге аймақтарында не болып жатқанын өздігінен барып біле алмайды. Сол үшін де журналистер бар. Алайда, қазақстандық журналистика, өзге де посткеңестік елдердегі секілді, әлі де үгітші мен насихатшының қызметін атқарып келеді. Сондықтан, қоғамды ақпаратпен қамтамасыз етуден бұрын, оқырманға алдымен өз ойын тануымен ерекшеленеді. Газет мақалаларындағы алғашқы абзацта айтылуы тиіс мақала дінгегі – лидтің (lead) орнына журналистің өзіндік ойы, пікірі, танданысы, тебіренісі алатынын жиі кездестіруге болады. Журналист мамандығын өмірге әкелген нәрсе – адам табиғатының жаңалыққа құмарлығы. Адамзат дамып, заман өзгере келе бұл сұранысты

өтеу ісі де сан-салалы күрделі сипатқа ие болды. Баспасөз ақпарат құралы ғана емес, күрес қаруына да айналды. Бірақ жұртшылыққа қызықты, маңызды және пайдалы ақпарат беру оның негізгі қызметі болып қалды. Өйткені, журналистика саласындағы табыс жаңа бірдеңе білгісі келетін адамның сұранысына жауап беру ісіндегі шеберлікке тікелей байланысты. Осы себепті азете ақпараттық сипаттағы материалдарға көбірек орын беріледі. Газетте мұндай материалдармен тілші айналысады. Өкінішке орай, қазақ баспасөзі ақпараттық журналистика дәстүрін әлі қалыптастыра алмай отыр. Бізде «журналистика – оқиғаға сараптама жасау, баға беру, азаматтық позиция білдіру» деген түсінік басым. Оқырманға мәлімет беретін материал жазатындар, журналистиканың басты функциясы осы екенін түсінетіндер аз. Бәріміз «пікір айтсақ, сараптама жасасақ» дейміз. Бірнеше сөйлемнен тұратын хабарды «өз ойымызды» білдірмей жазғымыз келмейді. Журналистік қызметін кеше бастаған тілші бүгін әлдебір танымал адамды немесе шенеунікті «өлтіресынап» жатады.

Қорыта айтқанда, журналистика ғылым саласы ретінде көркем-әдеби, саясаттанулық, мәдениеттанулық, тарихи, әлеуметтанулық ғылымдарды толық қамтитын және қоғамдық процестердің өзгерістеріне ықпал ететін жүйесі болып табылады. Сонымен қатар саяси журналистиканың қоғамға керектігі және оның басқа жанрлардан ерекшелігін айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 **Бижан, Ж. Қ.** Журналист шығармашылығындағы жаңа инновациялық технологиялар.

2 stud.kz

3 **Омашев, Н.** «Радиожурналистиканың теориясы мен тәжірибесі» – Астана, 2009. – 250 б.

4 wikipedia.org

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ АСТАРЛЫ МӘТІН ЖӘНЕ КОННОТАТТЫҚ КОМПОНЕНТ МӘСЕЛЕСІ

БАЙШУКИРОВ А. Ш.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Астарлы мәтін түсініктемесін жасаудағы семантикалық ұстанымға қатысты тұжырымдамаларға «мағына», «мазмұн», «ақпарат» деген сөздермен беру, сонымен қатар «терең», «жасырын», «нақтылық жоқ», «бұлыңғыр» және осы сияқты сипаттамаларды қолдану тән.

Астарлы мәтін – сөз мағынасы мен мәнмәтін арақатынасындағы, әсіресе, тілдік жағдаяттағы лебіздердің жасырын мағынасы [1, 498 б.].

Мәтінді лингвистикалық нысан ретінде зерттеген И. Гальперин астарлы мәтін терминін мазмұндық-астарлы ақпарат тіркесімен анықтап, оның мазмұндық-фактуалды ақпараттан өрбитіндігін айтады [2]. Бұл – тілдік бірліктердің ассоциативтік және коннотаттық мағына мазмұнын тудыра алу қабілетіне байланысты болып келуімен түсіндіріледі. Ғалым мазмұндық-астарлы ақпараттың екі түрін көрсетеді: жағдаяттық (ситуативтік) және ассоциативтік. Жағдаятқа қатысты мазмұндық-астарлы ақпарат шығармада бұрын айтылған деректерге, оқиғаларға орай пайда болады. Ассоциативтік мазмұндық-астарлы ақпарат вербалды баяндалған ақпараттың жинақталған жеке немесе қоғамдық тәжірибемен ұштасуына байланысты туындайды. Ассоциативтік мазмұндық-астарлы ақпарат табиғаты жағынан бұлдыр, екі ұшты болып келеді деп сипатталады.

Демек, астарлы мәтін – мәтінді талдап түсіндіру нәтижесінде пайда болатын категория. Астарлы мәтін кез келген көркем шығармаға тән, ол алдын ала автордың шығармашылық ойымен жоспарланады.

Лексика-семантика тұрғысынан алғанда, белгілі бір көркем мәтін ішіндегі коннотаттық компонент мағынасына тең келетін сөздер мен сөз тіркестерінің ұтымды қолданылуы да астарлы ойдың өрбіп, ұласуына себепкер бола алатынын аңғартады.

Осындай автордың жасырын ойын берудегі құрал – астарлы мәтін Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан орын алған. Автор ақиқатты әр түрлі бүркеме сөздер мен образдар арқылы танытады. Бұл тұрғыда ақын теңеулердің сан түрін қолданады:

Бүркіттей тырнағымен **бүріп** жатқан [3, 86 б.], – деп, қолында құзыры бар жуандардың әлсіздерге көрсеткен зорлықтарын әшкерелейді. Аталған мәнмәтінде бүркіт жағымсыз бейненің баламасы болса да, мықты, айбарлы күш екендігін мойындауға меңзегендей. Ақынның шындықты, затты, құбылысты образ арқылы түйсініп, көріп, танып, содан соң өзгелерге образ арқылы көрсете білуі оның ақындық шеберлігінің биіктігінде.

Әркімді арбауына түсірем деп,

Түлкіше құйрықтарын бұландатқан [3, 8 б.].

Ақын түлкіше құйрықтарын бұландату тіркесі арқылы өте қу, жағымпаз адамдардың бейнесін жасайды.

Кеңеске қалжың, мылжың тым-ақ ұста,

Суырдың айғырындай шақылдайды [4, 198 б.].

Қазақ жақсы сөздің қадірін біліп, қысыр, пәтуәсі жоқ сөзді, мағынасыз сөйлейтін адамдарды тыйып отырады. Мәшһүр Жүсіп

суырдың айғырындай шуылдайды теңеуін кеміргіш жәндіктердің ішіндегі ең ірісі әрі тиін тектес жануардың шақылдауын адамдардың берекесіз сөз айтып, бітімге келе алмауын бейнелеу барысында қолданады.

Қазақ қауымының басына тәуелділік қамыты мықтап киілген тұста адам факторы, қоғам тақырыптарына қатысты бейнелі тіркестер пайда болды. Оның поэзия тіліндегі нұсқасына Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығындағы төмендегі жолдар дәлел бола алады.

Бұзылып, әсіресе, біздің заман,

Көлдей боп қой тоғытқан ылайланған [4, 156 б.] – деген жолдарда заманды қой тоғытып ылайланған көлге теңеу тура емес, ауыс мағынада туған образ.

Қарғаларша жер шоқып қалып қалмай,

Көп ішінде көзге түс **қоңыр қаздай** [4, 13 б.].

Мұнда ақын сауатсыз оқымағандарды қарғаға теңеп, қоңыр қаздай мысалы арқылы білімге ұмтылу қажеттігін білдірген. Сөздікке енген *қоңыр қаздай* тұрақты теңеуі метонимияланып отырған сөздің ерекше қасиетін көрсетіп, метонимияны қолдануда ақын адам бойындағы кездесетін ұяндық, сабырлықты негіз етіп алған.

Автор қолданған метонимиялық теңеулер экспрессивті-бағалауыштық сипатқа ие болған. Бұл шумақта ақын бір-бірімен өзара байланысы бар балама ұғымдарды өте ұтымды қолданған.

Бұл Мәшһүр Бұхар барған, Қокан барған,

Ойы бар кетсем деген онан да арман.

Түлеген аққу құстың қанатындай,

Жерінде жүрген-тұрған сөзі қалған [4, 26 б.].

Автор танымындағы *Түлеген аққу құстың қанатындай* метонимиясы – өлең сөзінің орнына жұмсалған ауыстыру. *Түлеген аққу құстың қанатындай* ақынның көңіл-күйін де аңғарғандай боламыз. Аққу – құс төресі болса, оның қанатына ақынның сөзінің ұқсатуымен терең де күрделі ойларының қаншалықты маңызды екенін көрсету үшін қолданады. Қазақ халқын бөлмей-жармай, түгел қамтып, баршасына бағыштап айтылған сөздерінің тиісті жеріне жететініне сенімді екенін білдіреді. Осы шебер құрылған теңеуді ақынның авторлық қолданысындағы теңеу деп айтуға әбден болады. Себебі мұндай бейнелі тіркес басқа ақындарда кездесе бермейді. Осы тіркестер арқылы экспрессивтік мәнін күшейте түскен.

Сөйлеткен жастан Тәңірім илһам беріп,

Бұлбұлдай қызыл гүлді жүрмін теріп.

Сөз формын жұрт көзіне көрсетейін,

Самарқанд жібегіндей оннан өріп [4, 63 б.].

Бұлбұлдай синекдохасы адамның орнына жұмсалып, синекдохалық теңеу заты қызметін атқарған. «Самарқанд жібегіндей» тұрақты тіркесі деректі затқа дерексіз затты теңеу арқылы жасалған. Мағыналы, әсерлі сөздерін аса бағалы құнды затқа теңеп, образды тіркес жасайды. Осы тіркес те ақынның жеке қолтаңбасы көрінетін авторлық фразеологизміне жатады. Ал ауыз әдебиетінде «Самарқанның бөзіндей» деген фразеологиялық теңеу кездеседі.

Мәшһүр Жүсіп төмендегі өлең жолдарында синекдохалық теңеуді мынадай өрнекпен берген:

Кірер үйі азайған басымыз бар,

Аппақ қардай сақал мен шашымыз бар [5, 38 б.],

Аппақ қардай синекдохасы қарттық деген сөздің орнына жұмсалып, синекдохалық теңеу болып тұр. *Аппақ қардай* теңеуі «Тұрақты теңеулер сөздігінде» берілген және осы теңеуге мағыналары жақын болып келетін мынадай тұрақты теңеулерді атауға болады: ақ қардай, ақша қардай, аппақ қардай дене.

Синекдохалық теңеулердің арқасында теңеу заты мен образы жаңа бір қырынан көрініп, бейнелілігі арта түседі және мұнда ой жинақы, дәл таңбалануымен ерекшеленеді. Теңеудің бұл түрі ауызекі тілде де, көркем әдебиетте де кеңінен қолданылып, образ жасауға белсене қатынасады.

Келесі тілдік талдауға түсетін теңеудің түрі – гиперболалық теңеу. Гипербола теңеулік құрылымдар құрамына енгенде оның мағынасы толық сақталып, барынша бейнелілік қасиеті күшейе түседі. Бұл амал-тәсілдер суреткердің тілі мен стиліне бояу қосып, сөздегі суретті барынша түрлендіреді. Ғалым Т. Қоңыров: «... гиперболалық теңеулердің эмоционалды-экспрессивті әсері орасан күшті болады да, олар тым жаман немесе өте әдемі деген ұғымдарды өзгеше өрнекпен, әсермен бейнелеп беру үшін қолданылады» [6, 52 б.] деп айтқан болатын.

Сонымен қатар гиперболалық теңеулер тек қана адамдарды суреттеу үшін ғана емес, басқа да заттарды суреттеу үшін кеңінен қолданылады. Мысалы:

Ертіс пен Сыр суындай дария тап боп,

Болар ма ішпеймін деп мұннан қашқан [5, 55 б.],

Дария айрықша қасиетімен ерекшеленген. Ақын танымындағы дария ұғымы Ертіс пен Сыр суындай.

Доптай басым арқалап **таудай** жүкті,

Апарамын көтеріп от пен суға [5, 71 б.],

Зорайды денелері өсіп әбден,

Жуандап, күжірейсіп, **болып пілдей** [5, 83 б.],

Тіл алсаң, қол қысқартып, тіл ұзартпа,
Ауыр жүк *асқар таудай* мойныңа артпа [5, 201 б.],

Алыстан көрінеді мешіт басы,
Заңғар таудай біп-биік мұнарасы [5, 330 б.],

Жаңбырдай жауа берген көздің жасы,
Ат пенен не көрмейді ердің басы [5, 347 б.],

Ақын ойын бейнелі, мәнерлі етіп, айқын жеткізуде өзінің бейнелілігін, экспрессивті-эмоционалды бояуымен көзге түсетін теңеулерді өте орынды қолдана білген.

Гиперболалық теңеуге қарама-қарсы құбылыстың бірі – литоталық теңеу. Гиперболалық теңеудің эмоционалды-экспрессивті әсері орасан күшті болса, литоталық теңеуде керісінше. Литоталық теңеудің гиперболалық теңеуден тағы бір айырмашылығы теңеудің бұл түрінде «образ болып қолданылатын заттардың сан мөлшері санаулы-ақ болады да, олар әрқашан тұрақты сипатымен көрінеді. Сондықтан да литоталық теңеулердің барлығы дерлік қазіргі кезде тұрақты сипат алып, фразеологиялық теңеулерге айналып кеткен.

Поэзиялық шығармаларда зат пен құбылыстың бір белгісінің кішірейтілуінен жасалған литоталық теңеулер мол кездеседі.

Жаһанда қамал бұзып жүрсе дағы
Қалды ғой *алақандай* талыстан да [5, 39 б.],

Бұл жолдардағы алақандай теңеуі кішкентай деген мағынада қолданылған. «Тұрақты теңеулер сөздігіндегі» аядай теңеуіне синоним болады.

Меңдей бұлт, көрінбей, бетін басса,
Түлкідей бүркіт алған, жұмарланған
Тотыдай торға түскен біз қаламыз,
Бармақтың көлемінде жерге түсіп
Десеңіз, бұл қай тесік, өлім жолы,
Тұрсың ба көзің барың көрмей соны?
Өлім жолы иенің көзінде деп,
Аятпенен айтып тұр құранда оны
Сыпырған томағасын *қыран құстай*,
Самғаушы ем әр қияға кешкі тұрым
Нәпсің бір *көкжал бөрідей*,
Иманың *бағлан қозыдай* [5, 79 б.],

Қыран құстай, *көкжал бөрідей*, *бағлан қозыдай* ұғымдары казак танымына жақын және ақындардың қаламында дәстүрлі қолданатын теңеулер.

Сені ойлап, жібек едім болдым *жүндей*,

Бұлт басты көңілімді *шыққан күндей*
Замана құбылып тұр *жсел құйындай*,
Дүние көзге ілінбес *бір тиындай*
Толқынды айту керек *жалындай* боп,
Екпіні емен жыққан *дауылдай* боп.
Мамырда майда мақпал жауып өткен,
Төгілтіп нөсерлеткен *жауындай* боп

Табиғат сырын терең түсінген ақынның ғана қолынан келетін сурет. Дәл тауып бейнеленген жанды көрініс. Осындағы көңілді *шыққан күнге*, заманды *құйындай жселге*, толқынды *жалынга*, *дауылға*, *жауынга* теңеуде сырттай ұқсастық жоқ, бірақ ішкі байланыс мықты. Поэзия жолдарында реализм тудырып тұрған да сол. Табиғат тынысын ақын жанының ішкі сезім дүниесімен астастыра суреттеуге ақындар өте шебер.

Сөз – заттың тура таңбасы емес, дүниенің тікелей бейнесі емес, адамның иә белгілі бір ұлттық ұжымның дүниені тануы мен күнделікті тұрмыс пен еңбек тәжірибесі барысындағы архетиптік тілдік санасында, тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі.

Байқағанымыздай, ақын мәнмәтіндегі қолданысына орай жағымды немесе жағымсыз сема танытатын көптеген образдар пайдаланады. Мәнмәтіндегі тілдік қолданыстар, бейнелі сөз тіркестері мәтіндегі басқа да лексика-семантикалық элементтермен байланысып, ақынның көңіл-күйін, көзқарасын білдіре келе, ақиқатты таныта алатын мейлінше терең ойды қамтиды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Хализев, В. Е. Теория литературы. – Москва : «Высшая школа», 1999. – 658 с.
- 2 Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. - Москва: КомКнига, 2007. – 144 с.
- 3 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2007. – 485 б.
- 4 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 1 т. – 425 б.
- 5 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 2 т. – 456 б.
- 6 Қоңыров, Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы, Арыс. 2007. – 480 б.

О СЕТЕВЫХ ТЕКСТАХ И ВЛИЯНИИ ИНТЕРНЕТА НА МЫШЛЕНИЕ ОБЩЕСТВА

БЕЙСКЕНОВА М. А.
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
БЕЛЬГИБАЕВА К. К.
ст.преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Данная статья посвящена исследованию net-мышления и то, как сетевые тексты влияют на мышление общества. Актуальность темы заключается в том, что в современном мире общество практически «живёт» в Интернете, и неудивительно, ведь Интернет представляет собой один из самых мощных источников получения той или иной информации, данных, а также дает возможность постоянно оставаться на связи. Но помимо этого Интернет оказывает сильное влияние на общество. Цель нашей статьи заключается в изучении влияния Интернета и сетевых текстов на общество. В ходе нашего исследования, мы выясним, какие новые возможности даёт Интернет обществу и с какими проблемами ежедневно сталкивается общество.

Потрясающие технические достижения вызывают тектонические прорывы в психике человека и порождают новые парадигмы мышления.

Теперь в массовой коммуникации доминируют хаотические процессы. Но это не означает полного отсутствия системы. Просто параметров системы так много и они так сложны, что могут быть описаны только в критериях случайности, стохастичности, хаотичности и типичности.

Современному журналисту, чтобы достичь профессионального мастерства и жизненного успеха, нужно уверенно ориентироваться в роении сетевых текстов, уметь свободно и творчески работать в парадигме net-мышления.

Сеть и в самом деле формируется стихийно, путем подсоединения все новых индивидуальных пользователей, реализующих свои собственные цели и потребности. Вместе с тем Интернет обладает всеми свойствами системы – целостностью и единством.

Это напоминает функционирование нейронной сети, только функцию нейрона выполняет самостоятельный пользователь с приданным ему компьютером. И количество отдельных пользователей может приблизиться к количеству нейронов мозга. Сложность по типу хаоса вызывает к жизни спонтанные процессы самоорганизации, приводящие к синхронизации внутренних процессов системы, подобно тому, как это происходит на уровне нервной деятельности [1].

Главным условием функционирования и самореализации такой системы является отсутствие внешнего управления, единой управляющей руки». Продукт этой системы – она сама. Сверхсложная структура типа хаоса, основанная на внешней независимости подструктур, множественности параметров регуляции, многомерности и спонтанности, обеспечивает порождающие возможности системы. Самой целью Сети оказывается порождение неадекватных интерпсихических (социальных) и интрапсихических (личностных) механизмов адаптации и развития на основе всей циркулирующей информации и всей творческой энергии, которая кроется в системе. Условием ее функционирования является самостоятельная творческая «порождающая» работа всех ячеек и структур системы, действующих синхронно, но не одинаково, эффективно, но непредсказуемо. Тогда и только тогда благодаря постоянным флуктуациям (отклонениям) программ, разнообразию вариантов поведения, множественности индивидуальных траекторий развития вызревает будущий «генотип» новой культуры, наконец, новый психотип человека.

Прежде всего, обращает на себя внимание то, что благодаря новым возможностям электронных технологий Интернет для каждого своего пользователя:

- расширяет пространство восприятия, открывая одновременный доступ к нерегламентированному числу взаимно поясняющих каналов-источников;
- приближает скорость поиска и проработки информации к естественному темпу-ритму мышления;
- позволяет выбирать, когда и с какого пункта прорабатывать информацию, то есть снимает жёсткую зависимость от структуры сообщения;
- открывает доступ к мощным базам данных, безразмерно увеличивает ресурсы и быстродействие памяти;
- обеспечивает личное непосредственное участие в массовой коммуникации в реальном времени: прямое общение, изъявление мнений и т. д. вплоть до несанкционированного хакерского воздействия, совершение покупок и финансовых махинаций;
- облегчает самостоятельное решение личных проблем (трудоустройство, образование, самоутверждение, творчество);
- порождает чувство внутренней свободы, раскрепощённости, неподконтрольности и т.п. вплоть до вседозволенности и неуязвимости.

Текстов сетевого типа всё больше в СМИ. Примеры net-мышления поступают в таких чертах современных масс-медиа:

- бегущая строка;
- интерактивные аналитические программы;
- совмещение различных каналов массовой информации;
- синкретический дизайн современных изданий;
- сленговая лексика;
- публичная субъективность авторских программ телевидения и радио, персональных рубрик газет и журналов.

Некоторые из этих приемов обозначились в творчестве от дельных журналистов значительно раньше, чем появился компьютер. Может быть, они вообще свойственны психике человека изначально. Вопрос не в приоритете, а в генерализации особого склада мышления и превращении его в массовую установку. Получается, что теперь массовая коммуникация вне контрпункта с net-мышлением невозможна. И значит, в психике человека изначально наличествовали структуры и механизмы, в потенции, соответствовавшие парадигме net-мышления, и всегда были гении, выходявшие в своем творчестве на уровень сетевой проработки информации. Однако теперь это требуется от каждого [2].

Психология журналистики – одна из отраслевых психологических дисциплин, изучающая психологические и социально-психологические аспекты функционирования массовой информации в обществе. Предмет психологии журналистики – это психологическая типология текстов СМИ, особенности и закономерности восприятия информации, аудитория и методы ее психологического изучения, психологические и социально-психологические эффекты СМИ, личность журналиста, специфика творческого мышления, психология журналистского общения.

Психология журналистики изучает закономерности психологических процессов в массовых коммуникациях, психологию массовой аудитории, изменения сознания и деятельности аудитории под воздействием СМИ, психологию мышления журналистов.

Целью психологии журналистики как научно-практической дисциплины является помощь руководителям масс-медиа и журналистам в выборе и принятии эффективных управленческих решений [3].

По мнению Е.Е. Прониной, предмет медиапсихологии есть психодинамика массовой коммуникации, проявляющаяся в разнообразных формах. Например: творчество – в процессе коммуницирования, коммуникативная открытость, информационная безопасность, медиа-манипуляция, социотерапия, информационный психоз, вторичная травма, Net-мышление, виртуальная идентичность, публичная субъективность, типосиндром коммуникатора, референтный перенос и т.д. [4].

Таким образом, мы понимаем, что несчетное множество гражданских журналистов предлагают свои репортажи, изображения, информацию и мнения, делая возможным для журналистской практики расширение повестки дня и увеличивая разнообразие источников. Цензура затруднена просто в силу глобальной природы циркуляции информации, открытости системы. Даже в ситуации, когда определенные страны вводят цензуру и ограничение доступа, открытая и сетевая по природе система распространения находит возможности доставки «нежелательного» к потребителям за цензурной стеной. Новые практики журналистики ведут к множественности вариантов рассказа одних и тех же историй. Не существует возможности ограничить освещение события исключительно официальной государственной точкой зрения, заведомо исключив появление других вариантов. Следовательно, от журналистов в большей части зависит мнение общества о той или иной ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Баркер, Дж.** Парадигмы мышления: Как увидеть новое и преуспеть в меняющемся мире. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007.

2 Net-мышление. Эвристичность, публичная субъективность, интерактивность, самоорганизация. [Электронный ресурс]. – URL: <https://students-library.com/library/read/40443-net-myslenie-evristicnost-publicnaa-subektivnost-interaktivnost-samoorganizacia> [дата обращения 1.10.2019].

3 Психология журналистики как научная дисциплина. Категории медиапсихологии. [Электронный ресурс]. – URL: <https://students-library.com/library/read/40421-psihologia-zurnalistiki-kak-naucnaa-disciplina-kategorii-mediapsihologii> [дата обращения 1.10.2019].

4 **Пронина, Е. Е.** Психология журналистского творчества. – М. : Издательство «КДУ», 2006.

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЖУРНАЛИСТИКИ КАЗАХСТАНА В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

БОНДАРЕВА Д. О.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

НЕФТИСОВА Е. К.

магистр, преподаватель русского языка и литературы,
Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

Пути дальнейшего развития общества, скорость и направление социальных и политических изменений будут во многом определяться

параметрами медиапространства и развитием медиа и медийной техники. Медиапространство во многом уже сейчас определяет параметры трансформации механизмов формирования политического поля через изменение базовых технологий взаимодействия государства и общества. Вот почему сегодня исследование медиапространства представляется особенно актуальным.

Во-первых, возрастающая роль информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) привела к появлению ряда концепций, которые ставят зависимость развития общества от прогресса этой отрасли. Обширный блок концепций связан с понятием «информационное общество». Программа развития информационного общества стала основой политической стратегии многих развитых стран, как США, Япония, страны Северной Европы, Великобритании, Германии и многих других. Сейчас к ним присоединились Южная Корея, Сингапур. Казахстан заявляет о своем стремлении к информационному обществу проектируя ряд экономических и политических программ, которые по существу стимулируют развитие онлайн-медиа, создают условия универсального доступа к Интернету в каждом ауле страны, повышают качество предлагаемых услуг. Во-вторых, основным полем существования и функционирования информации является медиапространство и медиа-технологии, т.е. все, что связано с записью, хранением и передачей информации. В то же время медиапространство не может существовать вне социально-политических, экономических, культурных и иных контекстов, точно так же и общество не может эффективно функционировать без свободного и полного обмена информацией. На современном этапе развития все субъекты медиапространства должны активно участвовать в процессе демократических преобразований, поскольку масс-медиа стали общепризнанным инструментом целенаправленного конструирования политических порядков. Роль СМИ важна в силу их воздействия на общественное сознание. С помощью масс-медиа формируются демократические ценности, принципы и демократическая политическая культура, достигается национальная консолидация граждан, происходит приобщение к ценностям мирового порядка.

Во-третьих, существуют разные уровни медиапространства – уровень одного учреждения или же города, региона, страны, нации или же глобальный, общемировой уровень. В период вхождения в мировое информационное пространство, развития и распространения Интернета, вероятно, следует говорить о глобальном расширении медиапространства. Медиапространство можно рассматривать

и на качественно ином уровне в зависимости от доминирующей формы собственности СМИ: государственной, общественной или частной, что в свою очередь очень сильно влияет на эффективность функционирования масс-медиа как системы.

Сейчас буквально у каждого человека есть выход в интернет и свободный доступ к огромному количеству информации. Роль СМИ в современном обществе значительно изменилась.

«Исторически первым средством массовой коммуникации была печатная пресса, которая долгое время являлась лидером по популярности и масштабам распространения из всех масс-медиа. Даже изобретение радио не изменило статус-кво в этой сфере. Ситуация стала стремительно меняться с появлением телевидения. На заре новостного телевидения новостные сюжеты выходили в эфир с 2, 3-дневной задержкой. Однако с появлением цифровых камер и спутников связи новости стали передаваться гораздо быстрее. Сегодня уровень технологий таков, что журналистам не надо обрабатывать свой материал, а достаточно иметь аппаратуру с выходом на спутниковую передачу информации. Наступили времена новостей в режиме реального времени, или, как еще говорят, «живых новостей». Сидя у экранов телевизоров, можно узнавать о событиях абсолютно в то время, когда они происходят в той или иной точке мира. Телезрители становятся фактически очевидцами событий» [1].

По выражению известного американского исследователя Д. МакКуэйла, рыночные стандарты превращаются в «глобальную культуру масс-медиа» [2].

Можно проследить тенденции развития журналистики и СМИ в целом, которые коснулись и средств массовой коммуникации Казахстана.

Печатная пресса постепенно изживает себя. На фоне этого можно выделить первую тенденцию – это цифровизация. Технологии развиваются, и аудитория газет и других СМИ меняется. Чтобы оставаться читаемыми и востребованными газетам и журналам приходится значительно менять форму выпуска. В Казахстане существуют различные информационные порталы, а также приложения, которые можно установить на телефон и быть в курсе всех новостей. Такие приложения как «NUR.KZ», «Tengrinews», «Kaznews», «Караван». Это позволяет очень быстро доносить информацию для значительной части аудитории. «Характеристики новых технологий позволяют нам выйти за пределы традиционной массовой коммуникации. Эту новую область называют транзактной медийной коммуникацией» [3]. Это означает, что, каждая из сторон может выступать в качестве передатчика или получателя информации, что позволяет любому

человеку или организации обращаться к множеству других людей. Таким образом, можно выделить одну из характеристик современных СМИ это интерактивность. В коммуникации такого вида получатель сообщения, как и его отправитель, является полноправным участником коммуникации.

Еще одна особенность – это углубляющаяся коммерциализация печатной и электронной прессы. Как известно, средства массовой информации являются отражением социальных, экономических и политических процессов, происходящих в стране. Но в ходе монополизации прессы она теряет свою независимость и объективность и всё чаще используется в качестве инструмента для воздействия на читателей или слушателей. Новости и медиа-продукция становятся товаром, который можно продавать и покупать. «По мнению авторитетных теоретиков масс-медиа Е. Фридендера и Дж. Ли, возникает настоятельная необходимость учитывать ожидания рынка, для которого пишет данный журналист в данном издании» [4]. Это сказывается и на информации, которая нам предоставляется. Её круг значительно сужается, и просветительская функция СМИ не выполняется. У аудитории формируется искаженный образ современного мира. «Так или иначе, но масс-медиа вынуждены либо считаться с конъюнктурой рынка и правилами маркетинга, чтобы обеспечить своё выживание и коммерческий успех, либо полностью строить свою деятельность на коммерческой эксплуатации рыночной конъюнктуры»[5]. Условия рыночной среды и жёсткая конкуренция оказывают своё влияние на издаваемые материалы. Следовательно, предпочтение отдаётся тем материалам, которые способны привлечь внимание и большую аудиторию, а также могут обеспечить изданию высокий рейтинг. В таких случаях требования рынка являются одним из основных критериев для создания новостей.

С развитием глобальной сети Интернет, быстрый доступ к информационным ресурсам стал открыт практически каждому. Вместе с его развитием появляются новые каналы распространения информации. Интернет можно назвать коммуникационной средой, которая открыта для всех. У каждого появляется возможность создавать, использовать и обмениваться любой информацией, в зависимости от своих собственных интересов. В интернете отсутствует цензура, правила или ограничения для размещения информации. Интернет не имеет границ, то есть существует возможность мгновенно осуществлять информационные взаимодействия в виртуальной среде. Как итог, создаются интерактивные информационные конференции. Их примером являются блоги, которые относят к гражданской журналистике.

В заключении, можно сказать, что цифровые и компьютерные технологии играют огромную роль в развитии современных СМИ. Они работают в режиме реального времени, что очень важно для современных средств массовой коммуникации. Появляются новые формы массовой коммуникации. Широкое распространение приобретают интернет-СМИ. Массовые коммуникации всё чаще обращаются к демассификации. То есть они не стремятся к охвату огромной аудитории, а становятся узконаправленными. СМИ играют важную роль в создании картины мира каждого человека. Они так или иначе воздействуют на свою аудиторию.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 **Фомичева, И. Д.** Социология СМИ. М., 2007. – С. 22.
- 2 **McQual, D. & Windhal, S.** Communication Models for the Study of Mass Communication.
- 3 **Брайт, Д., Томпсон, С.** Основы воздействия СМИ.М., 2004. – С. 396.
- 4 **Михайлов, С. А.** Журналистика Соединённых Штатов Америки. СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2004 г.
- 5 **Беспалова, А. Г., Корнилов, Е. А., Короченский, А. П., Лучинский, Ю. В., Станько, А. И.** История мировой журналистики. Изд. 3-е, исп. И доп. М.: ИКЦ «МарТ», Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2003. – С. 415.

ҚАЗАҚ РАДИОСЫНДАҒЫ АЛТЫН ҚОРДЫҢ ТАРИХИ ШЕЖІРЕСІ

ФИНАЯТ Д. Б.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.
ф.ғ.к. профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Радио – алыс қашықтыққа сымсыз таралатын жоғары жиілікті электромагниттік тербелістерді пайдалануға негізделген техника саласы. Радио таратқыш жүйе (антенна) арқылы электромагниттік энергияны жан-жаққа тарату және оны қашықтан радио-қабылдағыштың антеннасымен қабылдау мәселелерін іске асырады. Алғашқы кездерде телеграф сигналдарын тарату үшін радиода ұшқынды радиотаратқыштар пайдаланылды. Бұлар өтетін тербелістер тудыратынды. Электрондық лампылардың шығуы радионың дамуына түбегейлі бет бұрыс жасады.

Қысқа мерзім ішінде радио арқылы сөз бен әнді алысқа тарату – радиохабар тарату мәселесі іске асырылды. Алғашқыда байланыс құралы ретінде шыққан жоғары жиілікті электрлік тербелістер техникасының қазіргі маңызы ерекше. Радионың кемелденуі арқасында радиолокация, радионавигация, телевизия т. б. жаңа салалар бөлініп шықты [1, 10–15 б.].

Радиобайланыс – радиотылқын көмегімен ақпарат алмасу. Радиобайланыс жүйесінің ақпарат беруші жағында радиотаратқыштан және таратушы антенналардан тұратын радиотарату құрылғысы, ал қабылдаушы жағында қабылдау антенналары мен радиоқабылдағыштан тұратын радиоқабылдау құрылғысы орналасады. Таратқышта қоздыратын тасымалдаушы жиіліктегі тербеліс берілетін ақпарат сигналының заңына сәйкес өзгертіледі, ал қабылдаушы жақта кері процесс жүргізіледі. Байланыс біржақты және екіжақты болуы мүмкін. Радиобайланыс қозғалмайтын объектер мен жылжымалы объект арасында, сондай-ақ жылжымалы объектілер арасында байланыс орнатудың бірден бір тәсілі. Кеңістік антеннасының көмегімен таратқыш сәулеленеді де жер бетіне таралып келесі қабылдағышқа әсер етіп электрлік энергия электромагнитті толқын энергиясына айналады. Екі жақты байланыс болуы үшін әрбір радиостанция таратқыш пен қабылдағыштан тұруы керек. Аз қуатты радиостанцияда таратқыш пен қабылдағыш жалпы корпуста орнатылған. Жоғарғы қуатты сигналдарды сәулелендірген кезде таратқыштар жеке қондырғылармен дайындалады. Сапалы радиосигналдарды алу үшін қабылдағыштар да жеке қондырғылармен дайындалады. Тарату кезінде электромагниттік толқындарды сәулелендіретін, қабылдау кезінде олардың энергиясын жұтып алатын құрылғы антенна деп аталады. Антеннаның қарапайым түрі бір жағы жерден көтерілген, бір жағы таратқышқа немесе қабылдағышқа қосылған кәдімгі сым десек болады [2, 45 б.].

Қазақ радиосының тарихы осыдан 90 жыл бұрын бастау алған. Алғашқы эфир – 1921 жылы қазан айында еліміздің бұрынғы астанасы Орынбор қаласында жарыққа шығып, бүкіл Республика аймағына тарала бастаған. 1970 жылдары бұған қосымша «Шалқар» радиосы ашылып, оны Ресей, Қытай, Моңғолия, Өзбекстан, Қырғыстан, Ауғаныстан және тағы да басқа шетелде тұратын қазақтар назарына ұсынылған болатын.

Алғашқы қазақ радиожурналистиканың даму бағыттары үш кезеңге бөлінеді: 1917–1918 жылдардағы қазақ тілінің эфирден естілуі. Ең бірінші радио станция Форт-Шевченко (қазіргі Ақтау) қаласында жұмыс істеген. Радио станциялар Орынбор, Семей, Ырғыз, Павлодар, Қостанай, Петропавл, Ақмола қалаларында пайда болған.

Сол кездегі ең белгілі деген дикторлар: Әміра Қайшаубаев, Жүсіпбек Елебеков, Манарбек Ержанов болған. 1931 жылы 16 тамыз айында «Радио Хабарларды» қабылдайтын, тарататын жүйені дамыту туралы қаулылар қабылданған. Сол жылдары Қазақстан Республикасының Республикалық радио комитеті құрылды. Ол Орынбор қаласында болды. Алғашқы комитеттің төрағасы Айтбай Хангелдин болған. Сол кездегі радиолардың төрт бағыты болды: саяси ағарту; білім; көркем әдебиет; музыка [3, www. Egemen.kz].

Радионың өзіндік ерекшелігі – материал жинау, оны өңдеу, дайын хабарды тыңдаушының қабылдау әдістемесі мәселелерін қамтиды. Өмір шындығын бейнелеудің әр түрлі қырларын және әр түрлі бейнелегіш құралдарын пайдалана отырып, олардан жанр формасын қалыптастырады [4, 194 б.].

Радиохабарларын таратудың міндеттері (функциясы) дегенде бұқаралық ақпарат құралдарына ортақ ұстанымдар туралы сөз болады. «Функция» сөзін сөздіктер міндеттері, қызметтік мақсаты мен шеңбері деп түсіндіреді. Осы ұғымды басшылыққа ала отырып, радиохабарын таратудың міндеттерін айқындайтын болсақ, оның ауқымы кең екендігіне және қоғамдық сипаты басым екендігіне назар аударамыз. Өйткені, радионың аудиториясы кең, оның тыңдармандары қоғамның әртүрлі әлеуметтік топтары, хабардың өзі түрлі жағдайда тыңдалады. Радиожурналист те қоғамдық қарым-қатынастардың белсенді мүшесі ретінде көпшілік мүддесіне қызмет етеді, солардың ақпараттық және рухани сұраныстарын ескереді. Оның қоғамдық санаға кері ықпал етуге, жалған ақпарат таратуға, немесе бұрмалауға еш құқы жоқ. Түптеп келгенде радиожурналистика да өзінің мақсаттары мен мұраттарын қоғамдық қатынастармен байланыстырады. Соған қарамастан бұқаралық хабар тарату үшін ортақ 3 факторға назар аударамыз.

1 Радиохабарын тарату ісі бір мезгілде бірнеше міндетті қатар атқарады, яғни ол көп функциональды. 2 Хабар тарату тәжірибесінде алға қойған мақсаттарына кері нәтиже беретін іс-әрекет орын алуы да мүмкін. Мысалы, тұрғындарды ақпараттық қамтамасыз ету орнына жалған ақпарат тарап кетуі, немесе тексерілмеген жайды эфирге таратуы кездесіп қалады. Демалыстық мақсатта талғамсыз берілген музыка тыңдармандардың дегбірін қашырып, көңіл күйін бұзуы ғажап емес. Болмаса, таңертеңгісін қайғылы оқиғаны қатқыл формада таратса, оны тыңдаған адам күні бойы депрессиялық күй кешуі мүмкін. 3 Кез-келген бұқаралық ақпарат құралы, соның ішінде радиохабар таратушылар да, әртүрлі үгіт-насихаттық ағымдар мен жарнамалық ықпалдан тыс қала алмайды, белгілі бір дәрежеде осындай науқандардың жетегінде кетеді. Радиохабар таратудың сан қырлы міндеттерін үшке топтастыруға болады.

I Ақпараттық: тыңдарманды құлақтандыру міндетінен туындайды, радиожарнаманы да осы топқа жатқызамыз.

II Қоғамды әлеуметтік топтастыру міндеті: интеграциялық міндет, қоғамдық пікірді жеткізу мен қалыптастыру, қарым-қатынас, тәрбие, үгіт-насихаттық және ұйымдастырушылық функциялары.

III Мәдени-ағартушылық міндеттері: эстетикалық, ағартушылық және демалдыру – ойын-сауықтық функциялары. Радиохабарларының міндеттерін білу хабар тарату кестесін сауатты жасау, станцияның бағыт-бағдарын, форматын анықтау, бағдарламалардың ішкі мазмұнын айқындауға және тыңдарман аудиториясының талап-тілектерін ескеру үшін қажет [5, 77–81 б.].

Радиохабарын есту арқылы қабылдайтын болғандықтан, текстің немесе сценарийдің айтылатын әңгімеге, сөйленетін сөзге айналу процесіне аса зор мән беріледі. Бұл мәселе қазір кең көлемдегі ғылыми кеңестерге, үлкен пікір алысуларға, теориялық және экспериментальдық зерттеулерге негіз болып отыр. Тіпті латынша «audire» сөзінен шыққан «аудирование» деген арнайы термин пайда болды.

Өйткені, бүгінгі талғамы жоғары, талапшыл тыңдаушы аудиториясын шу дөгеннен менгеріп кету, көпшілік ықыласын жаулап алу оңай шаруа емес. Ол журналист шығармашылығында кездесетін психологиялық сәттерді шебер игеруге байланысты болады екен. Соңғы уақыттағы осындай зерттеулерге сүйенетін болсақ, радиотыңдаушылар ықыласын игерудің бір-бірімен тығыз байланысты үш кезеңін атайды. Оның алғашқы кезеңінің өзін үш түрге бөліп қарау керек: Біріншісі – біраз үнсіздіктен кейін естілген диктор үні, немесе музыка. Сол сияқты сөз арасында жасалған тосын пауза да аудитория көңілін он-жиырма секундқа аударады екен. Ал дауыстың бірқалыпты емес, әлсін-әлсін бірде төмен, бірде жоғары шығуының тигізетін ықпалы одан да мол. Келесісі – аудиторияның тап сол сәттегі өте қажетсініп отырған мәселесін қозғау [6, 77–81 б.].

Радионың оперативтілігін пайдаланып тыңдаушылар күткен өзекті тақырыпқа бару. Соңғысы, әрбір бағдарламаның, радиожурналдың бұрыннан қалыптасқан тәжірибесіне байланысты туындайды. Мәселен, хабардың музыкалық «шапқасын», немесе атын естісімен-ақ аудитория одан қандай қызықты, әрі ақиқат ақпарат алатындығын шамамен болжалдап отырады. Бірақ мұндай тәсілмен радиоаудиторияны көп уақыт ұстауы мүмкін емес. Сондықтан ол хабардың алғашқы минутында-ақ, тыңдаушы ықыласын менгерудің екінші кезеңіне ұласып кеткені дұрыс. Яғни әңгіменің маңыздылығы, ақпараттың қызықтығы тыңдаушылар есіл-дертінен одан әрі баурап алады. Радиожурналистер арасында кез-келген хабарды текстісімен емес, естілуімен бағалау

керек деген сөз бар. Бұл, әрине, тегін айтылмаса керек. Өйткені, дикторлық оқу мен жүргізуші шеберлігі арқасында орташа жазылған текстің өзін тым жақсы шығару, керісінше, тәп-тәуір туындыны өз деңгейінде жеткізе алмау тәжірибеде кездесіп жатады. Олай болса, радиохабарының бастан-аяқ ойдағыдай тыңдалуы үшін тек мазмұнды болу жеткіліксіз. Себебі маңызды деген материалдың өзін бірқалыпты дауыспен / монотонды / оқу адамның логикалық ойлау жүйесін іске қосқанымен, сезіміне әсер етпейді. Яғни, хабардың эмоциялық ықпалы нольге тең деген сөз. Мұндай хабардың тыңдалуы ауыр болғандықтан тез шаршатады, жалықтырып жібереді. Сондықтан оның мазмұнымен бірге эфирден берілу формасы, естілу ерекшелігі де тыңдаушысын тартып, сезімін үйіріп, көңіл-күйін жетелеп отыруы тиіс [4, 194 б.].

Қазақтың ән мен күй өнеріндегі «алтын дауыстарды» сақтауда Қазақ радиосының «Алтын қор» бөлімінің орны ерекше. Мұнда қазір 111 мыңнан астам құнды фонограммалар сақтаулы тұр. Баға жетпес байлық Қазақ радиосы қызметкерлерінің елеулі еңбегінің арқасында молайып, толығу үстінде. Осы игілікті іске зор үлес қосып жүрген жандардың бірі – кезінде Қазақ радиосының «Алтын қор» бөлімінің басшысы болған, әнші, саналы ғұмырын ұлттық мәдениетті насихаттауға арнап келе жатқан белгілі журналист, Қазақстан журналистер Одағы сыйлығының лауреаты, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Алтын Иманбаеваның үлесі зор. «Алтын қор» жинақтары 1948 жылдан бері жинақталған материалдар сақтаулы. Қазіргі кезде шығармалар мен жеке хабарлар сандық тәсілмен CD – дискілерге түсірілген.

Қазақ радиосы ғасырға жуық уақыт бойы халықтың үні бола білді. Қазіргі таңда ел аумағын, сонымен қатар сырт елдерге де таратылуда. Отандық музыка туындылары, акын-жазушыларымыздың шығармалары ең алғаш Қазақ радиосының эфирінде жарияланып, халқымыздың қымбат қазынасына айналды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Омашев, Н.** Радиожурналистиканың теориясы мен тәжірибесі: Оқулық. – Астана, 2009. – 260 б.
- 2 **Сағымбеков, Р.** Алматыдан сөйлеп тұрмыз. – Алматы, 1979. – 205 б.
- 3 [www. Egemen.kz](http://www.Egemen.kz).
- 4 Радиоискусство. Теория и практика. – М., 1983.
- 5 **Омашұлы, Н.** Ұзынқұлақтан қазақ радиосына дейін.: – Алматы: «Санат», 2007. – 320 б.
- 6 Основы радиожурналистики. – М., 1984. – 98 б.

СОВЕРШЕНСТВОВАТЬ ИНФОРМАЦИОННОЕ ПРОСТРАНСТВО КАЗАХСТАНА

ДИНМУХАММЕД О.
магистрант, кафедра «Казахского языка и журналистики»,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар
МАНАНБАЕВ Ж. И.
к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В Посланиях первого и нынешнего Президентов страны народу Казахстана приведены приоритетные цели и стратегии их реализации в области национальной безопасности, обеспечения внутривластной стабильности и национального единства, достижения экономического роста, улучшения здоровья, образования и благополучия граждан Казахстана, эффективного использования энергоресурсов, развития инфраструктуры, создания профессионального государства.

Реализация этих целей предполагает комплексное решение социальных, экологических и экономических проблем, т. е. требует системного подхода к решению намеченных стратегических задач. Понятно, что для решения столь масштабных проблем, где надо учитывать сложные взаимосвязи в обществе и окружающей среде, различные ограничения на общее состояние и управления, случайные внешние воздействия; нельзя обойтись без использования информационных технологий, основанных на научном подходе с глубокими исследовательскими работами.

Только используя основные достижения науки и мирового опыта экономического планирования на базе информационных технологий можно создать качественно новые модели, позволяющие с минимальной погрешностью просчитать различные сценарии развития отдельной компании, отрасли, региона, Казахстана в будущем, попытаться выбрать оптимальные стратегии для осуществления намеченных планов. Поэтому пристальное внимание уделяется сейчас повсеместному внедрению цифровизации всех сфер человеческой деятельности

Во внимание необходимо принять подписанную Президентом Республики Казахстан Государственную программу индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 годы, которая акцентирует основное направление стратегического развития республики, ориентированного на технологические и инновационные проекты. Поставлена цель: ориентировать экономику страны на высокотехнологичные, эффективные и экономически выгодные проекты.

Используя наукоемкие информационные технологии, необходимо максимально ограничить использование дорогостоящей продукции развитых стран, вытесняя с казахстанского рынка информационные технологии зарубежных стран, и таким образом, поддержать развитие отечественного производства. Это позволит Казахстану эффективно и главное - на порядок дешевле осуществить государственные программы информатизации. Так как в естественных науках и современных математических моделях на сегодняшний день Казахстан опережает многие западные страны. Данное преимущество в тесной интеграции с информационными технологиями даст возможность создавать качественные и конкурентоспособные высокотехнологичные продукты для отечественной экономики.

Чем дальше мы продвигаемся в информационное сообщество и в рынок, тем сильнее наблюдается, что капитализация в сфере реального производства минимальна. А вот информационная надстройка, где получаются все прибыли, максимальна. Сегодня в передовых странах Европы, в Америке, в Юго-Восточной Азии в информационную инфраструктуру вкладывается уже от 10 % до 15 % ВВП, в Казахстане этот показатель, к сожалению, ниже. Но развивается такая важная система как «Правительство для граждан», которая становится архипопулярной у народа.

Необходимо использовать и развивать сильные стороны страны, а это в нашем случае:

- 1 Имеющаяся научно-техническая база.
- 2 Сильное влияние и власть государственных органов.
- 3 Практически всеобщая грамотность и высокий уровень образованности.
- 4 Успешно проводимы реформы и экономический рост.

С другой стороны, информационные технологии – быстро развивающаяся отрасль экономики, как по всему миру, так и в Казахстане. Очевидна необходимость научных исследований в данной области, решение вопросов стандартизации, создания научно-практической базы для отечественной промышленности информационных технологий. В последствии намечены тенденции выявления информационных технологий в подраздел науки. Свидетельство этому – создание в различных научных институтах и вузах специализации по данной тематике.

Рекомендации к «Государственной программе по формированию отечественного рынка информационно-коммуникационных технологий и наукоемких технологий»:

Необходимо:

- Создание и внедрение вертикальных проектов, т.е. от научных исследований через информационные технологии до непосредственного внедрения продукта в эксплуатацию в последствии поддержка и модернизация продукта;

- Проектирование, разработка и внедрение технических средств и программного обеспечения информационных систем и их приложений для конечного потребителя;

- На основе имеющихся и создаваемых научно-информационных системах инициировать исследование проблем анализа и прогнозирования;

- Проводить научные исследования в области проектирования экономико-математических моделей и на их основе создание информационных технологий решения задач управления и оптимизации процессов экономики, технологическими процессами, предприятиями и т.д.

- Симулирование иностранных инвестиций в исследования и развитие информационных технологий в Казахстане.

Всячески поддерживать:

- Исследование и анализ развития Информационных технологий в Казахстане и в мире;

- Создание и реализацию наукоемких технологий в отечественной экономике;

- Решение задач оптимального управления процессами экономики, технологическими процессами, предприятиями и т.д.

- Проектирование и создание научно-информационных систем и их компонентов;

- Проектирование и создание отечественных систем управления предприятием/организацией (персонал, бухгалтерия, материально-техническое снабжение, сбыт, активы, финансы, производство, электронный документооборот);

- Проектирование и создание отечественных приложений для электронной коммерции (e-Business системы);

- Проектирование и создание хранилищ данных, разработка и внедрение средств интеграции данных и приложений;

- Комплексные научно-технические решения и системная интеграция с применением Информационных технологий;

- Размещение части своих программ исследований самых крупных всемирных информационных технологий и компаний телекоммуникаций, типа Microsoft, Nokia, Intel и IBM в Казахстане.

В будущем, сильная позиция в секторе информационных технологий может быть решающей для страны, провоцируя сильный экономический рост и высокую занятость.

Но нельзя забывать и другую сторону проблемы, что Казахстан существует в мировом сообществе и разделение на «мы» и «они» менее актуально с каждым годом, здесь не идет речь о создании «своей системы», это невозможно и ненужно. Ключ к успеху в информационной эпохе - интеграция с мировым сообществом на условиях равноправного и взаимовыгодного партнерства для культивации знания, творческого потенциала и разнообразия для всех.

Особую значимость приобретает в условиях развивающейся демократии Казахстана обеспечение доступа граждан к средствам телекоммуникации и информационным ресурсам. Это пробела касается и развития блогерства как вида современной журналистики.

При реализации описанных выше программ нужно учесть проблему цифрового разрыва в мире и в Казахстане. Из-за дохода, возраста, уровня образования, географических факторов, и других физических ограничений, доступ к методам инфо-коммуникаций и технологии не равен для каждого. Этот цифровой разделение появилось внутри страны, между странами и регионами, и неравенство на сегодняшний день лавинообразно увеличивается между технологическими имущими и неимущими.

Внутри страны имеются следующие тенденции к увеличению цифрового разрыва:

Прямая зависимость между уровнем доходов и использованием средств ИКТ.

Люди, живущие вне города в селах, имеют низкий уровень доступа к компьютеру и Интернету по сравнению с теми, кто живет в городах.

Знание Русского и Английского языков значительно влияет на возможности использования технологий и Интернета.

Различные требования в необходимости использования средств ИКТ по профессиональным специализациям.

Неравенство в доступе к Интернету между самыми высокими уровнями образования и самыми низкими увеличивается.

Более пожилым людям труднее освоить технологии, чем молодым.

Прямая зависимость использования технологий от социального положения, чем выше, тем больше возможностей.

Низкая плотность населения и урбанизация республики.

С другой стороны, в перспективе имеются основания утверждать, что прогресс глобальной социально-экономической революции расширит информационное неравенство между странами в северных и южных полушариях также как внутри страны в развивающихся странах. Казахстану очень важно решать проблему преодоления цифрового разрыва с развитыми странами.

Имеются большие различия в распространении средств ИКТ и его использования в зависимости от относительного богатства наций. Кроме того, состояние средств обслуживания телекоммуникационных сетей является различным между продвинутыми нациями и развивающимися странами. Среди развивающихся стран имеется почти сорок стран, в которых распространение телефона даже ниже, чем 1 на 100.

В развивающихся странах Азии уровень телефонного распространения все еще не превысил 3,1 %. Большинство городов и деревень во многих странах не имеет даже одного телефона, имеется большое неравенство в средствах обслуживания коммуникационных сетей между городскими областями и сельскими районами.

По данным Казахтелекома телефонная плотность в Казахстане на сегодняшний день составляет 26 номеров на сто жителей (подавляющее большинство которых – жители крупных городов). Насчитывается порядка тысячи сел и аулов, где вообще нет телефонной связи. Телефонизация села – «деньги, закопанные в землю». Для решения этой проблемы используются все доступные методы, включая переселение. Расширение сельской телефонии в Казахстане связывают с готовящейся программой развития сельских территорий. Казахтелеком пытается работать со специалистами Минсельхоза и руководителями исполнительных местных органов власти.

В то же время число абонентов мобильной связи в Казахстане приближается к отметке более двух миллиона и это на восемнадцать миллионов граждан республики.

С развитием социально-экономической революции, вызванной информационными технологиями, способность эффективного использования технологии инфо-коммуникаций и доступа к Интернету становится даже более важной для участия в социально-экономических действиях таких, как: занятость, образование, и региональные действия. Таким образом, не принятие мер в отношении цифрового разрыва увеличит новое социальное и экономическое неравенство и неизбежно будет иметь отрицательный эффект на социальную стабильность и экономическую деятельность. Теперь, широкополосный доступ, позволяющий полную реализацию мощи Интернета, становится столь же необходимым как доступ к электричеству, газу и воде, делая обязательным обеспечение услуг доступной каждому.

Популяция пользователей Интернета составляет уже 200 млн. по всему миру. На региональном уровне – 85 млн. пользователей в США, 45 млн. в Азии и 63 млн. в других районах; в то время как в Японии 18.3 млн. пользователей. Число пользователей в процентах в Швеции составляет 44,7 %, в Канаде 44,3 и в Соединенных Штатах 41,6 %.

В Казахстане более одной трети взрослого населения крупных городов, т. е. 1318,4 тыс. чел., обладают навыками работы на персональном компьютере из них 713,3 тыс. могут быть отнесены к начинающим пользователям (18,9 %), 410,9 тыс. чел. к обычным пользователям (10,8 %), использующим стандартное офисное программное обеспечение. 150,4 тыс. чел. заявляют себя опытными пользователями (4,0 %), а еще 41,9 тыс. чел. программистами (1,1 %).

В то время более одной трети аудитории выходят в Интернет только с работы (34,8 %). Другим распространенным местом выходом в сеть являются средние и высшие учебные заведения (19,7 %), особенно для учащейся молодежи, посещающей Интернет от случая к случаю. Третьим по популярности являются интернет-кафе, которые посещают 13,6 % аудитории (преимущественно нерегулярной). Доля лиц с высшим образованием в аудитории Интернета как минимум в 4 раза выше, чем в целом в населении Казахстана

Новые технологии долее быстрее внедряются в повседневную жизнь, чем более старые так, например, для преодоления десятипроцентного покрытия населения на телефонизацию уходит в среднем 75 лет, на мобильную связь – 15 лет, на персональные компьютеры – 13 лет, на Интернет – 5 лет.

Можно сказать, что провести Интернет гораздо перспективнее и «быстрее» что продолжать телефонизацию. Сегодня для Казахстана с его обширными территориями низкой плотностью населения наиболее выгодно и перспективно развивать спутниковую связь, как один из вариантов решения проблемы доступа к Интернету, СМИ, Телефонии и т.д.

Для осуществления широкого доступа населения к информационным ресурсам и средствам коммуникаций необходимо инициировать государственную программу по «введению в каждый дом спутниковой цифровой сети» и на ее основе развитие DSL технологии. Оплату производить за услуги по принципу «фиксированная» и «по себестоимости», принцип как телефон, газ или другие коммунальные оплаты [24].

Развитие и продвижение данной фундаментальной технологии, ее практического применения должно быть сделано одним процессом с точным направлением в конкретные сроки. Данный процесс должен протекать с хорошо запланированным и обдуманым распределением стратегических ресурсов (распределения фондов и подготовки среды распределения).

Естественно, что основное финансирование данного проекта должна взять на себя государство посредством национального телекоммуникационного оператора. Таким образом, данный проект не

только решает комплекс проблем как телефонизация, кабельное TV, но и поможет решить в Казахстане проблему оцифровывания и главное решает техническую проблему доступа к информационным ресурсам.

Вторая часть решения технической проблемы коммуникаций и доступа к информационным ресурсам – домашняя компьютеризация, нужно провести политику «компьютер в каждый дом». Домашняя компьютеризация - элемент государственной политики информатизации, обеспечивающий удовлетворение потребностей населения в информации и знаниях непосредственно на дому, преимущественно через Интернет. Или процесс оснащения дома электронными устройствами (компьютерами). Для решения проблемы потребность Казахстана в компьютерах около 4 миллионов штук. По рыночным ценам, при условиях «оптом дешевле», необходимо затратить 2,5 миллиарда долларов. Таково выбытие денежных ресурсов страны. В стране нет производства компьютерной техники и эта цена неизбежность, которая в любом случае ожидает нас. Ситуация усугубляется тем что техника устаревает морально значительно раньше, чем физически, не говоря о программных продуктах.

Весь вопрос заключается лишь в том, каким образом снизить затраты. Очевидны следующие меры:

- 1 Действенная система налоговых льгот.
- 2 Развитие ранка комплектования техники внутри страны.
- 3 Развитие рынка производства элементов комплектования.
- 4 Размещение производств всемирных компаний, типа HP, Microsoft, Nokia, Intel и IBM.
- 5 Поддержка производства отечественных программных продуктов.
- 6 Поощрения благотворительности компьютерной техникой.
- 7 Поиск альтернатив (может быть в альянсе с Россией).

Секрет успеха компьютеризации и самого высокого процента доступа к Интернет населения Швеции заключается в проведении ряда реформ. Предприятия получили налоговую помощь для закупки компьютеров, которые они предлагали своему штату. Купленные компьютеры, освобожденные от налогов, устанавливались в домах. Условие состояло в том, что каждый с постоянным положением, независимо от должности, будет включен в программу, а не только служащие, нуждающиеся в компьютере дома. Эта реформа дала служащим шанс купить компьютеры за цену намного ниже розничной продажи. Служащие оплачивали компьютеры вычетами из жалования, обычно в течение трех лет. Реформа имела большой успех. Между 1997

и 1998 годами количество служащих с доступом к компьютеру дома повысилась от 48 до 67 процентов. Реформа внесла вклад в развитие ИТ и домашнюю компьютеризацию [24]. Через десять лет процент использования компьютеров и интернета достиг ста процентов.

Для доступа к информации в Казахстане есть еще одна проблема вполне ей характерная – языковой барьер. В настоящее время основная часть содержания сети на английском языке, а большая часть терминалов – это персональные компьютеры. Язык может стать барьером для доступа к информации для граждан, не говорящих на английском языке или/и русском. Причем у нас до сих пор нет унифицированного казахского шрифта, широкого распространения адаптированной клавиатуры и программного обеспечения. Один из подходов – это развитие автоматизированного перевода и других технологии, позволяющие гражданам, не знающим английского языка или русского, использовать информационные ресурсы. Важным шагом в этом направлении является переход страны на латинский алфавит, о котором долго спорили казахстанские ученые, но последнюю точку в этом вопросе поставил Президент Казахстана своим Указом.

В довершении ко всему выше сказанному, согласно принципу всеобщего доступа, необходимо повсеместно развивать условия для доступа к информации для граждан с ограниченными физическими возможностями. Необходимы законодательная база, поддержка государства и активное участие гражданского общества. Для технического решения вопроса доступа людям с ограниченными физическими возможностями, например, применяются технологии знаково-языкового распознавания.

По мере осуществления данных проектов параллельно необходимо развивать строительство виртуальных миров и интеграцию с уже существующими.

Эти кибер-создания создали бы эффект реальной жизни в стране или городе, что было бы на практике выгодно и доступно. Будут развиваться виртуальные банки (без очередей, зданий и т.д.), система доставки и торговли, библиотеки и справочники, СМИ, биржа труда, образование, культуры и т.д. В настоящее время в области услуг высокого уровня для использования Интернета, решение осуществлять универсальное обслуживание не кажется жизненно важной проблемой. Однако с все возрастающими потребностями эта проблема становится более актуальной. Решение этого вопроса – еще один шаг к ценностям демократии в нашей стране.

Проблема доступа к интернету и пользования информацией без купюр является неотъемлемой частью политической и экономической жизни нашего государства и СМИ Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Конституция Республики Казахстан: – Алматы: Юрист, 2011. – 44 с.
- 2 **Токаев, К.** «Послание народу Казахстана» - Астана, 2019 год
- 3 **Назарбаев, Н. А.** Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства: послание Президента Республики Казахстан – лидера нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана / Н. А. Назарбаев // Үкімет бюллетені=Правительственный бюллетень. – 2012. – № 6. – С. 163–224.
- 4 **Gurevitch, M. and Blumler, J. G.** Comparative research: the extending frontier // New directions in political communication: A resource book. Newbury Park CA: sage. – 1991. – P. 311.
- 5 Актуальные проблемы Европы. Средства массовой информации и демократия в современном мире. // Сб. статей и рефератов. – М., РАН ИНИОН, 2002.
- 6 **Козыбаев, С. М.** Масс-медиа как индикатор свободы общества. // Вестник КазГУ. Серия «Журналистика». – 1997. – № 1.
- 7 **Соловьев, А. И.** Политическая теория, политические технологии. – М., 2001. – С. 401.
- 8 **Адилбеков, С.** Информационная политика в странах с развитой демократией // Саясат. – 2008. – № 11. – С. 4–11.
- 9 Рухани жанғыру – послание Президента РК народу Казахстана, 2018 г.
- 10 Семь граней великой степи: статья Н. А. Назарбаева, 2018 год.

САТИРАНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

ЕЛІКБАЕВ С. Т.
 профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
 САГАНТАЕВА Ж. Т.
 № 26 мектеб мұғалімі, Екібастұз қ.,

Т. Қожакеевтің ғылымдағы орны қазақ әдебиетіндегі сатира жанрының көркемдігін ашуға арналады. Жалпы сатиралық шығармалардың зерттелуі орыс, шетел ғылымында ертеден жасалғанымен де қазақ ғылымында алғаш рет терең зерттеген – Темірбек Қожакеев. Сатираның орыс және шетел ғылымындағы

зерттелуіне Т. Қожакеев кең көлемде тоқталады. Сатира терминінің шығу тәркіне назар аударып, бірнеше ғылыми еңбектерді салыстыра зерттейді. Соның ішінде сол кезеңдегі сатираны кеңінен қарастырған Д. Николаев [12, 30], Л. Ф. Ершов [13, 13], У. Гуральниктердің [14, 13] ғылыми ойларына көп үніледі.

«1941 жылғы «Шетел сөздерінің сөздігінде»: «сатира – болмыстың жағымсыз құбылыстарын ащы күлкіге айналдыратын көркем әдебиеттің тегі (род)» делінген. Енді біреулер сатираны нақты өмір елестерін, болмыс сәттерін суреттеп, жазып, айтып берудің әдіс-тәсілі ғана деп түсіндіреді. Мысалы, сатираны көп зерттеген, бұл түрдің үлкен теоретигі Я. Эльсберг: «Сатира – болмысты әдебиет пен өнерде көрсетудің бір әдіс-тәсілі» дейді. «Үлкен совет энциклопедиясында» да осы анықтама берілген» [1, 4].

Ғалым осындай анықтамаларының қатарына келесі топтарды қосады.

1 Д. Н. Ушаковтың редакциялауымен басылған «Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Сатира – өмірдің жағымсыз құбылыстарын күлкілі, келемеж түрде көрсететін әшкерелеуші әдеби шығарма» деген анықтама.

2 С. М. Бонбидің басқаруымен 1940 жылы басылған «Поэтикалық терминдер сөздігінде»: «Сатира қоғамдық дерттерді келемеж етуді немесе әшкерелеуді мақсат ететін әр түрлі (роман, әңгіме, фельетон, эпиграмма т.б.) әдеби шығарма» тұжырымы.

3 А. П. Квятковскийдің «Сатира – болмыстағы жағымсыз құбылыстарды сынап, әшкерелеуді, күлкі етуді мақсат етіп көркемөзбен немесе өлеңмен жазылатын көркем әдебиеттің түрі» түйіндерін береді. Сонымен ғалым сол кезеңдегі сатираны зерттеген, кеңестік кезеңдегі жүйеге түскен бес анықтаманы өзара қатар береді. Осы арқылы барлығына ортақ сипаттарды анықтап ашады.

Ғалым анықтамаларға ортақтық – қоғамдық қызметінде екендігін ашады. Ғалым бұл қоғамдық қызметтің белгілерін төмендегі қалыпта ашып береді.

1 «...сатираның қоғамдағы жағымсыз болмыс, құбылыстарды, адам бойындағы ұнамсыз мінез-қылық, әдет-тәртіптерді әшкерелеп, күлкіге жығу, келемеж ету идеясымен жазылатыны жөнінде әдебиет зерттеушілерінің пікірлері бір арнаға саяды...» [1, 5]

2 Сатиралық шығармаларда пафос болатындығын барлық зерттеушілер айтады.

Бұл анықтамалардың өзіндік ерекшеліктері де бар.

1 Сатираны бірі әдебиет тегі (род) деп береді.

2 Өмірдің жеке елестерін суреттеудің әдіс-тәсілдері.

3 Әшкерелеуші әдеби шығарма.

4 Көркем әдебиеттің өзіндік түрі.

Осындай жіктелістерді талдап, жіліктей отырып, ғалым өз тұжырымын ұсынады. Т. Қожакеев сатираның үлкен әдеби жанр түрі екендігін айта келіп, оның жанрлық сипаттарына төмендегідей белгілерді береді.

1 Қоғамды суреттеу, оның болмыс-құбылыстарына үнілу мүмкіншілігінің мол екендігін айтады.

2 Әдебиеттің бір тегі де бола алады. Ақын-жазушылар қоғамдағы күлкілі жағдайларды ала отырып, сықық тілмен, өзіндік стильмен жазылған, таза сатиралық шығармаларды ұсынады. Бұл әдебиет тегі болу қызметіне көтерді.

3 Қоғамды зерттеу, суреттеудің эстетикалық ұстанымдары, көркемдік әдіс-тәсілдері қолданылады.

4 Сатира қиялдауға да, шарттылыққа да, кездейсоқтыққа да, түсінбестікке де, әсірелеуге де негізделеді.

5 Ішкі жанрлық түрлерінің сипаттарына қарай: шарждауға, карикатуралауға, гротекс, сарказм, иронияға сүйенеді.

6 Сатирада кекексің, күлкі қылу, мазақ ету, үкім айту, ішкі киналысты аңарту, жан-дүниені ашу, күрсініс, әділдік, қаттылық, лирикалық сезім мен ғылыми талдау тоғысып жатады.

7 Сатира карама-қайшылықтардың бірлігінен туындайды.

8 Авторлық шеберлік осылардың қайсысын қандай денгеде көтере алғандығымен анықталады. Сатиралық шығармалардағы авторлық шеберліктің озық үлгілері деп бтабылатын әлемдік әдебиеттер мысалдар келтіреді: Аристофанда – қайғылы үн, Щедринде – өмірді трагедиялық сезіну, Гогольде – күйзеліс, А. П. Чеховта – күрсініс.

9 Таза сатиралық шығармалар эпосқа да, лирикаға, драмаға да жатпайды. Дербес тек ретінде де көрінеді.

10 Сатира кей тұста жеке бір эпизод, көркем бейнелерді суреттеп берудің тәсілі ғана ретінде қолданылады.

11 Сатира кейде стильдік ағым (тенденция) дегенді білдіреді.

12 сатиралық шығармаларды жазатын авторлар бойында тазалық, тұрақтылық, ізгілік, игілік т.б. адамгершілік қасиеттері мол, өз қадірін біле алатын адамдар ғана бара алады.

13 Сатира қоғамдығы күні өтіп бара жатқан жайттарды суреттейді. Онда трагедиялық, комедиялық, драмалық уәждер (мотивтер) орын ала береді.

Ғалым сатира жанрларын бірнеше түрлерге жіктейді:

– шенеу (сарказм);

– кекту (ирония);

– іліп-шалып әзілдеу (шарж);

– бұра суреттеу (карикатура);

– мыскылдау (юмор).

Бұлардың қоғаммен байланысын келесі тұрғыда қарастырады.

1 Сатира, юмор – қоғамдағы болмыс-құбылыстарды ұзақ зерттеудің жемісі.

2 Сатира, юмор – белгілі бір қоғамдық дүниетанымның, саяси-әлеуметтік көзқарастың көрінісі.

3 Әзіл, қалжың сөз қақтығысы, пікір таласы, тапқырлық жарысы ретінде туады.

4 Сатира мен юмор жалпы қоғам мүшелерінің барлығына бағыттала береді.

Әзіл, қалжың нақты бір адамдарға арналады. Ғалым сатираны қалай зерттесе де, оның қоғамдық қызметінде, ортаға әсеріне көңіл аударады. Зерттеулерінде қоғаммен біртұтаста алып қарастырады. Сонымен бірге Т. Қожакеевтің «Сатираның қоғамдағы қызметі» деген атпен жазылған туындысы да бар.

Ғалым қоғамның негізгі мақсаты – адам жаны, адам парасаты үшін күрес, биік мақсатарға ұмтылу екендігінен бастайды. «Адам – жаңа қоғамды орнатушы ғана емес, әрі оның иесі, басқарушысы. Қоғамның заң-тәртібін, міндет-мақсат, бағыт-бағдарын оның өзі белгілейді. Белгілейді де: олардың орындатылуын бақылайды, жүзеге асырылуы үшін күреседі» [2, 124].

Еңбек жазылған кезең Кеңестік социалистік қоғам болғандықтан да, қоғамның негізгі заңы конституцияның қоятын талабы мен беретін құқығы аясында өнер мен, қоғам байланысы ашылады. «Жаңа адам үшін күрестің ... әлеуметтік-саяси мән-маңызын ескер отырып, партия мен үкіметіміз совет адамдарын жан-жақты етіп, үйлесімді дамытуда құрал біткеннің бәрін жұмылдыруда. Солардың сапында сатира да тұр. Бұл ретте бүгінгі қазақ сатирасы адамтану проблемаларын қозғауды бірінші қатарға шығарды» [2, 128].

Ғалым сатираның қоғамдық қызметін төмендегідей сипатарымен ашады.

1 Адамдардың сана-сезім, мінез-құлқындағы ескінің сарқыншақтарына мол үнілу (Т. Құлиясовтың «жарықтық... тартынбайды», «Қара қалпақ», «Соңғы үкім», «Кесілген бұрым», Е. Айтмағанбетовтің «Өзгерген телеграмма», «Табылған туыс», К. Әмірбеков «Жоғалған туыс» т.б.).

2 Сатира қоғамдағы жағымсыз әдет-дағдыны әшкерелеп жатса, екінші жағынан соған қарсы күресушілерді насихаттайды (Ф. Қабышев

«Бұл кім ғо», С. Адамбеков «Құмдағы жиын», Ж. Алтайбаев «Менің қуанышы», О. Әубәкіров «Телефон» т.б.).

3 Кей тұстарда сатира ең жағымсыз бейнелерді біріне-бірін қарсы қояды. Екі жақтың да бар кепі, бет-бейнесі ашылады (О. Иманәлиев «Сыңар кебіс», Ү. Уайдин «Бархолка базары», Қ. Шыңғысов «Мінез» т.б.).

Ғалым күлкіні екіге бөледі:

- өмірдегі күлкі;
- өнердегі күлкі.

Өмірдегі күлкі – айналадағы болмыс, құбылысқа қатынасымыздың немесе кері жауабымыздың нәтижесі. Кей тұстарда еш мақсат, міндеттерді алға қоймай-ақ көрініс беруі мүмкін. Өнердегі күлкі – белгілі бір мақсат қоюдың міндет белгілеудің нәтижесі. Бұны дүниетаным басқарады, сатира бұл тұста басты рөл атқарады. Өнердегі сатирада нақты бір идеяны оқырман мен көрерменге жеткізу, автордың ұстанымын білдіру болады да, ал күлкі оқырмандардың белгілі бір ой тудыруына себепші болары анық.

Сатираның қоғаммен қатынасы дегенде ғалым қажетті шарт деп келесілерді анықтайды.

1 Кез келген сатирадан қоғам, заман лебі аңғарылуы шарт.

2 Сатира халық мүддесін, халық мұқтажын суреттеуі тиіс.

3 «Сатира кім не істеді, неге істеді, не болды, қалай болды деген сұрақтарға жауап берумен ғана шектелмеу керек, дер иелері осыны істеуге қалай қалыптасты, неге мәжбүр болды; бұған жеткенше, осынша құлдырағанша қандай жолдардан өтті. Қазір ол сүйеніш, тіректі кімнен, неден тауып отыры деген сұрақтарға жауап беруге міндетті» [3, 147].

4 Көркемдік бояудың нақтылығы. Сатира тек кемшілікті көрсетіп, сынап жазу ғана емес.

5 Сатиралық бейнелердегі өмірлік шындықтың сақталуы.

6 Оқиға мен әрекет табиғилығы.

7 Сатира сынына қоғамның құлақ асуы, сол арқылы әр ұйым, мекемеға ұстамды пікір, баға беру, қалыптастыру.

8 Сатиралық материалдар жарияланған баспасөз орынның сол материал бойынша қоғамдық ой туындауын, қоғам ішінде әсері, ықпалы болуын қадағалау.

Сатиралық шығармалардың қоғаммен байланыс тұсында Т. Қожакеев С. Дөнентаевтың «Заман кімдікі?», С. Торайғыровтың «Бір адамға» өлеңдерін келтіреді. Қоғамдағы бар шындықты, бар бояуымен, көркемдікпен, барынша дәл және нақты берген сатиралық шығармалар. Қазіргі сатиралық шығармалар да осылардан үлгі алуы керек дейді. Ғалымның қоғам мен сатиралық шығармалардың арасындағы байланыс,

сатираның қоғамдық қызметі туралы пікірлері барлық еңбектерінде кездеседі. Т. Қожакеев кез келген сатиралық шығарма туралы айтып, ол туралы пікір, талдаулар жасар тұста оның қоғамға әсері мен ықпалы қандай болды, қандай тұсты суреттеді деген мәселеге басты көңіл бөледі. «1970–80 жылдардағы қазақ сатирасы» деген еңбегіде бұған дейін кітаби ақындар деп бөлек қаралып, әдебиеттен көп алшақ кеткен бір топ қаламгерлердің шығармашылығындағы сатиралық туындыларға мән береді.

Аталған кезең ақын-жырауларының, жыршыларының шығармаларындағы сатиралық туындыларды:

- сатиралық хикая;
- сатиралық дастандар;
- сатиралық арнаулар деп бөледі.

Бұндай бөлініс қоғамдағы сипаттарды, түрлі кереғар тұстарды көрсету, суреттеу үшін қажет болғандығын жазады. Ғалым 19-ғасырдың екінші жартысындағы кітаби ақындар деп, шығармашылықтарына біржақты баға беріліп келген қаламгерлердің туындыларындағы ерекшелік – сықақ дастандарға талдау жасайды. Қоғам өзгерісі, қоғамдық сананың жаңа бағытқа бет бұра бастағандығы – қожа, молда, ишандардың бұрынғыдай тек біржақты жақсы бейнеде суреттелеп қана қоймай енді жан-жақты көркем қалыпта қоғаммен бірге алынады. 19-ғасыр ақындарынан бастап 20-ғасыр басындағы ақындардың шығармашылығы туралы алғаш пікір айтқан ғалым Б. Кенжебаевтың: «Ақын бір жағынан өз заманынан жериді: оның кем-кегігін, кертартпа, ескілік, теңсіздік, зорлық-зомбылық сияқты дертін сынайды, жерден алып, жерге салып сөгеді, мазақ етеді, оларға кектенеді. Мұны ол кейде ишаралап, аллегория, басня түрінде, кейде ашықтан-ашық мысқыл, сықақ түрінде айтады. Сол үшін де Сұлтанмахмұттың революциядан бұрынғы шығармаларында басня, аллегория, фельетон түрлері едәуір орын алады», – деп жазды ол» [16, 17] пікірін келтіре отырып, кең көлемде С. Торайғыров сатирасына тоқталады. Ақынды Абаймен салыстырады. Абаймен ой бірлігін, пікір ұқсастығын, тұжырым үйлесімін айтады.

20-ғасыр басындағы әдебиетте Абай дәстүрін жалғастыра отырып, сатираны жаңа белеске көтерген ақын – С. Дөнентаев. Сатиралық шығармалары арқылы ғасыр басындағы қайраткерлерінің алдына шықты деген әдебиетші Қ. Шәменовтің пікірін келтіре отырып, Т. Қожакеев С. Дөнентаев сатира мен юморды қоғам суретін ашудағы шығармашылық әдіс-тәсіл ретінде қолданған жазушы деген баға береді.

Қазақ сатирасын дамытуда жекелеген ақын-жазушылар шығармашылығының еңбегін бағалап қана қоймай, ғалым баспасөздің

де орынынн ерекше болғандығын «Айқап» журналы арқылы дәлелдейді. «Айқап» журналының 20-ғасыр басындағы қазақ сатирасын дамытудағы қызметі ерекше сөз етуге лайық. Ол қазақ публицистикасын тудырумен қатар, сын-сықағымызды да ілгерлетті. 1912 жылғы 3-номерінен өзінің етек жағындағы (подвал) материалдарын «фельетон» деген рубрикамен жариялай бастады. Онда жол-жөнекей очерктер, суреттемелер, әр түрлі тақырыптағы мақалалар, сын корреспонденциялар беріп жүрді. 1913 жылдың ортасынан журнал «фельетон» деген өзінің әдебиет бөлімін атады. Сол бөлімде бірсыпыра сықақ шығармалар жарияланды» [16, 42–43].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Николаев, Д.** Смех – оружие сатиры – Москва: Наука, 1962.
- 2 **Ершов, Л. Ф.** Из истории советской сатиры – Москва: Советская энциклопедия, 1961.
- 3 **Гуральник, У.** Смех – оружие сильных – Москва: Наука, 1961.
- 4 **Қожакеев, Т.** Шығармалары. 3-том, – Алматы: Айғаным, 2014. 285 б.
- 5 **Қожакеев, Т.** Шығармалары. 4-том, – Алматы: Айғаным, 2014. 283 б.
- 6 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі, – Алматы: Ғылым, 1997. 234 б.
- 7 **Қожакеев, Т.** Шығармалары. 8-том, – Алматы: Айғаным, 2014. 286 б.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҰСТАНЫМДАРДЫҢ ҚОРҒАЛУЫ

ЕЛІКБАЕВ С. Т.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазіргі кезде әлеуметтік желілердегі ұлттық және мемлекеттік ұстанымдардың қорғалу жайы қарастырылады. Қоғамдық сананы қалыптастыру мен әлеуметті топтау, ортақ ой жүйесіне бейімдеуде әлеуметтік желілердің орны анықталады.

Ұлттық рухты оятуда бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі өте зор. Қазақстанда ақпараттық құралдарының 75 пайызы орыс тілінде шығады. Ұлттық ақпараттық қауіпсіздік мәселесі осы тұрғыдан да аса өзекті мәселелердің бірі болып қала береді.

2012 жылғы 30 қазанда Астана қаласында «Қазмедиа орталығының» ғимаратында Қазақстан журналистерінің этикалық Кодексі қабылданды. Жалпы Журналистердің этикалық Кодексі қысқа да нұсқа, нақты тұжырымдарды қамтыған құжат болып шыққан. Дегенмен, менің Журналистердің этикалық Кодексінің «Кәсіби парыз» аталатын I бабының I тармағына, яғни журналист қызметіне «Ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті сақтауды» енгізген ұсынысым қатты тартысқа түсті.

Мемлекеттік мүдде мен ұлттық мүдде бір ұғым. Дамыған елдердің бәрінде солай деп түсіндіріледі. Қазақстанда ұлттық немесе мемлекеттік мүдделер туралы тартыс пен өзара сөз таласында мемлекеттің қаржысына қатысты тұсы ескерілуі тиіс. Осы тұста қазақстандық баспасөз құралдарының ішінде, әсіресе, орыс тілділер ресейдің, тіпті кей тұста еуропалық мүддені көтеріп кететіні бар.

Баспасөз құралдары қандай меншікке қатыстылығына қарамастан Қазақстанда шығатындықтан да, баспасөз құралдары мемлекеттік мүддені қорғау керек. Осы тұста бүгінгі қазақ баспасөзі мен қазақстандық журналистің кәсіби парызына ұлттық мүдде болуы тиіс. Ұлттық қауіпсіздік пен мемлекет мүддесіне қызмет ете отырып, Қазақстанның тәуелсіздігін қамтамасыз ететін қызметті жүзеге асыруы керек.

Тәуелсіз ел үшін маңызды да, ең қажеттісі – ел егемендігін сақтауға қызмет ету. Бүгінгі қазақстандық баспасөзде мемлекет мүддесімен ұлттық ақпараттық қауіпсіздікті тең деп қабылданбайды. Осы тұста мемлекеттік қауіпсіздік пен ұлттық мүддені көтеретін жалпы әлеумет болып отырғаны мәлім. Жалпы қазақ жұртшылығы ғасырлар аңсаған тәуелсіздікті қорғау, елдің егемендігін сақтау мәселелерінде әлеуметтік желілердің атқарып отырған өзіндік орны бар. Біз диплом жұмысымызда қандай тақырыптар басты мәселелерге айналған. Бұл істі көтеретін аудиторияның жас ерекшелігі мен білім деңгейіне, ортасына, мамндығына, қандай мекемеде жұмыс істеулері мүмкін деген зерттеулерді жүргіздік.

Бүгін әлем жаһандық өзгерістерді бастан кешіріп отырған тұста ұлттық құндылықтар мен мемлекеттік тұтастығы, халықтың өз еркіндігі мен бостандығының сақталуы – басты қажеттілік. Осы тұрғыдан алғанда әлем тұтас демократиялық билікті ұстаным етіп отырған шақта қазақ елінің халықтық санасының деңгейі қандай, ұлттық құндылықтарды қорғауға ұлттық өзі қаншалықты мүдделі және дайын деген сұрақтар туындары сөсіз.

Қоғамдық сана – кез келген әлеуметті біртұтас етіп құрайтын негізгі күш. Қазақ халқының қоғамдық санасына әсер еткен бірнеше сипаттардың да бар екені белгілі.

1 Ата түркілік таным. Халықтың өр мінезі, ашық айтар ой-пікірі – кең даланы ғасырлар бойы үстем еткен – көне Түрікілік руханияттың жемісі.

2 Исламдық ұстаным. Барлығына сабыр қылу, жақсылықты жаратушыдан күту мен тілеу.

3 Кеңестік тәрбиемен барлығы да орыс халқының жақсылығымен дегенге сенетіндер.

4 Тәуелсіз елдің жаңа бағыты, өз жолы болуы керек деген ұстанымдағылар.

5 Еуропалық бағытты дұрыс деп танып, әлемге жаңа өркениет жолы қажет деген ұстанымдағылар. Ұлттық ұстаным қазақ баспасөзінде қашаннан да бар.

Қоғам – әлемдік өзгерістердің негізгі көрсеткіші. Бұл қазақстандық қоғамға да қатысты. Ол қаншалықты ой мен танымдағы тұрақтылықты ұстануды қағида еткенімен де, жаһандық бірігу - өз ықпалын көрсетпей қоймайды. Қазақстан қоғамы егемендік пен жаңа демократиялық қадамдарды мақсат еткендіктен де тілдегі бұрынғы қалыптасқан оралымдарға жаңа таным лингвистикалық, мәдени жағынан семантикалық мағына өзгешеліктері белгісін береді. Ел өзгерістерінің ішкі қалпы мен сыртқы әсерлер тілдегі жаңа дискурстардың қалыптасуына жағдай жасайды. Соның ішінде көркемдеу құралдары десек, бұл тұрғыда қоғам мүшелері тілінің астарлы, бейнелеуіне қашанда метафоралық модельдер ыңғайлы. Метафоралық модельдер қай кезең үшін де бар және бола береді. Бірақ қазіргі өркениет пен адамзаттың саналы да, өзгеше ойлау, тың тұрпатты өмір сүруге талпыныс жасаған тұсында заманауи құрылымдарды барынша дәл ашатындығы да бар.

Бүгінгі қазақстандық ұлттық ұстанымдарды зерттеуде әлеуметтік желілердегі пікірлер мен ойлар сөйлеушілердің бірнеше топтарын құрайды. Бұл топтарды төмендегідей жіктеуге болады.

1 Тілді пайдалану деңгейіне қарай.

2 Территориялық сипаттарына қарай.

3 Білім және мамандық түрлеріне қарай.

4 Әлеуметтік жағдайларына байланысты.

5 Отбасылық ершеліктеріне байланысты.

Ұлттық ұстанымдар мен мемлекеттік ұстанымдар халықтың бірнеше қабатын құрайды. Бұл жас ерекшеліктеріне қарай да өзгеріп отырады. Ұлттық ұстанымдар қазақ баспасөзінде алғашқы басылымдардан басталады. Мысалы, алғашқы «Дала уәлаятында» да көптеген ұлттық ойлар бастау алады. Бұл басылым ведомствалық болғанына қарамастан, ұлт сөзін сөйлеген.

«Дала уәлаяты газеті» – қазақ баспасөзінің алғашқылары. Алғашқы болғандықтан да оның өзге баспасөз материалдарынан өзгешеліктері де мол. Бүгінгі баспасөз туындылары ақпаратты беруі жағынан, жанрлық, формалық, стильдік сипаттары, жарияланым көзі тұрғысынан ерекшеліктері олардың сан алуан бағыттары мен қоғамдық, әлеуметтік, мәдени орындарын да айқындайды.

«XX ғасыр басында қазақ интеллигенциясын тарихи аренаға шығарған Алаш қозғалысына, Алаш партиясы мен Алашорда үкіметінің қызметіне де Райымжан бар жан-тәнімен қызмет етті. Ол елдің қамын, болашағын ойлап, отаршыл жүйеге қарсы шыққан, барлық ой-пікірлерін «Қазақ», «Дала уәлаяты газеті», «Серке», «Алаш» сияқты газеттер мен «Айқап», «Шура», «Шолпан» журналдарына жариялап тұрған қазақтың біртуар ұлдары, ұлтымыздың ақыл-ой көсемдері - Әлихан Бөкейханов, Жақып Ақбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жаһанша Сейдалиндердің сенімді серіктерінің бірі болып, олармен қоян-қолтық араласты. Солармен бірлесе ұлт мүддесіне кереғар пікірдегі отаршыл патша саясатына қарсы жарияланған мақалаларын үзбей оқып, олардың пікірталастарына белсене араласып, өз ойын да ортаға салып отырды. Ол осы «Алаштың» органы болған «Сарыарқа» газетін ұйымдастырды. Кезінде газет жөнінде С. Сейфуллин: «Семейде шыққан «Сарыарқа» газеті «Алаштың» тілі болды», – деп жазған еді» [1].

«Қазақ» пен «Айқап» басылымдары – таза ұлттық мәселелерді көтерген басылымдар болды. Ұлттың болашағын әдебиетпен байланыстырған А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаев шығармалары ел тарихының бір кезеңін суреттеп қана қойған көркем туындылар ғана емес. Олар өз шығармалары арқылы ұлттың өркендеуі мен болашағы үшін қажет тақырыптық-идеялық тұстарды публицистикада да көтерді. Алаш зиялылары көтерген ұлтжандылық, елшілдік, халық жақсылығы үшін күрескерлік идеялары тек 20-ғасыр үшін ғана емес, бүгінгі әлем жаһандық тұтасуға бет алған шақта да өзекті болып қала береді.

Бүгінгі әлеуметтік желілер – халықтың еркіндігінің, ой бостандығының кепілі. Кепілі ғана болып қоймай, ой бөлісу, бірден ашық ішкі сезімін білдіру мен сұхбат жасау үшін де артықшылығы бар.

1970-ші жылдардың соңында адамдар бір-бірімен пікірлесе алатын алғашқы электронды хабарландыру тақталары пайда бола бастады. Ғаламторда біріктірудің бұл алғашқы қадамдары еді. Келесі кезең, алғашқы «on-line» сервистердің пайда болуы еді. Әнгімелесуге арналған чатты жасаған бірінші компания «CompuServe» болды.

Сервисте әңгімелесудің бір сағатына 30 доллар төлеу керек еді, бұл осы компанияның негізгі кемшілігі болды.

Әлеуметтік желілер Интернетте 1995 ж. бастап кең таралған, осы жылы бірінші әлеуметтік желі – Classmates.com (Сыныптастар) сайт ашылды. 2003–2004 жылдарға тиселі. MySpace, Facebook жобалары жаһанды тұтастыра түсті.

Сауда ұжымдары әлеуметтік желілерге үлкен қызығушылық көрсетті. Осындай жобалар бірнеше миллиондық аудиторияны тартты өрі олардың жарнамасы қатты әсер жасады.

Қазақстанда қазіргі кезде ең көп қолданыстағы әлеуметтік желілердің бірі nur.kz сайты болып есептеледі. Одан Басқа да Birge.kz, Like.kz, on.kz, www.kazlife.com, Zhelide.kz сайттары жұмыс істеуде. Солардың ішінде Zhelide.kz сайтына келетін болсақ, Желіде.кз сайты 2011 жылдың тамыз айында ашылды, сондай аз уақыт ішінде 10000-нан аса қолданушы жинап үлгерді. Бұл ҚАЗНЕТ үшін өте жоғары көрсеткіш болып есептеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Дала уәлаятының газеті // Құр.: Сухбанбердина Ү. Алматы: Ғылым, 1992.

2 «Айқап» газеті // Құрастырушылар Сухбанбердина Ү., Дәуітов С – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995 – 366 б.

3 tubethe.com/watch/-pGZOOLkoPo/...

Ш. МҰРТАЗА ЖӘНЕ К. СМАЙЫЛОВТЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИКАСЫ

ЕЛІКБАЕВ С. Т., ҚАПАСОВА Б. Қ.
профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіздіктің алғашқы кезендеріндегі публицистиканың басты өзгешелігі – азат публицистика қалыптасты. Бұрын жазуға болмайтын, бұрын айтуға рұқсат берілмеген мәселелерге еркін қалам тербелді. Жаңа басталған дәуірде қазақ публицистикасы, әсіресе, тақырыптық және проблемалық тұрғыдан байыды. Соған сай мазмұндық жағынан да публицистиканың өмірді шынайы қамту ауқымының аясы кеңейді. Ақын – жазушылар, ғылыми, мәдени зиялылардың публицистикаға қалам тартуы бұрынғыдан да жиілей түсті. Қазақ баспасөзінде қашанда шоқтығы биік, өзгелерден өзгеше публицистер болып тұратын баспасөз

сардарлары Шерхан Мұртаза мен Камал Смайылов. Екі журналистің де қазақ публицистикасында алар өзіндік орындары бар. Қос журналистің шығармашылығындағы рухани үндестік олардың публицистикалық хаттарынан көрініс тапты.

Тәуелсіз елдің көптеген мәселелерін сөз еткен эпистолярлық публицистиканың бұл үлгілері «Елім, саған айтам, Елбасы, сен де тында» деген атпен кітап болып шығып та көпшілікке кең тарап кетті. Қаламгерлер «Егемен Қазақстан» газеті арқылы жарты жыл бойы (12 шілде 1996 жылдан – 26 желтоқсан 1997 жылға) дейін жазысқан публицистикалық хаттарының өзі үлкен әлеуметтік мәселелерді қозғады. Тәуелсіздік жолына түскен еліміздің бүгінгі күні және ертеңі тағдырын әр алуан қырынан сөз еткен. Бұл хаттар саяси, әлеуметтік, экономикалық, рухани салалардың бәрін де қамтып, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарының шындық шежіресіне айналды. Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов хаттарынан тамыр тартқан шығармашылығында жаңа өріс, тың тақырып, соңы ой, идеялармен көрініс тапты. Халықтың ерекше алғысына бөленген қос қаламгердің хаттары Қазақ ПЕН – клубының Тахауи Ахтанов атындағы халықаралық сыйлығына ие болды. Бұл хаттар желісі Камал Смайыловтың «Егемен Қазақстанда» «Қазақстан ХХІ ғасырда» деген проблемалық мақаласынан басталады. Мақаласында: «Қазақ жері – кең байлықтың қазынасы. Енді кілт алақанымызда», – деп, жаңа жүзжылдықтың ғана емес, жаңа мыңжылдықтың бастауында тұрған ХХІ ғасыр туралы тағы да сөз қозғайды. «Қазақстан жері миллиард адамды асырай алады», «Қазақстан қазба байлықтары 10 триллион доллар!», «Қазақстан төрт мұхитқа тікелей шығады», «Каспий – Арал каналы салына ма?», «Марсқа адамды Дегелең двигателі алып ұшады» деген тақырыпшаларының өзінен автордың айтпақ ойы да, Қазақстан туралы пікірі де, ұстанымы да, түсінікті. Камал Сейітжанұлының бұл пікірін Шерхан Мұртаза «Жас Алаш» газетіне берген сұхбатында былай деп жалғастырады: «Қазақстанның байлығын барлығымыз білеміз. Алтын сандықтың кілті қолымызда екен. Ендеше неге алтын сандықтың қожасы бола тұра лыпасыз жүреміз?! Неге жарымаймыз? Неге ашпаймыз алтын сандықтың аузын? Неге інжу – маржанын шашпаймыз мына халыққа. Камал мырзаның ой – ниеті дұрыс. Мен оны іштей қуана құптадым. Бірақ алтын сандықтың кілті қолымызға тиеді екен деп марқайып жүре беруге бола ма мына заманда? Оны қажетке жарыту керек. Қалай? Қайтіп? Міне, мәселе қайда жатыр! Мен осы ойларымды Камалға газет бетінен білдірдім. Ол үн қосты. Камал

мырзамен жазысқан хат осылай басталған. Кейін ол өрікпеген көңілін басып, сабырлы ойға түсті» – деді көрнекті қаламгер.

Ш. Мұртаза мен К. Смайыловтың екеуара жазысқан 25 хатынан заман шежіресін көруге болады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында бір – біріне жазысқан бұл хаттар қазақ эпистолярлық публицистикасында өзіндік стилі, ерекшелігі бар. «Бұл бос қиял, бекер арман емес, нақты болжамдар» – деп алғашқы хаттарының бірінде публицист Камал Смайылов айтқандай Шерхан Мұртазамен жазысқан публицистикалық хаттарынан нақты әрекеттердің болатынына қаламгер сенім білдіреді. Ел игілігі мен ұлт мүддесі үшін жазылған бұл хаттар нақты фактілерге негізделген. Басты тілек мемлекеттің әлеуметтік – экономикасының деңгейін арттыру, бірлігі мығым, халқы бақытты болу үшін публицистикалық хаттар жазылды. Мәселен, кейінгі уақытта алыс елдермен байланыс – қатынастарды қазақ тез орындауда екенін айта отырып, оның ең дұрыс саясат екенін Камал Сейітжанұлы «Қыспақ пен қиян» хатында айтады. Мұны Шерхан Мұртазада құптайды «Камал! Біздің көршіміз тек Қытай ғана емес қой. Ресеймен де, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстанмен де құдай көршіміз. Ауылымыз аралас, қойымыз қоралас дегендей. Демек, олармен саяси, экономикалық, мәдени қатынас ауадай қажет. Қуанышты да, қапалықты да бөлісе білсек күшейеміз» [5, 55].

Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан көп ұлтты мемлекет. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлының да ұстанып отырған сындарлы саясатының бірі де татулық пен толеранттық бағытты негіздейді. Екі журналистің көтерген мәселелері: рухани мекемелер қызметіне жағдай жасау. Талай қалаларда, тіпті, балалар кітапханасының ғимараты әлдекімдерге сатылып, не кітапхана емес, не халыққа қызмет көрсететін іске бағытталған болмай қалып жүр. Халық басына қиын-қыстау күн туғанда, «Егемен Қазақстан» газеті зиялы қауымның да, қарапайым халық өкілдерінің де нағыз мінберіне айнала алды. Елде қиын – қыстау заман болғанмен, сол тығырықтан шығу жолын қос журналист қарастырды. Өткен күнмен салыстырып, болашақты болжады. Мәселен, «XXI ғасырдың қазағы қандай болуы тиіс?» деген сұраққа жауап беру қиын болғанмен, оған жауап беру қажет деп Камал Смайылов XXI ғасыр қазағы жайлы былайша сөз өрбітеді: «Ол қазақ – тәуелсіз елдің азаматы жанашыры. «Мен тәуелсізбін!» деп кеудесін ұрмайтын, «Мен сондаймын!» деп мақтана бермейтін, бар ісін үндемей тындыратын, елін жайғастырып, жерін жарастыратын азамат. Оның жүрегі таза, пейілі ақ, арманы асқақ. Ол – іскер де білгір. Ол өзінің тарихын білетін, ұлттық мәдениетін, әдебиетін, өнерін сүйетін, халық дәстүрін

бойына сіңіретін, ата салтын қадір тұтатын халық перзенті. Ол көрші халықтармен байланыс, қарым – қатынасын үзбей, әлемдік рухани байлықтан нәр алуға барынша ұмтылатын, сан өнерді игере алатын, ғылым мен техникадан барынша хабардар болатын азамат. Оның ішкі сарайы таза, жан дүниесі бай. Топырақ өндейтін, кең өндіретін, құрылыс жүргізетін, егін суаратын, астық өндейтін, күріш жинайтын машиналарды елімізде жетілдіріп шығару жаңа ғасыр үлесінде» [4, 31] – деп қаламгер болашақ ұрпақты ғылым мен білімді толық меңгерген, жаны таза азамат болуға шақырады. Ол үшін әлбетте терең білімнен қатар, қатты тәртіп керек екенін Шерхан Мұртаза келесі хатында «Қазақстан Қарулы күштері, Қазақстан әскері дегенге жеңіл – желпі қараудың қате екенін әрбір азамат сезінгені керек – ақ. «Әскерден қашыпты» дегенді естіп қаламыз, газеттен оқимыз. Бұған әскердегі тәртіпсіздік кінәлі деген пікір қалыптасты [4, 44] – деп тәртіпсіз әскер – әскер еместігін публицист сөзге тиек етті. Өзінің туған Отанын, өзінің Қазақстанын қорғау міндетінен дені сау бола тұрып, бас тартқан адам ертең кімге опа береді екен деген ойды қаламгер жалау етеді. Публицист газет беттерінде әскерге шақырылған жастардың жасық екенін олардың күш – қуаты жоқ деп, баспасөз беті жариялап жүргенін айтады. Басты сұрақ неге? – деген сауалға қаламгер жауап іздейді. Шерхан Мұртаза «Баланы жастан» деген мақалды келтіре отырып, көп жағдайда ауыл мектептерінде денешынықтыру мен әскер сабағы жүргізілмейтінін айтады. Мұл мәселені тектен – тек публицист көтеріп отырған жоқ. Отан сүйер маздаған жүрек үйден, мектептен басталады. Ал ол үшін оқулықтардың да сапасын көтеру міндет. Қаламгер өз сөзінде әскери сабақтан қарапайым оқулық жоқ екенін айтты. Ал қазақ халқының қаншама батырлары бар соны оқушыларға айту қажет екенін мәлімдеді. Олардың барлығы тұнып тұрған ерлік оқулықтары. Әскерде ең маңыздысы тәртіп. Осы жайында қаламгер өз хатында «Әскерден тәртіп кеткен соң, басқа жұртқа не жорық? Әскерге мылтықтан бұрын, тәртіп, иман үйрету керек қой. Ал тәрбиеші командирлердің түрі көбінесе маскүнемдерге ұқсап тұрады» [5, 71] – деп айтып бірақ олардың арасында да адал, білімді офицерлер де бар екенін жазды. Алайда, олардың саны аз екенін айта отырып, әскердегі паракорлыққа да тоқталып өтеді қаламгер. «Жемқорларға, паракорларға, ұрыларға қарсы қаһарлы күресті Президенттен бастап, әрбір адал ниетті азамат аяусыз жүргізуі керек. Қазақстан сонда ғана өркен жаятынын Шерхан Мұртаза айтты өз хатында. Ал қазіргідей жемқорлық, паракорлық, ұрлық – қарлық жайылған елдің болашағы бұлыңғыр» [5, 72] екендігін жаны ауыра қаламгер айтады.

Ш. Мұртазаға жазған К. Смайыловтың бір хатында «Бүгінге реалист, ал ертеңге оптимист, прагматик болып қарамаса, сабырмен ойланбаса, таза түңіліп, егіліп кетпейміз бе? Күрсініп күнірене бергеннен не пайда шығады? Белді бекем буып, нақты іске кіріссек қана біз қиыннан шыға аламыз. Реалист те, оптимист те осылай етеді» деп кесіп айтты. Шынымен нақты істермен ғана, нақты жетістікке жетуге болады. Мәселен, Шерхан Мұртаза президенттің жолдауын шын пейілімен құптап отырып, іс басына тек техникалық бағыттағы мамандар келсін дегеніне сескенетінің айтты. Гуманитарлық салалардың келешегі не болмақ? – деген ойдың жетегінде болды қаламгер. «Мәдениет, өнер, әдебиеттің ауызға алынбағанының бір салқыны осы саясатта жатқан жоқ па?» [5, 90] – деп К. Смайыловқа сұрағын төгеден қойды. Енді бір «Адам құны» хатында мәдениет, өнер, яғни рухани әлемнің Президент Жолдауында айтылмағанына күрсінеді. Себебі адамның құнын артыратын рухани әлем екені мәлім болғанымен неге орындалмай келеді? «Рух дүниесі не болады деп ойлайтын бас бар ма? Қарапайым халықты шексіз билеп – төстегісі келетіндер ғана қауымды қараңғылықта ұстайды. Білімсіз ел – жуас» [6, 12]. «Театр көбейсе, түрме азаяр еді. Өйткені театр адам жанын тазалайды. Жаны тазаланған адам қылмысқа бармайды. Ендеше түрмеге де түспейді.» [6, 14] – деп айтып түрмені жалпы адамды түзету орны деп атайды. Алайда, түрмеде тұзу адамның өзі бұзылатынын айтты. «Театрға келген адам байиды, (рухани). Көрі адам жасарады. Ауру адам жазылады (Руханият күші)» [6, 15] – деп айтады.

«Баспасөздің, журналистің мақсаты – қоғамдық маңызы бар мәселелерді қозғау, көтеру, ел назарын соған аудару, ал соған нақтылы қандай істер, нәтижелер шығатыны сол іс басында отырған адамдардың ой – өрісіне, қабілет – қимылына байланысты.» [5, 58] – деп Камал Смайылов журналистердің бағдарын анықтады. Демек Ш.Мұртаза мен К. Смайылов «Егемен Қазақстан» газетінде жазысқан хаттары ұлттық мүддені көздегені. Қос қаламгердің жазысқан публицистикалық – хаттарындағы көтерілгендердің дені шешілсе, келесілері де алдағы болашақта шешімін табады деген сенімдеміз. Бұл да публицистиканың күшімен, сөздің қасиетімен екенін ұғыну керек. «Елге еңбегін сіңірген ер қымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда емес, жаны бір болуда, қуаныш – қайғысы ортақ болуда. Ердің бағасы елге еткен еңбегінің зор яки кемшілігінде емес, ел деген жүрегінің таза болуында, тілегінің елмен ортақ болуында» деген екен Мағжан Жұмабаев. Күрмеуі мол дүниелердің шешімін ел болып шешуге әр адам міндетті.

Қос журналист Шерхан Мұртаза мен Камал Смайыловтың жазысқан хаттары қазіргі таңда да маңызын жоғалтқан жоқ. Керісінше

публицистикалық – хаттар легін жазу осы қоғамға қажетті. Себебі аңсап жүріп жеткен тәуелсіздігіміздің баянды болып, отанымыздың байлығы артып, халқымыздың тұрмыс деңгейінің жоғарылауы үшін билік басындағыларға кесімді сөзі, жастарға үлгі - өнегемен, айқын бағыт көрсететін журналистер қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Амандосов, Т.** Публицистика дәуір үні / Алматы: Қазақстан, 1974.
- 2 **Мұртаза, Ш., Смайылов К.** / Елім, саған айтам, Елбасы, сен де тында! Алматы: Қазақстан, – 1998.
- 3 **Қабдолов, З.** Сөз өнері / Алматы, – 1992.
- 4 **Жақып, Б.** Публицистикалық шығармашылық негіздері / Алматы: Қазақ университеті, – 2007.
- 5 Сан қырлы тұлға Камал Смайылов туралы естеліктер / Алматы: Алатау, 2012.

ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ: 60–80 Ж.Ж. ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

ЕЛІКБАЕВ С. Т., ҚАПАСОВА Б. Қ.
профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
АНАРБЕКОВ Е.
студент, Жур-401 тобы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетіндегі 60 жылдардан басталатын проза тақырыптық-идеялық жағынан өзгеше. Қазақ әдебиетіндегі ірі өзгерістің негізгілері тап сол 60-жылдардан басталады. Бұған тікелей әсер еткен сол қоғамның ішіндегі өзгеріс екені белгілі. 20-ғасырдың басынан 20 –30 –50-жылдарға дейінгі созылған әдебиеттегі жаңашылдыққа революция себеп болып, бұған дейінгі әдебиет жарамсыз деп, сан қилы айдар тағылып, тізімнен шығарылып тасталып, орнына жаңа ағым, жаңа форма, жаңа тақырыптар тандалып, Кеңес әдебиеті өз идеяларына қарай прозада да еркіндікке жол бермеді. 60-жылдардағы әдебиеттегі жаңа түр, соны ізденістерге негізгі арқау болған Кеңестер Одағының XX съезіндегі «Жеке басқа табынушылыққа» қарсы шыққан баяндама еді. Демек, 60-жылдар әдебиетінің өзгеруіне бұрынғы сораптан шығып басқа түр, сипат алуына, тармақтардың еркін кестеленуіне қатып қалған қасаң қағидалардан қашуға басты себеп – қоғамдағы «жылымық» еді.

60-жылдар әдебиеті 20-ғасырдың 20–30-жылдарынан басталған желіні қайта жалғаған арна болды. 20-ғасырдың басынан бастап Кеңес өкіметінің қанды қырғынына дейінгі аралықта көркем үлгілер мол

жасалғанымен, 30-жылдардан 50-жылдарға дейінгі кезеңде қазақ әдебиеті өзінің көркемдік сипатынан ажырап, мазмұнды қалпынан қол үзіп, сыртқы түр қуушылық пен партия, өкімет саясатына жағатын тақырыпты ғана қозғап, ауыз әдебиетінен басталып, жыраулар әдебиеті, 19-ғасыр мен Абай заманы әдебиетінде барынша ой тереңдігімен айшықталып, 20-ғасырдың басында ұлттық идеяны көтерген алтын желіден айырылып қалды. Әдебиеттегі таланттар, ұлт мүддесін көтерген қаламгерлер репрессия құрбанына айналып кете барған соң да, талантсыздар партия саясатын ғана насихаттады. Осы тұста халықтың көркем әлемге – сөз өнеріне деген құштар сезімін 60-жылдардан басталған әдебиет өтеді.

Ұлттық мұрат, халықтық дәстүр, қазақы салт пен сана, таным – 60-жылдар әдебиетінде қайта жаңғырды. Сондықтан да 60-жылдар әдебиетін қайта қарап, бүгінгі тәуелсіз әдебиет көзімен баға беру қажеттілігі туындайды. Бұл біздің егемен елдің ұлттық мүдде мен танымға қайта сын тұрғысынан карауда, тәуелсіз ел керегіне жаратуда өз мәнін артыра түсері сөзсіз. Сондықтан да біз диплом жұмысымызда 60-жылдар әдебиетіндегі тақырып пен идея, кейіпкер ерекшелігін талдауды, осы кезеңнің ірі өкілдерінің шығармашылығындағы этнографиялық сарындардың көркем сипаттарымен ашылуын талдауда бірнеше авторларды таңдап алдық.

Бұл кезең авторларына тән бірнеше ерекшеліктер бар.

1 Кеңес өкіметінің аштық, Азамат соғысы, қуғын-сүргін, соғыс, соғыстан кейінгі елді қайта қалпына келтіру сияқты орны айрықша халықтың ел болып қалу – қалмауы сынға түскен шағында дүниеге келген ұрпақ.

2 Халықтың қандай қиындық көрсе де, ұлттық танымынан ажырамаған қалпын көздерімен көрген ұрпақ өкілдері.

3 Бүгінгі күні ұмтыла бастаған бірталай ел таным-түсінігіне, салт-санасына бағытталған дәстүрлер мен ғұрыптарды көріп, саналарына сіңіріп өскендер.

4 Халық өз салт-санасымен қалып, өз дағды, қалыптарымен ғана жасайды дегенді берік ұстанғандар.

5 20-ғасырдың 60-жылдарынан бастап урбанизацияға қарсы қазақы этнографиялық ұстанымдарды алға шығарушылар да қаламгерлер болды.

Қазақ әдебиетіндегі 60-жылдар жаңғыру кезеңі ретінде жаңа бетбұрыстармен байланысты. 60-жылдар әдебиетінің өкілдері бүгінгі тәуелсіз әдебиеттің де қаламгерлері. 60-жылдардың әдебиеті көркем кейіпкер бейнесін жасауы мен жаңа тұрпатты қаһарман жасаған, жаңа адам жасаған әдебиет қалпында да өзгеше. 20-ғасырдың бас кезінде

Кеңес әдебиетінің алғашқы қатал екпіні әсерінен ұлттық қалпынан табан тайдыра бастаған қазақ әдебиеті 60-жылдардан бастап қазақы ұлттық белгілеріне қайта орала бастады.

Кейіпкердің ұлттық болмысы, елдік танымы халықтық көркем әдебиетке деген, өнерге деген ыстық сезімін қайта қалпына келтірді. Қазақ қаламгерлері прозада ұлттық бар бояуымен сомдалған кейіпкерлерді алдыңғы қатарға шығарды. Сондықтан да бүгінгі жаһандану сияқты алапат тосқын алдында ұлттық халықтық қалпын сақтайтын әдебиет тек қана жұрт танымын қадір тұтатын кейіпкерлері арқылы ғана өз биігінде қала алады. 60-жылдардағы әдебиет өткен дәуірдегі халық өмірін, оның бостандықты аңсаған үміт-арманын көрсетті. Аштық, Ұлы Отан соғысы тақырыптарымен бірге сол кезеңнің бар кескін-келбетін ашатын көркем туындылар туды. Адамдық болмыс, адамгершілік қасиеттер, тіршілік ортасы деген ұғым-түсініктер қазақы таныммен өлшенді. Кеңестік қоғамның тар қыспағынаан көркемөнер арқылы шыға білген прозадағы шеберлік бар көркемдік шындық дәстүрмен қайта сабақтасты. Сөз еркіндігіне әлі де болса бақылау қатаң кезеңде қазақ қаламгерлері ой еркіндігін өнермен өрнектеді. Әдебиетке жаңа шығармашылық күш келіп қосылғаны көрінді.

50-жылдардың соңында жазылған Ғ. Мүсіреповтің «Автобиографиялық әңгіме», «Этнографиялық әңгіме» сияқты стильдік, жанрлық сипаты өзгеше туындылар кейінгі кезеңдегі жас жазушылардың түрлі стильде, түрлі қалыпта көркем шығарманы жаңаша жазуға ұмтылыстарына жол ашты. Классик-жазушының 60-жылдары жазылған «Сөз жоқ, соның іздері», «Өмір жорығы», «Қаз қалпында», «Қарлы жаңбыр астында», «Жапон балладасы», «Қыран жыры» [8] атты туындылары қаламгер шеберлігінің үздік үлгісі ретінде де кейінгі жас жазушыларға өнеге мектебі ғана емес, өнерге жауаптылық пен тазалық, ұлтқа адалдық, талант пен еңбек бірлігінің қажеттігін көрсетті.

1970–1990 ж. ж. әдебиет қазақ ұлтындағы жаһандық тұтастық әкелген жаңалықтарды өзгеше көрсетілуімен ерекшеленді. Бұл көбіне-көп қазақы мінездің өзгерісіне ықпал еткен қала, өндірісті негіз етіп алуымен ерекшеленді. Орыс тіліндегі білім, жаңа заман талаптарына ыңғайланған ұлт бойында да ұлттық белгілердің азайып, өзгеше қалыпқа түсе бастағаны анық аңғарылды.

Бұрынғы елдік, халықтық ортақ мінезге түскен өзгерістің бірі – басқа ұлт бойындағы мінезге құмарлық жазылды.

А. Таңжырықова қазақ прозасындағы фольклорлық және этнографиялық бейнелердің қайта жаңғыртылуының көркемдік үшін атқарар бірнеше сипаттарын береді.

- шығарма тақырыбы мен идеясына өзгеріс енеді;
- образдар жасалымы, көркемдік кестесі, композициялық құрылымы өзгереді;
- көркем мәтін астарындағы автор ұстанымы уақыт пен кеңістік мәселелеріндегі этно-мәдени сарындардың проза туындыларына тән өзгерістерге түседі;
- жазушының стильдік-даралық сипаты ашылады;
- қазақ прозасындағы образдардың қайта жаңғыртылуы арқылы реминациялық айшықтар жаңаша жасалады;
- зергер, құсбегі, аңшы бейнелеріндегі көркем прозадағы жаңғырған қалып авторлық таныммен өзгереді;
- этно-фольклорлық бейнелер жастарды тәрбиелеуде үлкен орын алады [5, 10].

Қазіргі тәуелсіз ел әдебиетіндегі ұлттық белгілердің қайта орнығуына фольклордағы, этнографиядағы көркем кестелер әсер еткені анық. Көркемдік ойдың жаңа ғасырға қайта жасалуының себептерінің өзі де қоғамдық қажеттілік пен сұраныстан туындап тұрғаны белгілі. Ұлттық белгілерін қайта қарап, жоғын өткеннен іздеген халық талабы көркем ойға қайта оралтты. Бұл алдыңғы ойды қайталау емес. Барды қайта жасау, Сондықтан да боларғалым Ж.Дәдебаев: «Халық байырғы тұрмыс-тіршілігіне тән, этнографиясы мен ұлттық өмір сүру ерекшеліктеріне сәйкес, әбден орныққан, қалыптасқан фольклорлық, этнографиялық заңдылықтар мен ұғым-түсініктердің, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүрге қатысты қағида, ережелердің қатаң сақталуын және сонымен бірге көшпелі тұрмысқа тән көркем детальдардың орнымен қолданылуын айтуға болады» – дейтіндігін еске алсақ, халықтың ереже мен қағидаларды, тұрмыс пен тіршілікті сағынуы мен соның сақталуын қажетсінуі де қайта жаңғыртылуға себеп болады.

С. Қирабаев қазақ әдебиетіндегі фольклорлық үлгілердің ерекшеліктері туралы:

- 1 Фольклор мұрасы көп және көп жанрлы.
- 2 Ертегілік мұра.
- 3 Эпостық шығармалар.
- 4 Тұрмыс-салт жырлары.
- 5 Көркемсөз үлгілерінен тұрады.
- 6 Халықтың өмір сүру жағдайын көрсетеді.
- 7 Тарихи тұрмысын суреттейді.
- 8 Дүниетаным, кәсіп, әдет-ғұрпын бейнелейді.
- 9 Оптимизмнің мол мәлімет беретінін айтады [1, 10].

Фольклорлық прозаның өзін де д көркем бейненің өзі уақытқа тәуелді емес. Оны оқиғаларынан сырт алып, кез келген қоғамға алып келуге болады. Кеңістіктегі адамгершілік құндылықтар мен адамдар арасындағы қатынас фольклорлық үлгідегі сипатты қалаған себептердің бірі – 60–80-жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдай болса, екінші ғасыр басынан бастап халықтың жоғалтқаны, азабы мен қиындығы мол болды. Осы қиындықты бөлісетін, өткенді айтып, қиындықтың басқаларға да тән екендігін ашу қажеттілігі де туындады.

Қазақ әдебиетіндегі 20-ғасырдың 60-жылдарындағы этнографиялық сарындарға қайта бойлауы, сол тақырыптағы көркем туындылардың жазылуы ел есінен ұлт танымының суреттері ғана емес, түсінігі мен мәні де кетпегендігін анық байқатты. Бұл көркемдік ой, кейіпкер, сурет арқылы кең ашылды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Қасқабасов, С.** Жаназық – Астана: Аударма баспасы, 2002, – 490 б.
- 2 **Дәдебаев, Ж.** Қазіргі қазақ әдебиеті: лекциялар курсы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 284 б.
- 3 **Бердібаев, Р.** Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 229 б.
- 4 **Тойшанұлы, А.** Көне түрік бітік тастары// // Қазақ әдебиеті, 2008. желтоқсан.
- 5 **Тойшанұлы, А. М.** Мағауин жаңа прозасының алтын өзегі// Жұлдыз, 2010. – № 7. – б. 182–191.
- 6 **Тойшанұлы, А.** Сыншы адалдықтың күзетшісі болуы керек! // Дала мен қала, 2012. 8 қазан.
- 7 **Тойшанұлы, А.** Эпос әлемінде-Ер Жанқожа // Ана тілі, 2014. 26 маусым-2 шілде.
- 8 **Тойшанұлы, А.** Қазақтың есті сөздері // Парасат, 2009. т. – № 8. б.14–15.
- 9 **Таңжарықова, А.** Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2010, – 44 б.
- 10 **Шарабасов, С. О.** Бөкеев әңгімелері құрылымындағы фольклорлық сарындар// Ізденіс. – 2000. – № 4–5. – 22– 26 б.

ҚАЗАҚ КӨСЕМСӨЗІНІҢ ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ ДАМУЫ

ЖУМАБЕКОВА Г. А.

PhD, қауымд.профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ ақын-жазушыларының тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзін зерттеу – қазіргі кезде тың тақырыптардың бірі. Бүгінде тәуелсіздік жылдарында жарық көрген көсемсөздік шығармаларды жанаша зерделеу, оларды жүйелеу, саралау және талдау жұмыстарын жүргізуді қажет етеді. Тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық көсемсөзді тақырыптық және формалық ізденістер тұрғысынан қарастыру, қазақ ақын-жазушыларының заманалы көтерген мәселелері, мысалы: оқу, білім, әлеуметтік, ел, жер, тәрбие, ұлт құндылықтары және т.б. қалай көрініс тапқандығы, оның көркемдік ерекшелігі, әлеуметтік маңызы, көкейтестілігі зерттеу зәрулігін тудырып отыр.

Көсемсөз – адамның әлеуметтік қызметінің көпқырлы формаларын көрсететін қазіргі заманғы гуманитарлық білімнің іргелі түсініктерінің бірі. Көсемсөз анықтамасының, оның нысанының және пәнінің күрделілігі оның әр түрлі ерекше үлгілерде ұсынылуымен анықталады. Жанрдың мәні мен өзгешелігі өзіне тән функциялары мен әдіс-тәсілдерінің жиынтығында көрініс табады.

Көсемсөзші – ой күші мен сезімдерді ұштастырып, әлем мен уақытты ұғына білетін, ағартушы-насихаттық мақсат қуатын, замандастарына ол туралы мәлімет беретін зерттеуші. Көсемсөзшілік қызметтің әлемді танудың әлеуметтік белсенді нысаны ретіндегі негізгі мақсаты – қоғамдық пікірді қалыптастыру, адамның қоғамдағы өмірін үйлестіру, мәдениет нормалары мен қоғам дәстүрлеріне сәйкес өзін ұстау түрлері және оны бағалау жүйесін құру. Сол себепті көсемсөзшілік қызметте орын алған оқиғаларға әлеуметтік-нормативтік көзқарастар қалыптасады, көбіне олар әлеуметтік бағалау категорияларымен сипатталады.

Көсемсөз журналистиканың ең жоғарғы тегі екені белгілі. «Көркем әдебиет пен публицистика арасындағы байланыс, екеуінің ерекшелігі, әдебиеттануға да, публицистикаға да көркемдік әдіс тән екендігі бізге дейін көп айтылғандығы мәлім» [1]. Белгілі көсемсөз зерттеушісі Б. Жақыптың пайымдауынша, «Публицистика көркем әдебиетпен бірге дүниеге келді. Екеуі де сөз өнерінің салалары. Қолданатын басты құралы да сөз. Көркем әдебиет пен публицистиканың басты айырмашылығы ретінде, әдебиетте әлем, адам эстетикалық тұрғыдан суреттелетінін, ал публицистикада болмысты бейнелеу саяси таным түрінде жүзеге асатынын айтуымыз керек» [2, 445 б.].

Заманалы журналистикадағы көсемсөздің орны, маңыздылығы мен оның қажеттілігі жөнінде ғалым, көсемсөз зерттеушісі К. Қамзин былай дейді: «Публицистика жанрлары – қазіргі журналистика индустриясының шығармашылық стандарт саласы. Оның бәсекелестігі, ақпараттық кеңістікте өмір сүруі, рухани және товарлық қасиеті, оперативтілігі, зияткерлігі оның онтайлы жанрлар арқылы сөйлеуінен, көпшілікті, жеке адамды сендіре, ұйыта алу сияқты психологиялық қасиетінен көрінеді» [3, 23 б.]. Осы бір пікірдің өзінен-ақ, ғалымның қазіргі журналистика межесінен қарап, осы заманғы талап, сұранысқа сай баға бергенін бағамдаймыз.

Қазақ көсемсөзінің қазіргі ғылыми-танымдық іргетасы алғашқы қазақтың төлтума «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде бастау алып, тәуелсіздік алған соң қарқынды дамығанын көреміз. Мысалы, диссертациялық еңбектерден Қ. Бекхожиннің «Қазақ баспасөзінің даму жолдары» (1964 ж.), Р. Идрисовтің «Казахская военная публицистика (1941-1945)», (1970 ж.), Т. Амандосовтың «Публицистика – дәуір үні» (1974 ж.), Ө. Әбдиманұлының «А. Байтұрсыновтың әдеби-публицистикалық мұрасы» (1992 ж.), С. Қисымовтың «Қазақ публицистикасының зерттелуі: ізденістер, проблемалар» (1998 ж.), З. Сағымбайдың «Қазақ әйелдерінің публицистикалық мұрасы (20-жылдар баспасөзіндегі жарияланымдар бойынша)» (1998 ж.), Г. Сұлтанбаеваның «Саттар Ерубайев – журналист, публицист» (1998 ж.), Б. Сердәлінің «Камал Смайылов – публицист» (1999 ж.), Е. Дудинованың «Публицистика Олжаса Сулейменова» (1999 ж.), А. Мектеп-тегінің «Халел Досмұхамедұлының публицистикасы» (1999 ж.), Н. Қуантайұлының «Ж. Аймауытұлының публицистикасы» (2000 ж.), К. Асановтың «Е.А. Букетовтың публицистикасы» (2002 ж.), Р. Жақсылықбаеваның «Шерхан Мұртаза – публицист» (2002 ж.), Б. Жақыптың «Қазақ публицистикасының қалыптасу, даму жолдары (генезис, эволюция, поэтика)» (2004 ж.), А. Әлжанованың «Казахская тематика в творчестве российских и западных публицистов второй половины XIX века» (2008 ж.), Ф. Аксейіттің «Сапар Байжановтың публицистикасы» (2009 ж.), К. Қамзиннің «Қазақ публицистикасы жанрларының эволюциясы» (2010 ж.) ұлттық көсемсөз ғылымына қосылған қомақты үлес деуге болады. Монографиялар, оқулық, оқу құралдарынан Б. Жақыптың «Публицистикалық шығармашылық негіздері» (2007 ж.) оқулығы, К. Қамзиннің «Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі» (2009 ж.) монографиясы мен «Публицистика жанрларының эволюциясы» (2015 ж.) оқу құралы, С. Әділбеков, Д. Баймолда, С. Қозыбаевтың «Қазақ публицистері» оқу

кұралы (2010 ж.), С. Оспановтың «Қазақ ақындарының публицистикасы» (2011 ж.) монографиясы, А. Мектеп-тегінің «Көсемсөздің көсемі» монографиясы (2015 ж.) және «Жеті көсем» атты зерттеу еңбегі (2018 ж.), Р. Жақсылықбаеваның «Публицистің шығармашылық шеберханасы» (2011 ж.) оқу құралы, С. Медеубекұлының «Шешенсөз» оқу құралы (2015 ж.) К. Қамзиннің, Б. Әліқожаның «Көсемсөз панорамасындағы заман палитрасы» (2016 ж.) оқу құралы көсемсөз ғылымын теориялық, ғылыми-сараптамалық тұрғыда толықтыра түсті. Ғылыми мақалаларға келетін болсақ, М. Әбешованың «Публицистика жанрының қалыптасуы» (Семей мемлекеттік педагогикалық институтының хабаршысы. 2006. № 1.), Б. Носованың «Публицистика современности как часть коммуникативного ресурса» (Вестник КазНУ. 2013. № 3), және т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектері зерттеуімізге арқау болатыны анық. Жазушы, зерттеуші Н. Ақыш өз мақаласында қазақ көсемсөзіндегі ұлттық мәселелерді, мәселен, қазақ тарихындағы ақтаңдақтар, түрлі әлеуметтік-моральдық қиыншылықтар, қазақтың кейінгі ұрпақтарын сақтап қалу жолындағы күрес сияқты ұлттық өзекті мәселелерді арқау еткен [4, 164 б.].

Зерттеуші З. Ермағанбетова көсемсөздің айрықша бір саласы көркем очерк туралы, көсемсөзші К. Қазыбаевтың очерктерін талдап, ондағы авторлық позицияның ерекшелігіне тоқталады [5]. Сондай-ақ, зерттеуші Г. Әшірбекова А. Тоқмағамбетовтің көркем-публицистикасындағы мазмұн мен пішіннің үйлесімі туралы, ондағы көсемсөзшінің шынайы деректі жинастыру, сұрыптау, талдау, қорытынды шығару, жариялау секілді шығармашылық процесті көрсеткен [6].

Тәуелсіздіктің нәтижесінде «тарихтағы көптеген ақтаңдақтардың беті ашыла бастады, ұлт тағдыры, ұлттық сананың қалыптасуы, мемлекеттіктің қалыптасуы сияқты өзекті мәселелерге баспасөз бетінен орын беріле бастады. Публицистер халықтың тарихта кеткен есесін қайтарып беру жолында қалам қайратын жұмсады, ел намысын оятуға, жұрт санасын сілкіндіруге бағытталған рухани серпіліс жасауға көшті» [7, 304 б.]. Сонымен қатар, қазақ көсемсөзінің қалыптасу, даму тенденциясы, тақырыптық, тектік, түрлік жағынан түрлі ізденістер пайда бола бастады. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ көсемсөзінде турашылдық, кесіп айту, батылдық сияқты тенденция байқалады. Тәуелсіздік ұғымы бар жерде ұлттық мүдде, ұлттық идея, ұлттық тіл, діл, руханият және т.с.с. ұлтқа тиесілі құндылықтар көтерілетіні белгілі. Осы орайда ғалым Д. Ысқақұлының мына бір пікірі сөзімізді қуаттайды: «Еліміз тәуелсіздік алғаннан соң, халқымыздың рухани мұрасын ұлттық тұрғыдан қайта саралау басталды. Ұлттық құндылықтарымыз кеңестік

кезенде қандай күйде болды, қазір ше, алдағы уақыттарда қандай болмақ деген сауалдарға жауап ізделді. Ұлттық рухани мұраны айқындауға көмектесетін ұлттық идеологияны жасау күн тәртібіне ұсынылды. Мұндай мақалалар тоқсаныншы жылдардың екінші жарымынан бастап жиі көріне бастады. Ғ. Есімнің «Санадағы дерттің салқыны» («Қазақ әдебиеті», 07.01.1994), Қ. Жұмаділовтің «Қазаққа идеология қажет пе?» («Қазақ әдебиеті», 23.04.1993), «Кешір бізді, келер ұрпақ» («Қазақ әдебиеті», 12.11.1999), Н. Оразалиннің «Ұлттық рух пен сананың рухани дінгеі» («Қазақ әдебиеті», 25.03.1997), «Рухани кеңістік: таным мен пайым» (Сауалнамаға Б. Ыбырайым, Д. Амантай жауап берген. «Қазақ әдебиеті», 01.04.1997), М. Ақдәулетұлының «Жаралы рухты ібіліс билейді» («Қазақ әдебиеті», 17.02.1998), «Қазақы дағдарыс» («Қазақ әдебиеті», 01.01.1999), А. Әлімнің «Рухани иммунитет» («Қазақ әдебиеті», 29.10.1999), «Ұлтымыз интеллигенциядан не күтеді?», 18.08.2000), «Қазаққа патриотизм керек пе?» («Қазақ әдебиеті», 01.02.2000), Е. Раушановтың «Ауылға кетсек пе, әлде эмиграцияға ма?» («Қазақ әдебиеті», 05.11.1999), М. Мағауиннің «Рухани езгі және отарлық сана» («Жұлдыз», 1999, № 9-10), А. Мекебайдың «Кісі шошитын шындық» («Қазақ әдебиеті», 21.04.2000), Б. Нұржекеевтің «Жазушы заманға ілеспей отырған жоқ, заман жазушыға ілеспей отыр» («Қазақ әдебиеті», 07.07.2000), т. б. [8, 406 б.].

1994–1998 жылдар әлеуметтік-экономикалық дағдарысты басқарудағы өтпелі кезең, 1998–2001 экономикалық тұрақтандыру кезеңі деп аталғаны белгілі. Дәл осы тұста туындаған руханият мәселелеріне ақын-жазушылардың көсемсөз арқылы үн қосқанын көреміз. Бұл мақалаларда «қазіргі кездегі қазақ руханиятының өзекті мәселелері, әдебиеттің қоғамдық өмірдегі орны кеңінен талқыланды; ұлттық рухани құндылықтарды сақтау, көтеру қажеттіліктері күн тәртібіне қойылды» [9, 406 б.].

Жоғарыдағы мақалалардан 90 жылдардағы дағдарыстан туындаған рухани, материалдық қиындықтардың болғанын аңғаруға болады. Осы мақалаларды жазған ақын-жазушылар сол кездегі көкейтесті болған мәселелерді шешуге барынша атсалысқаны көрінеді. Қазақ ақындарын көсемсөзшілер қатарынан көріп жүргеніміз белгілі. Әсіресе, тәуелсіздік жылдарында бұл үдеріс өзіндік бір қарқындылығымен көзге түседі. Мәселен, заманалы қазақ көсемсөзінде Темірхан Медетбектің «Күретамыр», «Толғауы тоқсан дүние», Ұлықбек Есдәулеттің үш томдық шығармалар жинағының үшінші томы «Әбілхаят», Ғалым Жайлыбайдың таңдамалысының үшінші томындағы эссе, ой-толғамдары, Аманхан Әлімұлының «Өткірдің жүзі» және т.б. замансөз мақалалары бүгінгі

ұлттық көсемсөздің өзекті мәселелеріне, замана ерекшелігімен көзге түсетін сүбелі ойға құрылған туындылар қатарына жататыны сөзсіз.

Тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөздік зерттеулердің ішінен ғалымдар Б. Жақып, К. Қамзин еңбектерін ерекше атауға болады. Көрнекті ғалым Б. Жақып «Публицистикалық шығармашылық негіздері» (2007 ж.) атты оқулығында жалпы публицистиканың пайда болуын дәлелдеу үшін тарихтың терең қойнауын ақтарады. Көне жазба ескерткіштердегі, ауыз әдебиетіндегі публицистикалық бастауларға, жыраулар поэзиясындағы публицистикалық сарын, шешендік сөздердегі публицистикалық белгілерге тоқталады. Шоқан, Ыбырай, Абай, Алашорда қайраткерлерінің көсемсөзіне жігі тоқталып, кеңес дәуіріндегі ақын-жазушылардың публицистикасын қарастырады. Зерттеу еңбегінде тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазақ баспасөзінде көрініс тапқан тақырыптарды екшеп, шолу жасайды. Мысалы: ұлттық тәуелсіздік тақырыбы, репрессия, қазақтың арғы тарихы, желтоқсан оқиғасы. Сонымен қатар газет бетіндегі жаңа айдарлардың пайда болғанына көңіл бөледі. Материалдарды беру, орналастыру тәртібінде өзгерістер барлығын айқындайды. Соны айдарларды сөз етеді. Мерзімді басылымдардағы памфлет, баспасөзге шолу сияқты жанрлардың көрінбей кеткендігін, репортаж, фельетон, рецензия жанрларындағы шығармалардың сирек кездесетінін, очерктердің мүлде жарияланбайтынын анықтайды. Есесіне сұхбаттың қолданылу аясы кеңейгендігін анықтап, оны бірнеше түрге бөледі. Ғалым көсемсөздің тектік тұрғыдан және түрлік жағынан типологиясын анықтайды. Бұл еңбектің қазіргі журналистика ғылымына қосқан үлесі мынада: публицистиканың пайда болуын көрсету үшін сонау ғұн, сақ дәуіріне барлау жасап, Алашорда көсемдерінің публицистикасын алғаш рет ғылыми тұрғыда талдайды. Тәуелсіздік алғанға дейінгі кеңес дәуірінің публицистикасына тұтастай шолу жасайды. Яғни XX ғасыр толық зерттеу елегінен өтеді.

К. Қамзиннің «Қазақ көсемсөзі жанрларының кемелдену үдерісі» (2009 ж.) монографиясының маңыздылығы туралы ғалым С. Қ. Қозыбаевтың пікірі: «Публицистика жанрларының басқаларға ұқсамайтын жаңа инфроқұрылымын, жанрлардың жаңғырған жіктемесін, соны кластерін түзген, оларды теориялық жағынан көкейге қонарлықтай дәйектеген. Қазақ ұлттық публицистика жанрларының ата қонысын, бастау-бұлақтарын ықылым замандардан, төл рухани құндылықтардан, түркі әлемінен іздеген. Еңбек иесі идеялық, идеологиялық монополизмді бекерлей отыра, жаңа қоғамдық қарым-қатынас жағдайында қазақ публицистикасы жанрларының пайда болуы, дамуы және өркендеуін мүмкіндігінше қол тимеген қиырлардан өндіруге ұмтылған, халықаралық

ақпараттық-рухани бәсекеге төзімді ұлттық журналистика теориясын, жанрлардың жаңа жүйесін жасап шығаруға ден қойған» [10].

Ғалым К. Қамзиннің «Публицистика жанрларының эволюциясы» оқу құралы (2015 ж.) кейінгі пайда болған көсемсөз жанрлары туралы тың, соны ғылыми ізденістерімен толықтыра түседі. Бұл еңбектің басты ерекшелігі – қазақ көсемсөзі алғаш рет әлемдік көсемсөз аренасы биіктігінде теориялық тұрғыда қарастырылады. Ғалым эссе элементтеріне құрылған поэзиялық үлгілердің өзіміздің қазақ ауыз әдебиетінде мол кездесетінін дәлелдейді. Демек, эссе жанры бізге сырттан келмегендігін бағамдаймыз. Зерттеуші қазақ эпостарынан репортаждық сарынды байқайды. Диалогтардан – сұхбатты, айтыстан – полемиканы, фольклорлық шығармалардан журналистік айқындаманың алғашқы пішіндері мен әдістерін көреді. Ғалымның пайымдауынша, «мақал мен мәтел – нақты, шағын форматты афористік публицистика» [3, 37 б.]. Бұл пікірден К. Қамзиннің ұлттық көсемсөзге қосқан үлесі мен жаңалығын көреміз. Демек, қазақ көсемсөзі мақал-мәтелдерден бастау алған екен, өйткені мақал-мәтел – тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, көсемсөздің ауызша түрі екендігі белгілі. Қорыта келгенде, К. Қамзиннің бұл еңбегі – ұлттық мүддені қаузауың іргелі зерттеу. Өйткені, ғалым қазақтың ауыз әдебиетінен бастап қазіргі әдебиетті терең білетіндіктен, журналистикадағы жанрлық мәтіндердің барлығы өзіміздің ұлттық әдебиетімізде кездесетінін дәлелдейді. Ғалым ұлттық журналистиканың тарихи арналарын ашып көрсетеді. Журналистика және тағы басқа салаларға қатысты терминдерді орынды қолданады. Әлемдік деңгейдегі ғалымдардың еңбектерімен салыстырады.

К. Қамзиннің келесі зерттеу еңбегі «Көсемсөз панорамасындағы заман палитрасы» (2016 ж.) [11] оқу құралында көсемсөз мәтіндеріндегі түр мен түстің теориялық-әдіснамалық негіздері сараланады. Түр мен түстің көне түркі ескерткіштеріндегі тарихи мәніне талдау жасайды, антикалық және орта ғасырлардағы ойшылдар мен бүгінгі ғалымдар еңбектеріндегі түр мен түстің зерттелуі қарастырылған. Көсемсөз мәтіндеріндегі түр мен түстің психологиялық, әлеуметтік сипаттарын жан-жақты ашады. Түр мен түс категориясын тек қана көсемсөз шеңберінде ғана емес, батыс ғылыми мектебімен, көркем әдебиетпен, жалпы ғылыми зерттеулермен ұштастырады. Бұл зерттеу – қазақ журналистикасындағы соны ізденістерге толы еңбек. Қазақ журналистикасында бұл тақырыптағы зерттеулер бұрын-соңды жазылмаған. Автор түр-түс қамтылған жұмбақтар мен мақал-мәтелдердің мәніне үніледі. Журналистік мәтіндердегі кейбір сөздердің тура және ауыспалы мағыналары болатынына назар аудартады. Көркем

шығармалардағы түр мен түстің стильдік қызметіне тоқталады. Түр мен түстің публицистикалық мәтіндеріндегі рөлін ашады. Жоғарыдағы зертеулерге қарап, қазақ журналистикасының ғылыми іргетасының заман талабына сай жаңарып, толықтырылып, ұлттық қайнар- бастаулармен суарылып, әлемдік деңгейге көтерілгеніне көз жеткіземіз. К.Қамзин ұлттық көсемсөздің тамырын қопарып, белгісіз, жасырын боп жатқан дәйектемелерді бүгінгі масс-медиа кеңістігіне дейін көтерді. Осы ретте, Алашорда қайраткерлерінің еңбектерін таныту мақсатында құжат, деректермен арнайы жұмыс істеп, бірталай зерттеулер жазып жүрген көрнекті ғалым А.Қ. Мектеп-тегін атар едік. Ғалым «Көсемсөздің көсемі» (2015 ж.) [12], «Жеті көсем» (2018 ж.) [13] атты зерттеу еңбектерінде Алаш зиялыларының көсемсөзін арнайы зерттеп, ыждаһаттылықпен зерделеген.

Жазушы, ғалым, Н. Ақыштың «Қазақ көркем публицистикасы» атты зерттеу еңбегі «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар» [14] ұжымдық зерттеуіне енгенін айта кеткен жөн. Бұл еңбегінде қазіргі көркем публицистикалық шығармалар – очерк, эссе, естелік жанрларында жазылған жер, дін, әскери, желтоқсан оқиғасы, салт-дәстүр, табиғат және т.б. тақырыптарындағы мақалаларды ұлттық, адамдық парадигма тұрғысында саралаған. Аталмыш еңбекте тәуелсіздік жылдарындағы көсемсөзді тақырыптық және формалық ізденістер тұрғысында зерттейді. Жекелеген қаламгерлердің тілдік, көсемсөзшілік шеберлік ерекшеліктерін, олар көтерген тақырыптың зәрулігін, жаңа дәуірге сай жанрлық мәтіндердің жетілу деңгейін жіті бағамдайды. Мысалы, көсемсөздегі ең көп қалам тартылған дін тақырыбындағы мақалалар екендігін атап өтеді. Очерктің этнографиялық, экологиялық, өмірбаяндық түрлерінің пайда болғанына назар аудартады. Ғалым зерттеуінің құндылығы – көркем көсемсөздегі жанрлық мәтіндерді өткен мен бүгін бірлігі ретінде тұтастай шолу жасайды. Ғалымның тілі көркем, талдауларының ғылыми-танымдық жағынан берері мол. Көркем көсемсөздің әр жанрында танылып жүрген ақын-жазушы, журналистерді молынан қарастырған. Сонымен қатар, кейбір қаламгерлер туындыларына сын көзбен де қараушылық бар.

С. Оспановтың «Қазақ ақындарының публицистикасы» (2011 ж.) [15] монографиясында ақын-публицистер көсемсөзі идеялық-тақырыптық, стильдік-тілдік тұрғыда қарастырылған. Ақындар публицистикасындағы жанрлар генезисін сараптайды. Ғалым К. Қамзин еңбегінде сөз болған рисала мен эссені бір жанр төңірегінде қарастырады. Ж. Аймауытовтың «Мағжанның ақындығы туралы» атты мақаласын эссеге жатқызады. Көсемсөздегі очеркке қатысты өлең-очерк деген жанр ұсынады.

Р. Жақсылықбаеваның «Публицистің шығармашылық шеберханасы» (2011 ж.) [16] атты оқу құралында қазақ журналистикасының бүгінгі мәселелерін жеке публицистер шығармашылығы арқылы баяндап, олардың жас журналистерді баулудағы ерекшеліктерін анықтайды. Журналист шеберлігіне қойылатын талаптар мен міндеттерге тоқталады. Журналистік шеберліктің жазушылық шеберліктен айырмашылығын көрсетеді. Журналистің шығармашылық шеберлігіне қатысты бірқатар көрсеткіштерін келтіреді. Бұл еңбек те қазіргі журналистика ғылымына қосылған үлес деп айта аламыз.

Қазіргі ұлттық көсемсөз кеңістігіндегі зерттеулердің ғылыми-танымдық іргетасына шолу жасағанда түйгеніміз: қазақ көсемсөзінің ғылыми іргетасы ұлттық журналистикада әзірге жеке қаламгерлердің шығармашылығын зерттеумен шектеледі. Теориялық тұрғыдан зерттелу деңгейі әлі де жеткіліксіз. Қазіргі көсемсөз ұғымының теориялық базасы ғалымдар Б. Жақып, К. Қамзин еңбектерінен көрінеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Байбол, Ә.** Көркем әдебиет пен публицистика арасы. / Ә. Байбол // Қазақ әдебиеті. – 11 наурыз, 2011. – Б. 3–6.
- 2 **Жақып, Б.** Публицистикалық шығармашылық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2007.
- 3 **Қамзин, К.** Публицистика жанрларының эволюциясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.
- 4 **Ақыш, Н.** Қазақ көсемсөзіндегі ұлттық мәселелер / Н. Ақыш // Жұлдыз. – № 10 – 2014. Б. 164–170.
- 5 **Ермағанбетова, З.** Публицист ерекшелігі / З. Ермағанбетова // Хабаршы. «Филология» сериясы. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, – 2006. –№ 5. Б. 195–197.
- 6 **Әшірбекова, Г. Ш.** Асқар Тоқмағамбетовтің публицистикасы: филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.01.10 – Алматы: Әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2007. – 24 б.
- 7 Қазақ журналистикасы. Қазақ баспасөзі. Үш томдық / құраст. Н. Омашев, Б. Жақып, А. Мархабаев және т. б. – Алматы: Таймас, 2008. – Т.1.
- 8 **Ысқақұлы, Д.** Әдеби сын тарихы. – Алматы: Таңбалы, 2012.
- 9 **Сыдықов, Ұ.** Ұлттық рух және ақпараттық кеңістік. – Алматы: Каратау КБ, 2015.
- 10 **Қозыбаев, С.** Қазақ көсемсөзі хақындағы іргелі еңбек / С. Қозыбаев // Ана тілі. – 2010 // <http://anatili.kazgazeta.kz/>

11 **Қамзин, К.** Көсемсөз панорамасындағы заман палитрасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.

12 Мектеп-тегі А. Көсемсөздің көсемі. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.

13 Мектеп-тегі А. Жеті көсем. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.

14 **Ақыш, Н.** Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: Ewo Press, 2014.

15 **Оспанов, С.** Қазақ ақындарының публицистикасы. – Астана: Фолиант, 2011.

16 **Жақсылықбаева, Р.** Публицистің шығармашылық шеберханасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.

Н. ОМАСHEВТІҢ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ РАДИОЖУРНАЛИСТИКА ТАРИХЫНЫҢ КЕЗЕҢДЕРІ

ҚАПАСОВА Б. Қ., ЕЛІКБАЕВ С. Т.
профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Намазалы Омашұлының еңбек жолы қазақ бұқаралық-ақпарат құралдарымен тығыз байланысты. 1974–1977 жылдары Қазақ радиосының редакторы, аға редакторы қызметтерінде болады. 1977 жылдан 1992 жылға дейін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушысы, аға оқытушысы доценті қызметтерін атқарады. 1993 жылдан бастап 1995 жылға дейін радиожурналистика кафедрасының меңгерушісі, профессоры болып еңбек етеді.

1995 жылдан ЮНЕСКО жанындағы бұқаралық коммуникация және журналистика бойынша Дүниежүзілік ОРБИКОМ ұйымының мүшесі. 1995–2001 жылдары журналистика факультетінің деканы және ЮНЕСКО-ның бұқаралық байланыс және журналистика кафедрасының меңгерушісі лауазымдарын атқарады. 1996 жылы журналистика бойынша Диссертациялық кеңестің төрағасы, 2001–2008 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің проректоры қызметтерін де атқарып ғылым мен журналистік еңбекті қатар ұштастырады. 2009 жылы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Журналистика мәселелерін зерттеу институтының директоры қызметіне шақырылады. 2010 жылдан бастап Журналистика және саясаттану факультетінің деканы болып еңбек етеді.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің журналистика факультетінің деканы қызметінде Н. О. Омашев факультетті халықаралық деңгейге

көтерді. Факультет студенттер санымен ғана емес, сапасымен де республикадағы барлық бұқаралық-ақпарат құралдарына білікті мамандар даярлады. Факультет оқытушылар-профессорлық құрамының ғылыми деңгейін жоғарлатты. Ғалым басшылық еткен жеті жылда 80-ге жуық профессорлар мен оқытушылар қызмет атқарды, 1000-нан астам студенттер білім алды. Факультет білім беруде жаңа стандарттарға көшті. Қоғам талабына лайық радио-теле-фотостудия, компьютерлік сыныптар, шағын баспахана, пароболистикалық қондырғы орнатылған ЮНЕСКО кафедрасы жабдықталды.

Білім берумен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұштастыру, сабақтастыра жүргізу мақсатын көздейтін журналистік білім дамуының Тұжырымдамасы әзірленді. Осы Тұжырымдама мақсатының міндеттеріне кірген «Журналистика» мамандығы бойынша мемлекеттік білім стандарты, бакавалрлар мен магистрларға арналған біліктілік стандарттары мен типтік оқу жоспарлары қайта дайындалды. Жаңа қоғамдық талаптар мен бұқаралық-ақпарат құралдарындағы бағыттар негізінен туындайтын («Баспа ісі», «Қоғаммен байланыс», «Халықаралық журналистика», радиожурналистика», халықаралық журналистика, баспа ісі мен редакциялау, БАҚ менеджменті мен жарнамасы) әр салаға қарай мамандану қолға алынып, кафедралар құрылды.

Н. О. Омашев – қазақ журналистикасындағы көрнекті ғалымдардың бірі. Ғалым 13 монографияның, 3 оқулықтың, 9 ғылыми-публицистикалық еңбектер мен очерктер жинағының, 9 оқу құралдарының және 300-ден астам ғылыми, публицистикалық мақалалардың авторы ретінде де танымал. Н. Омашевтің жетекшілігімен 6 докторлық, 18 кандидаттық диссертация қорғалған. Белгілі ғалымның ғылыми еңбектерін республикадағы ғылыми орта ғана емес, алыс-жақын шетелдерге да таныс, сонымен бірге Н.Омашевтің Лас-Вегаста (АҚШ, 1998), Париж (Франция, 1999), Монреал (Канада, 2000), Ресей (Москва, 1980-1992) және т.б. халықаралық конференцияларда жасаған баяндамалары жоғарғы бағаланған.

Ғалым еңбектерінің келесі бір саласын кейінгі ғылымдағы жаңа бағыт алған жобалар құрайды. Н. Омашевтың жетекшілігімен 2007–2009 жылдар аралығында ҚР Білім және ғылым министрлігі жариялаған «Ұлттық идея – Қазақстанның тұрақты даму негізі» атты бағдарламасы негізінде «Ұлттық идея қайнар көзі – Алаш публицистері мұраларын жинастыру, жүйелеу, талдау және жариялау» деген тақырыпта ғылыми-зерттеу жұмыстары қолға алынып, кең көлемде зерттеу жасалды.

2010-2011 жылдардағы мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Алаш баспасөзі тігінділері мен нөмерлерін іздеп табу,

жарияланымдарын араб әліпбиінен қазіргі жазуға көшіру, аудару, академиялық жинақ етіп шығару жұмыстарын жүргізген ғылыми жобаға жетекші болды.

Кең ауқымды зерттеуге 20-ғасырдың алғашқы жартысында жарық көрген араб жазулы қазақ басылымдары алынды. «Айқап», «Қазақ», «Қазақстан», «Серке», «Сарыарқа», «Жас азамат», «Абай», «Бірлік туы», «Алаш», «Ақ жол», «Сана», «Қазақ тілі», «Тан», «Шолпан», «Жас Түркістан» сияқты басылымдардағы Алаш қайраткерлерінің жарық көрген бағалы да публицистикалық мұралары бүгінгі жазуға түсіріліп, академиялық жинақ болып, 10 том етіп шығару қолға алынды. Ғылыми жобаның «Алаш көсемсөзі» деген аталыммен 10 томның 1–4 томдары 2010 жылы жарық көрді. Кейіннен келесі жарияланымдар жарыққа шықты.

Н. О. Омашевті бұқаралық-ақпарат құралының мамандары мен ғылыми жұртшылық танымал публицист ретінде де таниды. Ғалымның республикалық газет-журналдарда жарық көрген мақалалары, бұқаралық-ақпарат құралдарында – радио және телебағдарламалардағы ой-пікірлері қазақ мәдениеті мен руханияты үшін қашанда қажетті пікірлер болады. Сонымен бірге танымал публицист ретінде белгілі еткен жолсапар, портреттік очерктері мен көңіл сезімдерін қозғайтын эсселері, ғылыми-танымдық мақалалары мен деректі фельетондары бар [1]. Публицистика мен әдеби жанрдағы сан тақырыптарды қозғаған бұндай туындылары шығармашылық дарыны мен публицистік шеберлігін айғақтайды. Ғалым еңбектерінің негізгі саласы – радиожурналистикаға қатысты. Н.Омашев қазақ радиожурналистикасын зерттеуде оның алғашқы кезеңдерінен бастайды. Қазақ жеріндегі радиостанциялар қашаннан жұмыс істей бастады, радиохабарлар қашаннан таратылды деген мәселеден бастайды. Намазалы Омашевтің «Қазақ радиосына қанша жыл?» [30] деп аталатын ғылыми еңбегінде бұған қатысты келесі ойларды айтады. «1921 жылдың қазан айын Қазақ радиосының туған күні деп атауға толық негіз бар. Дәл осы айдан бастап, арнайы кесте (сетка) бойынша республикада жұмыс істеп тұрған радио-станциялар арқылы елді мекендердің барлығына дерлік жүйелі түрде хабар таратылғанын дәлелдейтін деректер бар» [2] Бұл деректерді мынандай ойлармен түйіндейді.

1 «Орынборда 1921-жылдан радиобюллетень таратыла бастады» деп жазған профессор Барманкұлов өзінің «Четыре даты рождения радио» [3] деген еңбегінде.

2 «Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1921-жылғы 29-қыркүйектегі шешімі бойынша Орынбордағы радиостанция арқылы күн сайын 1600 сөзден тұратын өздері дайындаған радиобюллетеньді республикаға таратуға құқық берілді» [4].

3 «Орынбордан кейін Қазақ КСР-інің астанасы болған Қызылордада 1926 жылдың 3-қазанынан бастап Қазақ радиосы өз хабарларын тұрақты түрде таратуды одан әрі жалғастырды» [3].

4 «1920-жылы Жетісу майданы таратылған кезде ақтардан алынған радиостанциялар Ташкентке жіберілді. Мұндай радиостанциялардың біреуі жергілікті қоғамдық-әкімшілік органдардың талап етуі бойынша Алматыда қалдырылып жұмыс істей бастады. 1921 жылы станция әскери өкімет орындарының қарауынан почта, телеграф ведомствосының қарауына көшіп, одан әрі жұмысын жалғастыра берді» [3].

5 Алматы радиостанциясының хабарлары 1931 жылдың 1 мамырынан беріле бастады. Маусым айында тұрақты түрде таралатын хабардың көлемі тәулігіне алғашқыда 4 сағат, кейінірек 6 сағаттан 12 сағатқа дейін жетті» [34].

Намазалы Омашев «Қазақ радиосына қанша жыл?» [1] мақаласында осы деректерді жинақтап ұсынады. Алматы – ұзақ жылдар Қазақстан республикасының астанасы болды. Осы кезде қала қазақ мәдениеті мен өнерінің орталығы да болды. Орынбор қаласының да қазақ тарихы мен өнеріндегі орны ерекше. Әсіресе қазақ баспасөзі мен мәдениетіне, саяси өміріне қатысты тұста Орынбордың тарихи мәні өзгеше. бір сөзбен айтқанда, айғақ егер асыл мұрасы. Қазақ АКСР халық комиссарлар кеңесінің 29 қыркүйек 1921 жылғы шешімімен республикалық радио жұмыс істей бастады. Қазақстанның сол кездегі астанасы Орынбор қаласы 1921 жылдың қазан айынан бастап бүкіл елге хабар, ақпарат тарату жұмысын бастады.

Жоғарыдағы шешім бойынша, Орынбордағы радиостанция күн сайын 1600 сөзден тұратын дайындаған радиобюллетень әзірлеп, соны республикаға тарату құқығына ие болған. Қазақстанның әуе толқыны көпшілікке арнап алғашқы радиохабарларын осылай бастаған. 1921 жылғы қазан айы қазақ радиожурналистикасының тарихи бастау алған күні болып саналады. Ғасырға жуық уақыт ішінде радио арқылы ұлт мәдениеті, тілі, діні, тарихы халықтық сипатта дәстүрлі түрде насихатталып келді. Бұл өз кезегінде радиожурналистиканың бұқаралық ақпарат құралдарының бір саласы ретінде қалыптасуына ықпал етті. Журналистиканың басқа да түрлері сияқты радионың өзінің ақпарат тарту, хабар беру т. б. жанрлық-пішіндік сипаттарына қарай қалыптасу кезеңдері жасалды. Бұл тарихи кезеңдерді ғалым төмендегідей топтарға бөледі [11, 182].

1 1921–1927 ж. ж. Радиобағдарламалардың қалыптасу кезеңі.

2 1928–1941 ж.ж. Тотаритарлық мемлекет радиосының қызметі.

3 1941–1945 ж.ж. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы кеңестік радио.

4 1950 жылдар мен 1960 жылдың алғашқы жартысы. Соғыстан кейінгі радионың қалыптасу кезеңі.

5 1985–1991 ж.ж. радиожурналистикасы.

6 1991–2005 ж.ж. Жаңа кезең радиосы.

Қазақ радиожурналистикасының дамуы, пайда болуы, оның қызмет көрсетуі жұмыс жоспарлары, хабарлар таратуы тікелей РОСТА-ның жұмысымен ғана қатысты болғаны белгілі. Ресей империясы саясатының ықпалымен қазақ жерінде Түрік РОСТА-сының құрылуы маңызды жаңалықтардың бірі болды. ОРСТА-ның басты міндеттеріне:

1 Тындаушыға бар деректерді жеткізу, халықты саяси жаңалықтармен таныстыру.

2 Кеңес өкіметінің негізгі дерективалары туралы түсініктер беру.

3 Жаңа құрылған Кеңес өкіметін насихаттау.

Негізгі мақсат-міндеттері осындай радиохабарлар кең тарайды. Қазақ даласындағы радионың таралуына ықпал етіп, негізгі техникалық, тарату қондырғыларымен қамтамасыз еткен «Радио барлығы үшін» деп аталатын акционерлік қоғамы еді. Бұл қоғам Ресейде 1924 жылы 1 қарашада құрылады. Қоғамның басты міндеттері:

- радиотаратушы және қабылдаушы станцияларды дамыту;
- радиоәуесқойларының идеяларын қолдау;
- мерзімді басылымдар шығару және баяндамалар, дәрістер өткізу болды.

Қоғам 1925 жылдың ақпанынан бастап «Радиожаңалықтары» деп аталатын дүниежүзілік тұңғыш арнайы газет шығарды. Газет радиобағдарламаларды жариялап, радиотехниканың мәселелеріне қатысты тұстарды басты. 1925 жылы «О реорганизаций радио» («Радионы қайта құру туралы») қаулы қабылданды. Радиохабарларын тарту, ақпарат беру, бағдарламалар жүргізу мүлдем жаңа арнаға өзгерді.

Сталиндік режим бұқаралық ақпарат құралдарына, сонымен бірге радиоға да қатаң цензура қойды. Осы кезеңдегі басталған қатаң цензура кеңес үкіметі құлағанға дейін жалғасты. Дегенмен, қоғамдық өзгерістердің жаңа сипатқа бағыт алуына қарамастан, радиожурналистика дамуын жалғастыра берді. Осы жылдардан бастап алғашқы радиорепорттар жазыла бастады. Бұл радиохабарлардың бірнеше ерекшеліктерін көрсетуге болады.

1 Хабарларда деректер нақты дәйектермен ұсынылды.

2 Хабар, ақпарат тек деректер қалпында ғана емес, көркемдік сипаты жағынан да дамыды.

3 Жеке басқа табыну ерекше қатты сипат ала бастады. Сталинді мадақтаған хабарлар мол берілді.

4 Қазан инженерлері дыбысты телефон арқылы рупорға беретін күшейткіштің жобасын жасады. Радиотелефон станцияларындағы арнайы жабдықталған студиялар бойынша хабарлар беріле бастады. Кеңестер Одағында радио арқылы бұқаралық хабар тарату әдеби-көркем хабарлардан басталды. 1922 жылдың 17 қыркүйегінде тұңғыш радиоконцерт Мәскеудегі орталық радиотелефон станциясынан берілген еді [1].

1928 жылдың шілде айында Еңбек және қорғаныс кеңесі «Радиохабар таратуды қайта ұйымдастыру туралы» деген құжатты қабылдады. Осыдан кейін алдыңғы құрылған акционерлік қоғам 1931 жылы таратылды. Орнына Бүкілодақтық радиокомитет болып қайта құрылды. Жаңа құрылған Кеңес өкіметінің саяси бағыттарына сәйкес Қазақстанда да одақтық радиокомитет ашылды. Тұңғыш төрағасына Айтбай Хангелдин тағайындалды. Кейіннен Б. Кенжебаев, Е. Арысұлы, Қ. Орманов, М. Сағатов сынды радиожурналистер ұлттық радионың дамуы үшін қызмет етті. Жоғарыдағы ғалымдар, журналистер болып қана тарихта қалған жоқ. Олардың есімдері қоғамдық-әлеуметтік, мәдени-рухани, оқу-ағарту, ғылыми, экономикалық салаға үлес қосқан, пікір, ой айтқан қайраткерлер ретінде де ел есінде қалды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Омашұлы, Н.** Ақпарат әлемі – Алматы: Қазығұрт, 2006 Т.2
- 2 Ұлттың ұнжариясы – Алматы: Қазақпарат, 2007, 312 б.
- 3 ҚР Орталық Мұрағатының 30-қоры, 56-іс, 71-б.
- 4 ҚР Орталық Мұрағатының 179-қоры, 22-іс, 831-б.
- 5 Радиожурналистика: учеб. / Н. С. Барабаш и др.; под ред. А. А. Шереля; МГУ им. М. В. Ломоносова. – 2-е изд. – М. : МГУ, 2002. – 478, [2] С. 3.
- 6 Жанры телевидения / Саппак В. И др.; Под. Ред. А.Смыслова; - М.: МГУ, 1997. - 437 с.

ҚАЗАҚ ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКАСЫНЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН БОЛАШАҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

ҚАПАСОВА Б. Қ.
 профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
ЕЛІКБАЕВА Ш. Т.
 мұғалім, Шалқар орта мектебі, Алматы қ.

Ғалым еңбектерінің алғашқы саласы – телевизиялық журналистиканың жанрларына арналған. Әлемнің назарын өзіне енді ғана аудара бастаған шақта, Қазақстан журналистикасы үшін белгісіз беттер болып отырған Интернет журналистика мен радиожурналистиканың мәселелерін таразыға тартады.

Әлемдік журналистиканың ақпараттарын тарату мен ортақтастырудағы Интернет әлемінің маңызын ғана көрсетіп қоймай, оның БАҚ-тың болашағы ғаламдық кеңістіктегі Интернет журналистикамен байланысты болатындығын жазды.

Ғалымның Интернет пен телевизиялық ақпарат құралдарының сипаттарына дейінгі зерттеулерінде жанр ерекшеліктерін ашқан еңбектері бар.

Ғалым қазақ телефильмдерінің баста сипаттары қандай болуы керек деген сұрақтарға «Телевидения: деньги или власть» кітабында айтады. Жалпы 1990-жылдардан бастап қоғамдағы саяси өмір, қоғамдық билік өзгерген соң, жаңа орта үшін ақпарат көздері тың материалдар ұсынуы қажет екені белгілі. Ақпараттық кеңістіктен жаңалық іздейтін халыққа сол қажеттілікті тауып беру арқылы БАҚ міндеті де шешіледі. М. Барманқұлов 20-ғасырдың соңғы он жылдығындағы қазақ теледидарындағы өзгерістерге талдау жасайды.

Ортақтықтары:

- 1 Нақты бір бағдарламаға тән сипаттар ашық анықтала бермейді.
- 2 Телеарналардағы бағдарламалар бірін-бірі қайталайды.
- 3 Жаңалықтарды қайта жаңалау жоқ.

М. Барманқұлов осы айтылған мәселелерді шешудің жолдары қандай деген тұста тағы да Англияның спутникпен таратылатын Би-скай-би арнасын мысалға алады. Бұл спутниктік арна бүгінгі күні біздің елімізге бірнеше компаниялар арқылы таратылады. Ал 1994 жылы ондай мүмкіндік жоқ болатын. Әр арна нақты бір салаға, тақырыпқа арналған: «Скай-спортс-2» – екінші спорт арнасы, «Скай-трэвэл» – туристерге арналған арна, «Скай-соуп» – телесериалдар арнасы. Бір телесериалдарға арналған «Скай муви», «скай мувиз гулд», «Муви ченел» т.б. арналары бар. Ең бастысы, бұлар – қаржы табатындығында. 1994 жылы Би-скай-бидің табысы – 74 млн.фунт стерлингті құраған.

Телефильмдердің негізгі ерекшеліктерін айтпастан бұрын ғалым осы жылы, 1994 жылы Англияның киногерлерінің Қазақстанға келіп, жаңа телефильм түсіргендігін жазады. Англия кинематографистері Алматыға келіп, қазақстандық сол кезде ең белгілі, талантты деген актерлерді жинап жаңа телесериал түсіре бастайды. Бұл телесериалдың «Хабар» арнасынан тартылып, қалың көпшілік назарына ұсынылғандығын, көпсериялы телефильмді дұрыс шықпаған, көркемдік ашылмаған дейтіндер де, оның әр сериясын қалдырмай көретіндер де бар. Мәселе ағылшындардың есепке ала алмағаны не деген сұраққа ғалым былай дейді: «Просто англичане не учили, что межличностные отношения н национальной почве у нас – табу. О них не говорят. Их не обсуждают. Поскольку каждый такой случай считают исключением. Его не приветствуют ни та, ни другая сторона. Увлеченная во всю своими национальными идеями» [9, 202–203]. Телефильмде не ескерілуі керек? Оның басты мақсат-міндеттері не болуы қажет? Көпсериялы телефильмдердің сипаттары қандай? Деректі фильмдердің өзгешеліктері неде? Теледидардағы деректі филмнің басты ұстанымдары қандай болуы шарт? Осы сұрақтар – қазақ өнері мен теледидары үшін басты мәселелердің бірі.

«Фильм» атаулының өзінің жасалу және оның қойылу қалыпттары әр түрлі. Фильмдердің теледидарға арналып жасалғандары мен кинотеатрларға арналғандарының айырмашылықтары бар.

1 Телефильмдердің жылдамдығы – 1 секундта 25 кадр көрсете алады.

2 Кинофильмдер жылдамдығы – 1 секундта 24 кадр көрсете алады.

3 Түрлі-түсті теледидар арнайы көшірілімді қажет етеді. Кей кездері арнайы түсті қайта беру функциясын жасауға тура келеді.

4 Теледидардағы түр-түс тез өзгеретін контрастарда қауіпті.

Теледидар үшін жасалған алғашқы телефильм Сергей Колосовтың «Вызываем огонь для себя». Телефильмдердің, соның ішінде деректі телефильмдердің қандай ерекшеліктері бар деген сұрақтарды қоя отырып, ғалым оған мынандай белгілер тән деп анықтайды.

1 Деректі фильмнің материалдары нақты өмірден алынуы тиіс. Ойдан шығарылған жағдаяттар болмауы шарт.

2 Барлық басқа жағдайларда музыкамен әрлеу, қосымша диктор қызметін жүргізу, сурет, көрініс, түсірілім т.б. режиссердің талантына (импровизациясына) байланысты жасалуы керек.

3 Бүгінгі режиссерлер әрбір планды емес, әр блокты қосады.

4 Телефильмнің қалай шығуы – оператордың да түсіру шеберлігіне байланысты. Әр сәтті түсіріп үлгерсе, қажетті сәтті таба алса, содан

көрерменнің қызығушылығын оятып, көңілін аударар алса, бұл – оператор жетістігі.

5 Қарапайымдылық пен табиғилық болуы керек. Әдеміліктен де табиғилыққа көбірек назар аударса, көрерменнің іздейтіні де сол болады. Теледидар операторлары түсірілімді толық жасауды дұрыс санайды. Бұл әрбір қызықты, есте қалар, көңіл аударар сәттерді жіберіп алмау үшін қажет. Монтаждау үшін бірнеше камераны пайдаланады. Ғалым камера мен сөйлеушінің қатар бірге түсірілетінін – сөз бен түсірілім қимылы бірге ұласқан тұсты – «прием получил название ползучего взгляда, путешествующего глаза» (ілгерінді-кейінді көзқарас, тоқтаусыз көз) деп атайды.

6 Телефильмнің тағы бір ерекшелігі – комментатордың қызметінде. Егер артистің қолында мәтін бар, ал ойнап шығу артистің шеберлігіне, талантына қатысты болса, комментатор да сондай. Телефильмнің сәтті шығуы тек қана оның мазмұны мен суретінен тұрмайды. Режиссер, оператор, комментатор, актер бірлігіндегі шеберліктен ғана шығады.

7 Телефильм мен бұқаралық кпарт құралдарының басқа түрлерінің келесі бір ерекшелігін ғалым – «төртінші қабырға» деп атайды. Театр мен кинодан теледидар мен теледидардың айырмашылығы – «төртінші қабырға» – комментатордың фильмдегі барлық кем-кетік тұстарды толтыра алар немесе керісінше, болатындығын айтады.

Фильмге қойылатын жалпы талаптар үдесінен қара болсақ, теледидардағы кейіпкердің үш тобын анықтауға болады.

1 Өмірде болған жағдайлар актерлердің ойыны арқылы нақты бар оқиғаларды бейнелеп береді.

2 Өмірде болған жағдайларға жақын, сол оқиғаларды негізге ала отырып, кейіпкер бейнесін актерлер жасап шығарады.

3 Өмірде болған кейіпкерді кейіпкердің өзі көрсетеді. Бұл репортаж жасау арқылы, деректерді қайта жаңғырту, жасырын камера т.б.

Алғашқы жағдайға мысал ретінде «Жизнь Леонардо да Винчи» фильмін алады. Бұнда негізгі қызметті комментатор атқарып шыққан. Комментатор Қайта Өрлеу кезеңіне суретшімен бірге араласып, сол кезеңді өзі көріп, өзі сезінгендей әңгімелеп береді. Актерлердің құжаттық деректермен, еске түсірілген жайлармен жасалған фильміне С. Колосовтың «Диалог» фильмін мысалға келтіреді. Ғалым сол кезеңде жасалған телефильмдерге талдау жасайды. Онда актерлердің ойыны, режиссер шешімі, оператордың түсірілімі, деректердің нақтылығы, сенімділігі, қоғаммен байланыс, қажеттілігі деген мәселелерге молынан назар аударады.

Фильмдерді бірнеше ішкі табиғи сипаттары мен мазмұна, ойдың берілуіне, мақсатына, ұстанымдарына қарай ғалым бөледі. Бұл

бөлініс деректі фильмдерге қатысты екендігін айтады. Солардың ең бастылары деп:

1 Фильм-монтаж.

2 Иі қанған – кемел образды қайта жасау (фильм-восстановление зримого образа).

3 Фильм-репортаж.

4 Фильм-байқау.

5 Фильм- диалог.

Фильм-монтаж. «В основу берет такое странное, на первый взгляд, явление как обратимость факта-кадра. Казалось бы, кадры, запечатлевшие реальное событие, должны быть однозначны. Если запечатлели проезд императора, то этот кадр может только прославлять этого самодержца. Если схватили киноглазом Гитлера, то он может свидетельствовать только о восторге толпы перед ним. И дело не только в изменении комментария, звуковой стороны фильма. Оказывается, один и тот же кадр может как прославлять запечатленного на нем человека, так и способствовать развенчанию. Для этого нужно всего лишь... перемонтировать кадры, сопоставить их в ином порядке, разместить в определенной последовательности, и кадр начинает свидетельствовать об обратном» [9, 211–212].

М. Барманқұлов монтаж арқылы ойды, айтайын деген идеяны өзгертуге болады, сол арқылы көзқарасты, қоғамдық пікірді қалыптастыруға болатындығын айтады. Осындай фильмдердің қатарына «Летопись полувека», «Наша биография» фильмдерін мысалға келтіреді. Соңғысы – 50 жылдық кинохрониканың антологиясы. 50 серияның 92 % мертажды фильмнің қосынды жалғанған кадрлары құрайды.

Фильм-репортаж. Репортаж, әдетте ақпараттық, хабарламалық жанр екені белгілі. Бірақ осы жанрды қалай көркем дәрежеге көтеруге болады деген сұраққа жауап беру оңай емес. Ғалым телефильмдегі репортаждың қолданысына қатысты мәселелерді талдауда Дэвид Рэндаллдың «Универсальный журналист» деген еңбегінен дерек келтіреді. «Очерктерге қарсы жаңалықтар» деп аталатын тұста Д. Рэндалл ақпараттық жанрларды жалықтыратын, назар аударар қоймайтын, қызықтырмайтын мәліметтер деп есептейді. Ал репортер дегенді деректер жинаушы деп, очерктің авторын ел естімеген фразаларды тізіп, сонымен алдаушы деп таниды деген пікірін береді. Репортаж, әрекет пен істің жайын суреттейтін фильмнің ерекшеліктері.

1 Репортаж тәсілі кино түсірілімде жағдайдың, өткен әрекет пен істің образын (бейнесін) бермеуі керек, адамның, кейіпкердің образын (бейнесін) беруі шарт.

2 Түсірілім компаниясы телефильм түсіру үшін әрекет пен істі іздемеуі керек, сол істі атқарушы адамды, іс иесін, оның мінезін іздеуі керек.

3 Түсірілім жұмысы нақты сол кейіпкерді зерттеген сценарий жазылған соң ғана жүргізілуі қажет.

4 Сценарий кейіпкердің өткенін берсе, өткен өмірін суреттесе, соншалықты көрермендерге қызықты да шынайы болады.

Фильм-диалог. Синхронды камералар жетілдірілген түрлері мен дамуы олардың кең таралуына мүмкіндік беріп отыр. Фильм-диалогтің басты сипаты – ақылмен жүргізілген әңгіме, сезімді ашық білдірген ой, шыайылық фильмдегі кейіпкер бейнесін ашуға негіз берді. Кейіпкер әңгімесін жазып алудың бірнеше тәсілдері бар.

1 Микрофон мен камераны жасырын қойып, ашық әңгіме түрінде жазып алу.

2 Түсірілім үшін екендігін айтпай, журналистің кейіпкермен әңгімесі негізінде.

3 Журналист ашық әңгімелеседі. Бұндай фильмдерді кей кездері әңгіме-фильмдер деп те атайды.

М. Барманқұлов 1990 жылдардағы телефильмдердің ішіндегі диалог-фильмдердің үздік үлгісі деп, Д. Луньковтың «Трудный хлеб», «Курильские калачи», «Хроника хлебного поля» фильмдерін атайды. Режиссер тиімді әдіс ретінде кейіпкердің өз өмір-тағдыр туралы өз әңгімесін берсе, екіншісінде кейіпкерді жақсы білетін оның достарны сөйлетеді. Ғалым Д. Лунковты 30-жылдардағы Д. Вертовтан кейінгі синхронды фильмді түсірудің шебер режиссері деп бағалайды.

Кинобайқау. Ғалымның бағалауынша, 1990-жылдардағы кинобайқау түсіретін режиссерлер ішіндегі шеберлерінің алдыңғы қатарлысы – М. Голдовская. М. Барманқұлов режиссер М. Голдовскаяның байқау, жіті зерттеу әдісі – нағыз шығармашылық шыңына шығарар жол деп есептейтіндігін айтады. Кинобайқау, зерттеу жасаудың бірнеше сипаттарын ғалым төмендегідей жіктейді.

1 Кинобайқаудың басты ұстанымы – «араласпау ұстанымы».

2 Телефильм, телеочерктегі басқа әдістердің барлығына тән ортақтық – кейіпкер өміріне араласу, яғни әдеттегі қалыптасқан жүйесін бұзу, өзіне назар аударылады, ең қиындығы кейіпкердің өз бейнесін жоғалтуы мүмкін.

3 Кейіпкер өмірдегі өзін ұмытып, камера алдында одан орта нені талап етеді, – солай болуға тырысады.

4 Кинобайқауда көбіне көп «жасырын камера», «әдеттегі камера», «ашық камера» қолданылуы мүмкін.

«Жасырын камера» – кейіпкердің өзін түсіріп жатқанын білмейді, күдік туғызбайды. Беймәлім, белгісіз тұстардан өмірінің әр кезеңдерін түсіріп алады. Бұл әдісті кейіпкерлердің барлығы шын көңілмен қабылдап, дұрыс түсіне бермеулері де мүмкін. 1990 жылдарды кен қолданылған трансфокатор, вариобъектив, ұзынфокусты оптика сияқты техника құралдарын атайды. «Әдеттегі камера» әдісі бойынша кейіпкер өзі туралы түсірілім болатындығын біледі. Бірақ қай кезде, қандай жағдайда, қай сәттерде екендігін анық біле бермейді. «Ашық камера» әдісінде кейіпкерге алдын-ала ескертіп, оның түсірілім нысанына айналғандығы айтылады. Киноаппаратты көреді. Оның қызметін алғаш байқаған кезе қобалжу болуы мүмкін, бірақ бірте-бірте қалыпты жағдайға, әдеттегі қалыпқа түседі. Бұл да түсірілім компаниясының істі жүргізулеріне байланысты. Телефильм мен телеочерк сипаттарын ғалым осындай негізгі ерекшеліктерімен түсіндіреді.

Деректі негізге алу – публицистиканың негізгі саласы. Публицистика – нақты жағдайларды суреттеп, деректер мен адамдар жайындағы көркемдік шешім, ой, түйін. «...документализм – это отрасль публицистики, в которой образ создается на основе описания конкретных людей. ...Факты, люди для примеров берутся не случайные, а типические. Если беллетристика достигает обобщения при помощи синтеза, то документализм – через предельно точное описание конкретного, являющегося воплощением типического» [9, 235]. Ғалым Марат Барманқұлов тележурналистикадағы ең бір күрделі сала – очерктік жанрдың сипатын ашады. Телефильмнің деректі түрінің сипатын аша отырып, сол кезеңдегі Кеңес тележурналистикасындағы телефильмдердің тарихына назар аударады. Әсіресе 1920-жылдардан бастап деректі фильмдер түсірген Д.Вертовтың тәжірибесіне өзгеше назар аударып, шеберлік мектебі ретінде үлгі етеді. Режиссердің «Статьи. Дневники. Замыслы» деп аталатын кітабынан мысал келтіреді [17]. 1920 жылдардың өзінде жасырын-киноаппарат (киноаппарат-невидимка) болғандығын айтады. Түсірілімге қажет негізгі ережелерін жазады.

1 Жедел түсірілім: көз мөлшерінің дәлдігі, жылдамдық, шеберлік.

2 Түсірілімді алдын-ала дайындау: байқайтын, қадағалап, әр істі зерделеп тұратындарды белгілеу: сабырлылық, шыдамдылық, сәтті кезенді таба білу.

3 Жасырын түсіру орнындағы: салқынқандылық пен жіті көңіл аудару.

4 Күнделікті табиғи қалыпта түсіру.

5 Алдын-ала дайындықпен түсіру.

6 Алыстан түсіру.

7 Қозғалыстағы кезді түсіру.

8 Жоғарыдан түсіру.

Ғалым бір телефильмде осылардың бірнеше тәсілдері қабаттаса қолдантындығын айтады. Телефильм түсіру – шеберлік пен нақтылықты, кәсіби біліктілікті талап ететін іс. Сондықтан да ғалым оған басты жеткішілік ететін режиссер дей отырып, оның комментатор мен операторды тандап лауын, түсірілім деректерін жинау, кейіпкермен жұмыс т.б. мәселеелрін терең қарастырады. Осындағы әрбір сәтті қалт жібермеген режиссер ғана өз ісінің шебері болып, фильм шынайы шығады деген оймен қорытады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Барманкулов, М. К.** Телевидение: деньги или власть? – Алматы: Санат, 1997. – С. 272.
- 2 **Барманкулов, М. К.** Хан... Иван – Алматы: Вифания, 1995. – С. 272.
- 3 **Барманкулов, М. К.** Возможности космического ТВ – Алматы: Санат, 1997.
- 4 **Барманкулов, М. К.** Наследники Белого лебедя (1995г.),
- 5 **Барманкулов, М. К.** Тюркская Вселенная (1996г.),
- 6 **Барманкулов, М. К.** Хрустальная мечта тюрков о квадронации» (1999 г.)
- 7 **Барманкулов, М. К.** Репортаж на радио и ТВ 1970.
- 8 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 9 **Вартов, Д.** Статьи. Дневники. Замыслы. – Москва, 1966. – 164 С.
- 10 **Рябчиков, Е.** Репортаж в радиовещании и телевидении – Москва, 1987. – 258 С.
- 11 **Чесноков, Б.** Вопросы теории и практики массовых средств пропаганды. Вып. 4 – Москва, 1988. – С. 268.

ТІЛДЕГІ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ МҰРАТ

ҚАПАСОВА Б. Қ., ЕЛІКБАЕВ С. Т.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

РАХИМЖАНОВА А.

студент, Жур-401 тобы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Қазақ тіл мәдениеті алғаш зерттеу нысаны болып алына бастаған кезден бастап тіл мен қоғам, тіл мен тұтынушы ара қатынастарын анықтауға қызмет етті. Осы бағыттарда зертеулер жүргізді. Тіл мәдениетін зерттеуде тіл білімі ғылымы дәстүрлі ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, жаңа әлем қатынастарына қарай икемдейді. Әр ұлттың жаңа

әлемдегі рухани байлығының ең асылы тілдерінің қоғаммен бірге дамып, өз халқы үшін қызмет етіп, жаһандық өркендеуге өз құндылықтарымен жауап беруі ұлттың сақталуының кепілі екені белгілі.

Тарихын тым тереңнен бастау алатын тіліміздің сонау есте жоқ ескі замандардан-ақ саясат, шаруашылық, тұрмыс, рухани құндылықтар тілі болғанын дәлелдер деректер де жеткілікті.

Қазақ тілінің қоғамдық-әлеуметтік қызметтері мен оған қажетті тілдік сөз орамдарын, сөздер мен сөз тіркестерін сөйлеуде орнымен қолдану үшін сөз қолданудың дәстүрі мен сөз әдебінің негізгі шарттар да тіл әдебін анықтауды қажеттесті. Шешендік өнер, соның ішінде қазақ шешендік өнерінің құрамдас бөліктері мен көркемдегіш құралдары, қазіргі шешендік өнердегі пікірталас мәдениеті мен оның түрлері, жаттығу, басты бөліктері мен ой мен сөз, сөйлем қатынастарын ашудағы сипаттарына талдау жасау міндеттері белгіленді.

Сөз мәдениетінің негізін тағы да ұлттық әдеп пен тәрбиеден табамыз. Әдептіліктің өзін әдемілікке балаған ел дәстүрі өз тілінде таза да көркем сөйлеуді қажет етеді. Тілді үйрену - өз ұлтыңды тану. Ұлттық тілді білу – ұлт ділін, қасиетін, мінезін, ой, жан дүниесін, сырын білу, халықтық мәдениет пен дәстүрді жаңғырту.

Тіл мәдениеті – әдеби тілдің жазбаша, ауызша түрлеріне тән нормаларды (дыбыстау, сөз жұмсау, граммат. т. б.) игеру, сондай-ақ тілдік амал-тәсілдерді айтылмақ ойдың, сөздің мақсаты мен мазмұнына лайық дәл, бедерлі қолдана білу. Тіл мәдениеті ұғымы. біріншіден, сөзді дұрыс қолдану (сөз дұрыстығы). екіншіден, сөзді бедерлі жұмсау (сөз шеберлігі) деген екі сатыдан тұрады. Сөз дұрыстығы қазіргі әдеби тілдің жұртшылық таныған, үлгі тұтқан нормасын ұстану дегенге саяды. Жарыспалы екі немесе бірнеше нұсқаның біреуі ғана дұрыс деп танылады: барасыз – барасыңыз (емес). балалар – артықтан аттады- артақты аттады (емес) т. б.

Қазақ тіл біліміндегі тіл мәдениеті туралы алғашқы зерттеулер А. Байтұрсынов [2], Қ. Жұбанов [3] зерттеулерінен басталады да, нақты жеке сла ретіндегі зерттеуін алғаш қолға алған М. Балақаев [4] есімімен байланысты. 1965 жылы нақты тіл мәдениеті деп алынып, бедерлі зерттеу жүргізген саланы 1971 жылдан бастап теориялық негіздері айқындалып, тәжірибелік сипаттарының ұстанымдары белгіленді.

1 А. Байтұрсынов тіл мәдениетіне қатысты тұстардан бірнеше мәселелерді атап берген.

1.1 Әлеуметтік орнын көрсетті. «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі» [22, 142].

1.2 Қазақ сөздерінң баспасөздегі жазылуындағы бірізділік туралы айтты [22, 443–445].

1.3 Тілді жазу тіліне айналдыру. «Осы күнгі адамдар жазудан айырылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айырылғаннан жеңіл болмас еді. Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Алыстан ауызбен сөйлесуге болмайды: жазумен дүниенің бір шетіндегі адам екіші шетіндегі адаммен сөйлеседі, сондықтан сөйлеу білу қандай керек болса, жаза білудің керектігі де артық» [22, 437].

1.4 Мектепте бастауышта қазақ тілін оқыту. Қазақ сөздерін дұрыс айтылу, жазылуының алғашқы негізін үйретуден бастап білім беруді көтереді.

1.5 Қазақ тілін дамытудың стратегиялық бағытын айқындады. «Оқу құралының ең ұлығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың тәртібі болуы шарт» [2, 387].

1.6 Тіл термин сөздер арқылы жаңарады. Терминнің бәрін аудару керек пе? Қазақ тілін пән сөздерімен дамыту мәселесі де ғалым назарынан тыс қалмады. А. Байтұрсыновтың тікелей әсерімен сол кездегі пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиеттілі ауылдағы қазақтың хат білетін, білмейтін - қайсысына да болса түсінікті болуын көздеді. Тіл арасына жік түсіп айырылмас үшін, жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды. Түркілердің бірінші Бүкілодақтық түрікшілдер құрылтайында былай деді: «Мы все иностранные слова будем брать в таком виде, чтобы это было легко для произношения казаков» [22, 418].

Ғалым ұстанған қағидат – кірме сөздерді қабылдау және мұны, халыққа салу: «Міне, бұ сұқылды сөздердің қазақ тілінен қуып шығару ма? Болмаса сақтау ма? Мұны көп білсін» дей отырып, «Мен өзім сақтау жағындамын. Өзге жұрттарда бұзып алған сөздер сақталады» [22, 385] деген уәж айтады. Тіл дамытатын, «бұзып алған сөздер», яғни кірменің «бұрынғы қалыбында емес, өзгерілген» [22, 418], қазақ тіліне ыңғайланған түрі.

1.7 Дұрыс емле түзуді лингвистика мәселесі ғана емес асыл тіл дамытудың, мәдениетінің басты шарты деп пайымдайды.

«Дұрыс емле менен қате емлені айыруға, менің ойымша, былай қарау керек шығар дейім: тіл табиғатына қарай емле ыңғайлау ма? Жоқ, емле түріне қарай тілді ыңғайлау ма? Мен ойлаймын, – дейді ол, – емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып, емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек. Тілдің табиғатына қарамай, зорлап, емлеге таңып байласақ, қытай қатындарының аяғы болып шығады. Ахаң қазақ тілінің түзу емлелі азбаған тұнық тіл болатынын дәлелдейді: «Асыл тіл, түзу емле қазақта

боларға тиісті. Неге десек : ата кәсібін тастамай істеп келе жатқан – қазақ. Басқа жұртқа араласпай, өз алдына оңаша, оқшау жүрген – қазақ. Жат жазудың ыңғайына қарап, басқалардың тілін бұзуға, арасына жазу жайылмаған түрік баласы – қазақ.

Сырттан бірен – саран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ. Жат жұрттың шалығы тимесе, жазу шалығы тимесе, кәсібі, ғұрпы өзгермесе, жалғыз тілі өзгереді деп айтуға тіпті жол жоқ: қазақта тілінің табиғатына халиф келетін емле жоқ. Еділден бастап Ертіске дейін, Оралдан бастап Ауғанға шейін қазақта тіл де бір, емле де бір. Қойшы, түйеші, биеші емлесі деген қазақта жоқ нәрсе. Тоқсандағы шалының, тоғыздағы баласының – бөрінің емлесі біреу – ақ...» [22, 395].

1.8 Тіл мәдениетінің бір нысанасы- тілдер байланысы, бұл реттегі әлеуметтік фактордың ықпалы, әсеріне назар аудару. «Тілдің ғұмыры ұзақ. Оның жолы жылдап емес, жүз жылдап емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзын ғұмырының ішінде түрлі нәрселер себеп болып өзгерілмеген тіл жоқ. я азып өзгерілген, я асып өзгерілген, ел бұтақтап өскен сайын тіл де бұтақтаған... Тілдің басқалануына себеп болған – әр түрлі бөтен жұрттармен сыбайлас болып араласқандықтан» [2, 419].

2 X. Досмұхемедұлы еңбектеріндегі ті және тіл мәдениеті. «Халық әдебиетінің тілінің формасы негізінен өлең сөз түрінде болып келеді» [23,31] «Елдің кара тілі әдебиет тілімізге негіздікке алынды» [23, 91] деген пікірлер қазақ әдеби тілінің тарихын жазуға түрткі болған ойлардың бірі.

3 Қазақ тіл мәдениеті туралы айтқанда жазушы Ф. Мүсіреповті еске алмай болмайды.

3.1 Ф. Мүсірепов «Авгейдің ат қорасынан бастайық» деген мақаласы тіл тазалығына байланысты жазылған. Ф. Мүсірепов райкомтұғын -тұғын формасының ықшамдалған түрін қолданғанды ұсынады мысалы, болатын, келетін ауыспалы келер шақтың көсемшеге есімшенің - а + тын, - е + тін жұрнақтары арқылы жасалуын құптайды. X. Досмұхаметов «-тұғын деген сөз –түн күйінен өзгеріп, құйқылжымалы –түн деген жалғау болған» дейді [23, 85]. –Тұғын формасы туралы Ф. Мұсабаев, А. Ибатов, С. Исаев, Р. Сыздықова т.б. тілші ғалымдар өз ойларын ортаға салған болатын. Вариантар мен дублет сөздердің: шекейін // дейін, өне ерде // өне жерде, мін жер // мына жер, со // сол, жесей // же // жесеңші, ішшей // іш // ішсеңші, жіктің жалғауының қысқы түрінің жекеше жіктелу үлгісінің I жақ: барғам, жазғам, айтқам сөздерінің толық түрінің жіктелуін: барғаймын, жазғаймын, айтқамын -ғай тілекті қалау райының жұрнағын жалғау арқылы, айтқамын//

айтқанмын, айтқаймын емес, ауызекілік сөйлеу дағдысындағы осы шақ үлгісін ұсынады. Оңтүстік //оңтұстық, солтүстік//сол тұстық / түстік емес тұстық// түскііз//түскііз деп жазылу керектігін айтады.

3.2 Ғ. Мүсірепов фонетика мәселесіне де ден қояды. «Амангелді, Қаракөз, Зілқара, Мендіғожа сияқты адам аттарын Аманкелді, Қаракөз, Зілқара демей – ақ, естілу тұрпатында жазсақ қалай болар екен? Екі сөзден тұратын адам аттарындағы сол екі сөздің түбірі сақталса да, оқушы балаларға қ әрпінің ғ әрпіне айналатын реттерін бәрібір үйретуге тура келер еді ғой. К әрпі мен г әріптерінің арасында да осы бар», «Сол өз кәсібімнің мүддесінен қарағанда маған қ-ғ, к-г әріптерінің арасында недәуір әңгіме бар сияқты көрінеді» [24, 572–581]. Дыбыс үндестігі бойынша Аманкелді // Амангелді тоғыспалы ассимиляция заңы бойынша сөз үнді н дыбысына бітіп, кейінгі қосылған сөз к қатаңнан басталып нқ және нк түріндегі дыбыс тіркесі нғ, нг дыбыстарына алмасады. Ілгерінді ықпалдың әсерінен: Қаракөз // Қарағөз сөз дауысты дыбысқа а дыбысына бітіп, келесі сөз к қатаңнан басталып қосылып тұрса онда ол ұяң ғ, г дыбыстарына Зілқара// Зілғара л үнді дыбысының әсерінен қ қатаң ғ ұяңға айналады [24, 160].

3.3 «Асқындырып алмайық, достар!» мақаласында Ғ. Мүсірепов әдеби тілдің қандай болу керектігін айта, жаза отырып өзі де әдеби тілдің дамуына ат салысты.

4 Қазақ тіл мәдениетінің алғашқы ғылыми негізін сипатаған профессор М. Балақаев.

4.1 Сөзді бағалау жүйесін жасады. Сөз «дәлірек», «айқынырақ», «лайықты», «орындырақ» деп бағаланды. Мысалы, көркем тіл кестесі үшін ауыл ұйқыда дегеннен гөрі ауыл мызғып, қалғып тұр деу әлдеқайда дәлірек.

4.2 Тіл мәдениеті адамның жалпы мәдениеттілігінің ойлау мәдениетінің жоғарылығы.

4.3. Ана тілін ардақтау. тілді құрмет тұту – жалпы мәдениетке, оның ішінде сөз мәдениетіне қойылатын аса қажетті шарттардың бірі.

4.4 Тіл мәдениеті әдеби тілдің диалект, қарапайым сөйлеу тілінің ықпалына түсінуіне, сондай-ақ қажетсіз кірме сөздердің, қысан, сіреспе қолданыстарының орны айқындау керек.

4.5 Тіл мәдениеті эстетикамен тікелей байланысты. «Тіл мәдениеті» деген ұғымға әдеби тілдің эстетикалық күш-қуаты да, тілді жұмсаушылардың эстетикалық қабілетінің жоғары болуы да енеді» [25, 235].

5. Р.Сыздық зерттеулерінде тіл мәдени түрлі қырларынан зерттелді.

5.1 Ғалым Р. Сыздық еңбектерінің қомақты бөлігі – ұлттық тілдің мәртебесі мен табиғи қалпын сақтау.

5.2 Тіл мәдениеті тіл заңдылықтарын сақтау, ұстарту міндетін жүзеге асырудың амал-тәсілдерін көрсетеді. Тіл мәдениетіне тән нормалар таза, әдеби тілмен сөйлеуге дағдылану, тілдік қарым-қатынастағы әдеп пен нақтылықты, әсерлілікті, түсініктілікті талап етеді. Тіл мәдениеті нысанына мәтінді мәнерлеп оқу, өз ойын қисындылықпен байланыстыра алу, жазуда орфографиялық норма дағдыларын қалыптастыру талаптарын игерумен де анықталады.

5.3 Тілші-ғалым Р. Сыздықова сөздің лексикалық, синтаксистік, морфологиялық, дұрыс орфоэпиялық, орфографиялық заңдылықтарын сақтаумен бірге лингвостилистикалық нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру қажеттігін айтады. Тіл мәдениеті ғылымын ауызша сөйлеу мәдениеті, сөз қолдану мәдениеті деп шартты бөлуге қалыптасқан.

5.4 Сөз қолдану мәдениетіндегі қалыптасқан терминдердің бірі – тіл тазалығы. Тіл тазалығы – ойдың көркемдігі, өз ұлтының бар құндылықтарын бағалай білу. Тіл үнемі даму үстіндегі үрдіс. Сондықтан да сыртқы бөтен тілден сөз алмай, таза бір тілдің негізінде ғана өмір сүретін әдеби тіл болмайды.

5.5 Тіл ұлттың жаны дегенді еске алсақ, жұртты құрметтеу оның тіліне қояр талаптарды орындау. Жаһандық үрдістер қазақ тіліне деген өзгеше көзқарастарды қажет етеді. Ғалымның қазақ тіл мәдениетін нормамен, әдеби тіл нормаларын анықтаудан бастуы да тегін емес. Ғалымның бұл саладағы еңбектері жалпылама жалаң ой айтудан құралмайды.

5.6 Ғалым әдеби тіл бағдаршам етер негізгі тұстарды анықтап алады. Ол бағыттар:

- 1) тіл мәдениетінің негізгі шешілуі тиіс мәселелері;
- 2) тілдік норманың анықтамасы және өлшем-шарттары;
- 3) тілдік норма және стильдер байланысы: функционалдық стильдер;
- 4) нормадағы варианттылық;
- 5) сөз мағынасы мен норма;
- 6) жаңа сөздердің, қолданыстардың нормаға түсуі,
- 7) терминологиядағы нормалану;
- 8) лексикалық қабаттардағы нормалану сипаттары;
- 9) өркөм әдебиет тіліндегі нормалану;
- 10) нормалану түрлері деп алынады.

5.7 Ғалым осы бағыттардың басты түйткілдерін шеше отырып, толығымен қазақ әдеби тіліне тән норманың табиғатына талдау жасайды.

Қазақ тілі – қазақ халқының мәдени жадын, тарихи жадын жинақтаушы, сақтаушы, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, оларды қайта жаңғыртушы, ұрпақ пен ұрпақтың рухани дүниесін сабақтастырушы ретінде қазақ тілділердің экологиялық рухани ортасы.

Лингвоэкология тілдің дамуының объективті бет-бейнесін көрсете білуге тиіс. Оған төніп отырған қауіп жөнінде қоғамға дабыл қағып, әдеби тілдің тағдырына адамдар, қоғам тіршілік етіп отырған тілдік орта қамқорлыққа алынып, қорғалуға тиіс. Лингвоэкологияның міндеті мен қарастыратын мәселелерінің құрамына қоршаған тілдік ортаны әртүрлі ластанудан сақтау, тазалау, сондай-ақ лингвистикалық нигилизммен күрес те енеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Газетте. «Егемен Қазақстан» 2011, 29 маусым, 3–8 б.

2 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағлымы – Алматы: Ана тілі, 1992, – 426 б.

3 Балақаев М. Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері, – Алматы: Ғылым, 1965. – 216 б.

4 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Ғылым, 1999, – 476 б.

5 **Балақаев, М.** Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері – Алматы: Ғылым, 1965, – 242 б.

6 **Балақаев, М.** Сөз өнері – Алматы: Ғылым, 1975. – 326 б.

7 **Балақаев, М.** Өрелі өнер – Алматы: Ғылым, 1978. – 343 б. Астана: Елорда, 200, – 230 б.

8 **Сыздықова, Р.** Қазақ әдеби тілінің тарихы (15-19 ғасырлар) – Алматы: Ана тілі, 1993, – 320 б.

9 **Сыздық, Р., Шалабай, Б., Әділова, А.** Көркем мәтінді лингвистикалық талдау – Алматы: Ғылым, 2002, – 184 б.

10 **Сыздық, Р.** Сөз құдіреті – Алматы: Санат, 1997, – 224 б.

11 **Сыздық, Р.** Сөздер сөйлейді – Алматы: Арыс, 2004, – 231 б.

12 **Сыздық, Р.** Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар – Алматы: Арыс, 2009, – 272 б.

«АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ – ҰЛТТЫҢ АЙНАСЫ

ЕЛІКБАЕВ С. Т., ҚАПАСОВА Б. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
РАХИМЖАНОВА А.
студент, Жур-401 тобы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

20-ғасырдың бас кезі дүниежүзі тарихында өзгеше оқиғалармен басталды. Ресейдегі 1905–1907 жылдардағы революция, бірінші дүниежүзілік соғыс патшалы Ресейді саяси, әлеуметтік жағынан әлсіретіп кетті. Ресейдің өз ішіндегі наразылық, бодан елдерге де жетті. Қазақ зиялылары қазақ ұлтының жеке елдігі, мемлекеттілігі, өз билігінің бостандығы жолындағы күресте әдебиетті ғана емес, баспасөзді де негізгі құрал етті.

Публицистика ұлттың жаңа бағытты таңдауы, өзгеше дамуы, өсуі қажеттігі алдыңғы қатарға шықты. Бұған дейін әдебиетте ғана көтерілген ұлтқа қажет тақырыптар ретінде өнер, білім тақырыптарын, өзге елдермен тең тұру, ғылым үйренуді көтерген ұлы Абай, Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлихановтан басталған жолды ендігі кезде публицистика қадір тұтты. Бодандық бұғауынан босап, еркін жолды таңдаған күрескерлік бағыт әдебиетте жаңа бейнелер жасады. Күрескер бейнесі, ұлтжанды, ел үшін жанын беруге әзір азамат бейнесі азаттық идеясының жемісі болатын. Осы әдебиеттегі жаңа бейне тікелей журналист қаламымен публицистикадағы бағыт болып қалыптасты.

«20-ғасырдың бас кезінде, яғни 1911 жылдың январынан бастап, 1915 жылдың сентябрь айына дейін Троицк қаласындағы «Энергия» баспаханасында қазақ тілінде үзбей шығып тұрған «Айқап» журналы халқымыздың әлеуметтік, саяси өмірінде, әдебиет пен мәдениетімізді насихаттап, таратуда елеулі роль атқарды. Араб әрпімен теріліп, басында айына бір рет, кейін екі рет шығып тұрған бұл журналдың нақты деректерін былайша сипаттауға болады:

1911 жылы NN1 – 12 янв. – дек.

1912 жылы NN1 – 14 янв. – дек.

1913 жылы NN1 – 24 янв. – дек.

1914 жылы NN1 – 24 янв. – дек.

1915 жылы NN1 – 14 янв. – сент.» [1, 24].

«Айқап» журналы өз оқырмандарына арнап қоғам қажетіне керек деген шығармаларын арнап, халық өмірінің маңызды тұстарына ойларын жазып отырған.

Қазақ қоғамының барлық саласын қамтыған журналдың басты мәселелерін ғалым Бейсенбай Кенжебаев 9-ға бөліп көрсетсе, «Айқап» журналын баспаға дайындап ұсынушы, зерттеуші Ү. Сұхбанбердина журналда басылған мақалаларды төмендегіше топтайды.

1 Шаруашылық мәселесі: жер бөлу, шаруашылық жайы, егіншілік туралы, оның артықшылықтары т.б.

2 Шаруашылық хабарлары: қазақ елінің мәдени тұрмысы, қазақ малы, оны асылдандыру, мал шаруашылығына кенестер, әр жердегі өрт, тасқын зардаптары т.б.

3 Шаруашылық жайынан хабарлар: қазақ жерінің әр территориясындағы халықтың, шаруашылығының жағдайы, мал аурулары, олармен күрес т.б.

4 Мемлекет және құқық мәселелері: қазақ пайдасындағы жерді алу туралы низамдар, бұйрықтар, Думаға депутат сайлау, ел билеу, заң, сот, әдет заңдары т.б.

5 Жер-су құқығы: жер мәселесі, ел басқару, ел мен жер басқарудағы жаңа заңдар мен мұсылман заңдары т.б.

6 Сайлау хабарлары: Петербургтегі мұсылман жиылысы туралы, қазақ мәселелерін шешудегі бас қосулардың қажеттігі, әкімшілік мәселелері, съезд ашу туралы;

7 Қазақ арасындағы сайлау туралы: сайлау, партиялық, олардың караған сот жұмысы туралы хабарлар.

8 Қазақ арасындағы сот жұмыс туралы хабарлар: қазақ елін басқарудағы сот, жер, дін мәселелері туралы.

9 Әйел мәселесі: қазақтың құдалықтары, әйелдің қоғамдағы орны, көп әйел алушылық т.б.

10 Дүниежүзілік империалистік соғыс және оның Қазақстанға тигізген әсері.

11 Қазақ елінің тарихы: тарих, археология, этнография туралы мағлұматтар.

12 Оқу-ағарту және тәрбие мәселелері: білім мәселесін түзеу, оқыту жайы, оқу құралдарын бастыру т.б.

13 Тіл және әдебиет мәселелері: оқыту әдістері, әлемдегі тілдер, тіл тазалығы, сын, емле мәселелері т.б.

14 Көркем әдебиет: өлеңдер, әңгімелер.

15 Аудармалар: өлең, әңгіме, пьесалардың аудармалары.

16 Фольклор: ел аузынан жинаған түрлі ауыз әдебиетінің үлгілері.

17 Баспасөз: басылып шыққан кітаптар және оларға сын, «Айқап» журналының шығарылуы туралы, «Ақмолла» журналы туралы, «Қазақ» газеті туралы, «Қазақ» газетімен айтыс-тартыс мақалалар, екі нөмірі шығып тоқтаған «Қазақстан» газеті т.б.

18 Дін туралы: қазақ еліндегі шариғаттың орны, ғылым мен дін, ислам ғылымындағы қызметтер т.б.

19 Некролог: шариғат ісі, мүфтілік, дін туралы сұрақтарға жауап, салынған мешіттер туралы т.б.

«Айқап» бетіндегі жоғарыдағы тақырыптарды қозғаған, қозғап қана қоймай өз ойларын халықпен бөлісіп, ұлт жүрегіндегі пікірді айтқан – 20-ғасыр басындағы ұлт зиялылары. 20-ғасыр басындағы қазақ руханиятындағы ұлы тұлғаларымыз Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Жұмағали Тілеулин, Қошқе Кемеңгеров және т.б. туындыларын осы басылым арқылы жеткізді..

Ұлт тұлғаларының ұлттық мүдде жолындағы бір алаңда тоқайласуы болашақ Алашорда үкіметінің құрылымдық бағытын айқындаудың сара жолы болды. Халықтың ауыр кезеңіндегі ел мен жерге қажет тақырыптарды қозғаған «Айқап» журналы және «Қазақ» газеттері халық жанашырлары ретінде танылды. 1911–1915 жылдар арасында жарық көрген басылым мазмұнында рухани әлемімізде тың серпіліс туғызған Алаш ардақтыларының тың идеялары жатқан еді. Ол идеялар осы журнал арқылы біршама айқындалып, бірталай қаламгерлердің тәжірибе алаңына айналды.

«Айқап» өз кезеңіндегі үздік журнал болды. Оның әр санын қазақ халқы асыға күтті. Журнал тек өз ойларн жазып қойған жоқ. Халықпен тығыз байланыста болды. Оған Қазақстанның барлық облысынан және Астрахань губерниясына қосылған Бөкей Ордалары мен Кавказ округына қарайтын Маңғыстау, Атырау, Оралдан үзбей хаттар келіп тұрды. Әсіресе, Ақтөбеден, Қостанайдан, Қызылжардан, Торғайдан, Көкшетаудан, Қарқаралыдан, Семейден, Аягөзден, Қапалдан, Шиеліден, Қызылордадан, Жамбылдан, Шымкенттен, Зайсаннан мақалалар жиі жазылып, ел мен жұрт өз көкейіндегі ойымен бөлісті. Ішкі сырларын журнал арқылы таратты.

Журнал жекелеген азаматтардың демеушілігі мен оқушылардың жазылым ақысына сүйенген. Журналдың бірнеше қызметтерін, ұлт алдындағы ерешке еңбегін өзгеше атаған жоқ.

1 «Айқап» қазақ тарихындағы алғашқы журнал болуымен ерекше және жұртқа танымал болды.

2 Қазақ тарихы мен руханиятын сақтаушы, дәстүрді жалғастырушы рөлді атқарды.

3 Ұлт дамуына қажет шаруашылық, экономикалық, тұрмыстық мәселелер көтерілді.

4 Халықтың саяси-әлеуметтік жағдайлары мен мәселелері кең талқыланды.

5 Қазақ әдебиетінің 20-ғасыр басында жазылған классикалық туындылары «Айқап» арқылы елге таралды.

6 Журнал арқылы Шығыс әдебиеттері мен қазақ ағартушыларының, тарихшы-ғалымдарының көлемді мақалалары да басылып отырды.

20-ғасыр басындағы журналистер тек публицистиканы ғана ұстанған жоқ. Олар классикалық көркем әлемді жасаған қаламгерлер – дебиет өкілдері ғана емес, ұлтты жеке ел болуға бастаған Алаш зиялылары. Ұлттың болашағын әдебиетпен байланыстырған А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ж. Аймауытұлы, М. Жұмабаев шығармалары ел тарихының бір кезеңін суреттеп қана қойған көркем туындылар ғана емес. Олар өз шығармалары арқылы ұлттың өркендеуі мен болашағы үшін қажет тақырыптық-идеялық тұстарды публицистикада да көтерді. Алаш зиялылары көтерген ұлтжандылық, елшілдік, халық жақсылығы үшін күрескерлік идеялары тек 20-ғасыр үшін ғана емес, бүгінгі әлем жаһандық тұтасуға бет алған шақта да өзекті болып қала береді.

Ұлы Абай дәстүрімен демократтық-ағартушылық идеяны ұстанған, ел бағы үшін «Күнге ұмтылған» С. Торайғыров шығармаларында қоғамның әлеуметтік қайшылықтары мен сол кездегі оқу-білім, өнерге бет алған ұрпақтың жеңеріне сенген өршіл азамат бейнесі көркем шығармалары мен публицистикасы арқылы да халық көңіліне жетіп жатты. 20-ғасыр басындағы ұлттың саяси және әлеуметтік, тұрмыстық, шаруашылық, мәдени, әдеби т.б. маңызды тұстары қазақ халқының төңкеріс кезіндегі тарихи, әлеуметтік, тарихи, рухани, елдік белгілерін суреттеген еңбектері арқылы олардың суреткерлік шеберлік пен айшықты сөз өнерінің ұлттық дәстүріне лайық стилі қалыптасты. Бұл ойлар түрлі тақырыптармен ашып, сан ойлы түйіндермен бейнеленді.

Қазақ қаламгерлері бұған дейінгі көркем әдебиеттегі стильді публицистикаға салды. Сол әдебиетте қалыптасқан стиль баспасөзде жалғасып қана қоймады. Халық үшін ең тиімді де, оңтайлы стиль ретінде жалғасты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Айқап» газеті // Құрастырушылар Сухбанбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995 – 366 б.

2 Қазақ жазушылары «Айқап» қазақ мұңын жоқтаған журнал еді дейді. http://www.azattyq.org/content/kazakhstan_aikap_aikap_journal_mukhametzhana_seralin/2278866.html.

3 «Қазақ» газеті // Құрастырушылар: Субханбердина Ү., Дәуітов С., Сахов Қ. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 560 б.

4 <http://egemen.kz/old/?act=readarticle&id=7932> Мағжан өлеңінің кейіпкері №90-93 (25939) 12 наурыз, 2010 жыл.

ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСТІҢ СЕБЕП, САЛДАРЛАРЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ: БАҚ ЕТТЕРІНДЕ

ҚАПАСОВА Б. Қ.

профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЕЛІКБАЕВА С. Т.

№ 62 мектеп, Қарағанды қ.

1916 жылғы «Қазақ» бетінде Орынбор губернаторы Эверсманнның «Губернатор жарлығы» деп аталған мақала басылды. «Торғай облыстарының қазақтарына Өткен июньның 25 күні патша хазіреттерінің жарлығы шықты, мұны барша қазақ халқы қуаныш-шаттықпен қарсы алар. Үшінші жылға айналған қиямет-қайым соғыста қол астындағы әскерлік қызметінен азат қазақ халқы патша һәм Отан үшін соғысқа аталарын, балаларын, бауырларын, ерлерін беріп жатқан мемлекеттегі өзге жалпы халықтардан кейін қалуларына жүректеріне қаратақ түскендей қынжылып тұр еді. Әскерлік қызметін атқармай, бірақ мемлекетіміздің басына туып тұрған ауыр күндерде өзінің ақ патшасына шын көңілімен тілеп, қазақ халқы соғыс керегіне жомарттық көрсетті, шамасынан келгенше жәрдем етті. Ақшасын да, малын да берді, сөйтсе де, олар өздерінен басқа мемлекет үшін қанын төгіп, жанын қиып жатқан халықтармен тең бола алмайтынын жүректері сезетін еді. Ақ көңіл қазақ халқы қанша қынжылса да, соғысқа қатыса алмады, өздері тіленіп те бара алмады» [3, 310].

Губернатордың жарлығы жарлықтан гөрі үндеуге жақын басталады. Ресей империясы бірінші дүниежүзілік соғыстың үшінші жылында экономикалық әлсіздігін, соғысқа дайындығының жоқтығын анық көрсетті. Елдің өз ішіндегі тұрақсыздық та соғыста көп нәтижелерге жеткізбеді. Осындай шарасыздық – патшалық биліктің келесі бір қадамына себепші болды.

Алғаш қазақты өз қол астына алған шақта орыс патшасы қазақтан солдат алмауға келіскен еді. Енді сол келісімнің бұзылар шағы да жеткен сияқты.

Қазақ даласы басқа Орта Азия халықтарына қарағанда жер көлемі кең, тайпалық бірлікті әлі де қатаң сақтаған ел болатын. Сондықтан әр жүздің, әр тайпа, әр руды, әр атаның билігі әлі де ықпалды болды. Бұл әр түрлі билікке ұмтылушылық халық үшін соншалық жайлы да болған жоқ. Сондықтан да қазаққа қатысты тұста бірлікпен басқаратын орталық

пен бірлікпен бір жерге жиналып ұйымдасу мәселесі күрделі болып қала берді. Бұны патша үкіметі де жақсы пайдаланды. Сондықтан да осы жарлыққа қатысты тұста генерал-губернатор: «Өз алдына қазақ полктері құрарлық жеткілікті қаржылары болмады. Мысалы, түрікпен һәм басқа бай бұратана жұрттар секілді қазақтар жалпы әскер қатарына да кіріп қызмет етуге шамаларынан келмеді, орыс тілін білмейміз, соғыс болып жатқан жерлердің жай-жапсарына таныс емеспіз, туған елден, жерден айырылып, қалын орыс әскерінің арасына кіріп тозып кетерміз, сөйтіп мемлекет үшін артық пайда келтіре алмаспыз деп ойлады» [3, 310], – деп келтіреді.

Патша қазақ даласын өз қол астына алған соң, отарлау саясатын барынша кең көлемде жүргізе бастады. 1907–1912 жылдар арасында патша үкіметінің жергілікті билігі қазақтардың иелегіндегі 40 млн. га жерді переселендерге, яғни Қазақстанға қоныстандырылған 2400 мың орысқа күшпен алып береді.

1917 жылға дейін қазақтардың жерлерін әр түрлі мақсатта, әр түрлі тәсілмен күшпен, қорқыту, заңмен т.б. 45147765 десятина жерлерін тартып алған.

20-ғасырдың басындағы Қазақстан жеріндегі экономикалық, шаруашылық және әлеуметтік жағдайларды күшейткен ең бастысы аграрлық саясат еді. Малмен, көшпенді шаруашылық-тұрмысына бейімделген халық үшін жерден айырылу күн көрісіне төнген қауіп болса, жақсы жайылым мен малға жайлы, шөбі шүйгін жерлірдің переселендерге тартып алынып берілуі де халықтың ашу-ызасын оятқан іс болды.

Бұл туралы «Қазақта» «Ата қонысынан айырылған қазақ жайы» атты мақала басылады. Осы аталған мақаланың соңында басылым осы жайды суреттеп, болған жайға талдау жасап келіп, келесі түйінді береді. Бұл жайлар патша ұлықтарының бұл уездерге қатысы жоқ, басқа бөлек статьяларды алға тартып, халықты қорқытып, шошытып жерін тартып алуды күшпен жүргізгісі келетіндіктері айтылған.

«Осы статьяларға Басқұдық елінің 299 үйінің қыстауларын ұлықтың алып отырғаны қанау емес пе? Біздің білуімізше, әбден қанау. Алынған жерде «артыларлық» жер жоқ һәм артық екендігін ыспататуға жер өлшеушілердің қолындағы бір күшті дәлел болушы еді, «қазақ өзі көшуге риза болып қол қойып ақшасын алды» дейтін. Өйткені әр уақыт қазақ ақша аларында да һәм өлшеушілер де кейде кесілетін жер иелеріне қол қойғызатын еді, «ризамыз, ақшамызды алдық, көшеміз» дегізіп. Әрине, қазақ риза болса, қандай жер болса да, «артық» болады. Ондай дәлел бұл жолы жоқ. Низамды біз бұлай ұғынсақ та, ұлық Басқұдық елінің қазақтарына көш деп жатыр, осыларға не ақыл табылады?» [3, 291–292].

Қазақ халқының патша үкіметі алдындағы дәрменсіздігі – халықпен санаспай, халықтың танымы мен түсінігін ескермей, шаруашылығын есепке алмай шығаратын заңдарында болатын. Патша заңдары Думада шығады. Думада қазақтан депутат жоқ. Қандай заң шығып жатыр, қандай заң қаралып жатыр, қазаққа қаншалықты пайда, зиян қазақ мүлдем хабарсыз облатын. 1916 жылғы көтерілістің тағы бір себебі – ұлттың құқығының жоқтығы еді. «Патша хазіреттері ұйғарып, жарлық қылды, әскерлік қызметінен азат бұратаналарды, олардың ішінде қазақ халқын, соғыс керегі үшін жұмыскерлер есебінде алуға (солдат емес). Бұлардың істейтін ісі соғыстан оқшау әскер артында баспаналар жасау, жол салу, һәм өзге сондай жұмыстар. Бұл жұмыстарды атқару үшін шақырылған қазақтар өзді-өзі қос-қос болады, тамақтары қазынадан болуы үстіне, күндік қызмет ақы да алады. Бірінші ретте, дені сау һәм жұмысқа жарамды 19-дан 31 жас арасындағы қазақтар шақырылады. Мұны қол астындағы қазақ халқына жариялап, өзімнің анық көзім жеткендігін білдіремін: өз еңбектерімен айбынды әскеріміздің жолы болуына себепкер болатын бақытты қазақтар патша хазіреттерінің сенімін ақтар һәм оның шын қарашысы екендігін іспен көрсетер. Қазақ халқы осындай шын қарашы екенін жақсы білемін һәм сан рет мен өзім бұл туралы патша хазіреттеріне білдіргенім бар. 1 июль 1916 жыл. Орынбор. Губернатор Эверсман» [3, 310].

Генерал-губернатор Эверсман қазақ халқын патша алдында борыштар, қарыздар етіп көрсеткісі келеді. Ресейді Отаны, жері деп жазады. Ресей патшасының бірінші дүниежүзілік соғыстағы шығындарын қазақ өтеп қана қоймай, майданға араласу керек, араласқанда да, әскердің бар жағдайын жасап, қара жұмыс үшін керек болды.

1916 жылы маусымның 25-інде патша жарлығы шығып, бұл жарлық бойынша, соғысып жатқан әскерге көмек енді зат күйінде емес, адам күшімен жетуі қажет болды. Сол себепті де, соғыс жүріп жатқан аудандарға қорғаныстар мен әскери қатынастар орнату үшін қара жұмысқа Қазақстан мен Орта Азияның бұратна халықтарынан 19 бен 43 жас аралығындағы 500 мың адам алынуы тиіс болды.

Халықтың көтеріліске шығуына бірнеше себептер түрткі болғаны мәлім. Бұлар жоғарыдағы патша өкіметінің қазақ жерін отарлаудағы саясатының зардаптарымен байланысты.

1 Хандық биліктің жойылып, аға сұлтан, одан болыстық билікке көшкен қазақ елі өз еркіне өзі бүтіндей айырылған.

2 Ресейден жер ауған переселендерге қазақ жерін күштеп алып беруі. Қазақтың шұрайлы, шөбі шүйгін жерлерінен айырылуы.

3 Түрлі жөнсіз заңдардың қазақ танымына қайшылығы, түсінігіне алыстығы.

4 Жергілікті билеушілердің қыспаққа алуы.

5 Салықтың көбеюі.

6 Әлеуметтік жағдайдың төмендеуі.

7 Низам жарлығының әділ жүргізілмеуі.

Қазақтың ұлттық-демократиялық зиялыларының көзқарас-пікірі, ойлары мен төңкерісшілдердің ойлары бір-біріне қайшы келді. Ұлттық мүддені көздеген зиялылар Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсыновтар:

– қарсылық жасаудың керегі жоқ, бұйрыққа бағыну керек деді;

– соғыс аяқтала қазақ ұлттық автономиясын құру қажет;

– қару-жарағы бар, әскері кейінгі қарумен жабдықталған патша әскеріне қарсы келудің қажеті жоқ, халықты аман сақтап қалу ды ойлау тиіс;

– патша үкіметімен барлық жағдайда ымыра, келісімге келуге тырыс мақсат-міндеттерін қойды.

Төңкерісшіл зиялылар халықтың қарсыласуын, күреске шығуын қолдады. Көтеріліске шақырды, өздері қатысты, басшылары болды. Ә. Жангелдин, Т. Бокин, Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, С. Мендешов, Ә. Майкөтов сияқты төңкерісшілдер көтерілісшілдер жағында болды. Көтеріліс қазақ даласын толығымен қамтыды десе де болады. Көтеріліске шыққандар патша отрядтарымен қақтығысып, негізінен, болыс ауылдарын ойрандады. Көтерілісшілдер әр елдің болыстарына қарсы шықты. Олардың қолынан патша үкіметінің көптеген шенеуініктері мен болыстар қаза тапты.

Көтерілісшілдердің нақты жоспары мен стратегиялық мақсат-міндеттері болған жоқ. Олар өздері талқандаған болыс ауылдарына өз адамдарын қойды. Тіпті Ұлы жүзде Жайымтал болысында Бекболат Әшекеевті хан сайлады. Көтеріліс кең қамтылған Торғай, Ырғыз уездерінде тіпті тоғыз хан сайлануы – көтерілісшілердің ел жағдайын тереңдеп ойлана қоймағандығын танытады. 1916 жылғы көтеріліс көп зерттеле қоймады. «Алаш тарихы, Алаш қозғалысы, бұл – ұлт тарихының тамаша кезеңі. Олардың бірінші қойған мәселесі – ұлтты сақтау. Ал ұлтты сақтау үшін оның жерін сақтау керек. Жерсіз ұлт та, қоғам да болмайды. Алаш қозғалысы қазақ жерін сақтаудан бастау алады. Өйткені 20-ғасырдың басында Ресей империясы тарапынан қазақ жерін отарлау процесі жүріп жатты. «Переселение» саясаты жүріп, ең құнарлы жерлер соларға кетті. Міне, осыған қарсы бас көтерген қозғалыс болатын. Алаштықтардың көтерген басты мәселесі – мемлекеттілікті қалпына келтіру. Демек, жерді сақтау үшін халықтың мемлекеттілігі және оның

жүйесі, күші болуы керек» [6]. 1916 жылдан кейінгі тарихи оқиғалар Алаш қозғалысы басшыларының патша жарлығына қарсы тұрмай көнуі туралы ойының дұрыстығын дәлелдеді. Қазақстанның барлық жерлеріндегі, соның ішінде Батыс өңірлеріндегі көтерілістің соңғы нәтижелері халыққа жақсылық әперген жоқ. Халық қанша қарсылық көрсеткендерімен де, соңында патша жарлыққа көнуге тура келді.

Майданға кеткен қара жұмыстағы жұмысшылардың жағдайына қарап, олардың қажетіне қарай, қолдарынан келгендірне қарай, мүмкіндігінше Алаш зиялылары көмеку көрсетті. Майданға барған қазақ азаматтары өзге елді көрді, өзгенің жайымен танысты, өмірлерін көрді, таным-түсініктерін ұқты. Әлемнің басқа қырын өз көздерімен көріп, жаңа ұғым, таныммен қайтты. 1916 жылғы көтеріліс мәселелері кеңес үкіметінің қатаң қыспағында өз бағасын ала алмады. Қажетті деңгейде зерттелген жоқ.

Б. С. Сүлейменов В.Я. Басин еңбектерінде 1916 жылғы көтеріліс Ресей патшасының үстемдігіне қарсы бұқаралық көтеріліс деп бағаланды, оның негізгі шығу себебі елдің отарлық қанауға ұшырауына байланысты деп атап көрсетіледі [7].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс туралы кең әрі неғұрлым нақты зерттеулер Қазақстанның тәуелсіздік алуымен байланысты ғана зерттелгені анық. Алаш зиялылары толығымен ақталып, бұрынғы жабық жатқан көптеген мәселелр ашылды. Тарихтағы «ақтандақ беттер» тарих шындығымен аршылып, халықтық ұстаным, нақты дерек пен дәлел, дәйек негізінде қайта қарастырылды.

К. Нүрпейісов «Азаттық үшін арпалыс» еңбегінде көтерілістің Торғайдағы және Қазақстанның басқа өңірлеріндегі оқиғаларын суреттеп, талдап келіп: «Ұлттық және әлеуметтік езгінің күшеюі, соғыс тудырған қиыншылықтарға байланысты халық бұқарасының қайыршылануы, қымбатшылық пен аш-жалаңаштылықтың өріс алуы, міне, осының бәрі еңбекші бұқара тарапынан жаппай наразылық тудырады.

1916 жылғы көтеріс кең байтақ өлкенің барлық аймықтарын қамтып, бүкіл қазақстандық сипат алды. Көтеріліс отарлауға және империалистік халық жат саясатқа қарсы бағытта өрбіді», – деп тұжырым жасайды [8]. Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс оқиғалар басқа өңірлерге ықпал етті. 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өзгеруіне қозғау салды.

1916 жылғы көтерілісі жеңіліске ұшырады. Алдын-ала мақсатты бас көтеріліс емес. Сондықтан да көтеріліс стихиялы өтті. Көтеріліс басшыларын ұлт зиялылары қолдаған жоқ. Көтерілісшілердің көпшілік бұрынғы хандық дәуірді қайта құруды мақсат етті, дегенмен елді еркіндікке, жеке ел болуға бастайтын саяси күш әлі де толық

қалыптасқан жоқ болатын. Көтерілісті патшаның жазалаушы отрядтары аяусыз басып тастады. Ел азаматтары майдан жұмыстарына алынды. 1916 жылғы көтеріліс қазақ қоғамындағы феодалдық-патриархалдық қатынастардың әлі де болса күштілігін аңғартты.

1916 жылғы көтерілістің негізінде патша жарлығы жартылай ғана орындалды. Ресей патшасының озбырлық саясаттына үлкен соққы берілді. Қазақтың ұлт-азаттық қазғалысы 1916 жылғы оқиғалар нәтижесінде мемлекеттік құрылыстың жаңа заманға сәйкес түрін келесі 1917 жылға мақсат белгілетті. 1916 жылғы көтеріліс ұлт-азаттық күрестің жаңа заманға өтер көпір болды. Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы Ресей патшасының империялық дағдарысын көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 **Қырықбай, А.** Тарих және баспасөз – Алматы: Білім, 2011. – 258 б.
- 2 **Сақ, Қ.** «Б.Кенжебаев – қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші» // enu.kz/repository/
- 3 **Нысанбаев, Қ.** «Азаттық рухының күміс қоңырауы» // Кітапта: «Қазақ» газеті // Құрастырған Сухбанбердина Ө., т.б./ – Алматы, 1998. – 560 б.
- 4 **Қойгелдиев, М.** Тарих – күрес алаңы – Алматы: Дәстүр, 2015. – 388 б.
- 5 Қазақ журналистикасы. 1-том, – Алматы: Таймас Баспа үйі, 2008. – 352 б.
- 6 **Қойгелдиев, М.** Руханият қайнары ВАО.kz // 2012. 01.12
- 7 **Сүлейменов, Б. С., Басин, В. Я.** Восстание 1916 г. в Казахстане: причины, характер, движущие силы. – Алма-ата: Наука, 1977.

ЕРТІС – БАЯН ӨНІРІНІҢ БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАР ӨРІСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ОМАР Д. Қ.

магистрант, МЖ-22н топ, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

ЗЕЙНУЛИНА А. Ф.

ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Баян жерінің жаратылысы ерекше. Табиғатының көз тартар сұлулығы сондай, таулары алыстан көк мұнар тартып әсем бейне береді, көлдері мен мұңдалап айрықша сағымданып, үкілі бөрік киген қазақ қызының қос етек көйлегіндей әсем таулармен жарасым тауып тұрады. Ертiс-Баян аймағының төрт құбыласы түгел аңызға толы. Бұл өлкеден қаншама дарын иелері, ғұлама ғалымдар, әулиелер туған. Жеріне ері

сай батыр тұлғалар тараған. Сол батырларымыздың арқасында осы ұлан асыр жерге ие болып отырған жайымыз бар. Келер ұрпақ бабадан қалған кен байтақ жерді қастерлеп, сүйіп, елге, жерге аянбай қызмет етуіміз керек деп білемін. Ертiс-Баян өңірін мекен ететін әр адам туған жерін мақтан тұтатыны анық, мақтан тұтып қана қоймай осы өңірдің әр тасының, әр ағашының, әр бұлағының тарихын терең зерттеп, ғылыми тұрғыдан қандай да бір деректерін білуге құштар болуы парыз.

Елдік сана – ұлттық рухтың көрсеткіші. Елдік сана биік болса ана тілі жат идеологияны таратушы құралға айналмай, өзінің діттеген мақсатына жетеді. Елдік сана мен мемлекетшілдік сана егіз ұғымдар. Рухани тамырлар негізінде мемлекетшілдік сана тамырын тереңге жаяды. Мемлекетшілдік санаға жол ашатын тұлға бойындағы ұлттық рух. Адам саяси ілімдер, саяси теориялар мазмұнын зердесіне құйғанымен мемлекетшілдік санамен қарулана алмайды. Ертiс-Баян өңіріндегі ұлттық рухани мәселелерді көтеру барысында қазақ зиялыларының басты ерекшелігі бәрінен де адам мәселесін жоғары қойғандығы еді. Қазақ зиялылары ұлтшыл деп ұлтын сүйген адамды зерделеді. Міржақып Дулатұлының: «Шынын айтқанда, күні кеше бәріміз де ұлтшыл емес пе едік? Қазақ оқығандарының ең әуелгі тобы ұлтшылдар емес пе еді? – деп жазғаны тарихи шындықты көрсетеді. Ұлтшылдық түсінігін кеңестік билік тұсында қалыптасқан «үлгіге» салудың еш қисыны жоқ. Нағыз ұлтшылдарды тамырынан қиған, ұлтсыздандыру саясатының зардабынан толық арылу үшін ұлтшылдықты өз мәнінде қайта жаңғыртудың қажеті артып тұр. Ұлтшыл деп өз ұлтына қалтқысыз қызмет ететін, өзге ұлттарды өзіндей қадірлейтін адамды айтамыз. Ұлтшылдықты дұрыс ұғынсақ, зиялылардың қызметін де бағалай білеміз.

Баянаула-

Ой қозғайтын ақылдың жері,

Сөз қозғайтын ақынның жері,

Берік оба тас тұлға,

Сыралғы болған батырдың жері, – деп Торайғыр би Едігеұлы айтқандай, алтын арқаның құтты мекені атанып жүрген бай қазыналы, көгілдір таулы көрікті өңірлердің бірі Баянауыл тарихы бастау алғанына екі ғасырдан асып кетті.

Ертiс – Баян өңіріндегі ұлттық рухты көтеріп, елдіктің еркін өркендеуін айқын насихаттап, түрлі мәселелердің көрініс тепкен бірден бір айнасы ол – бұқаралық ақпарат құралдары екені белгілі. Сондықтанда әр өңірдің өзіндік ерекшеліктерін, рухани мәдениетін халық назарына ұсынып, өткен ғасырлар тарихты мен бүгінгі күннің келелі

мәселелерін күнделікті ел игілігіне жаратып отыратын баспасөз беттері бар. Қазақшылықтың қаймағы бұзылмаған бұл өңірде «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында көптеген игі істер жасалынып жатқаны қуантады. Мәселен, – ұлттық мәдениетті, салт-дәстүрді насихаттап, дамытуды мақсат еткен, 70 мыңнан астам адам қатысқан «Ұлы Дала» этнофестивалінен бастап «Қазақстанның киелі жерлері» сынды ұлттық тәрбиесі мол бағдарламасы ұлттық құндылықтарымызды ұмытпау мақсатында мол жемісін берері сөссіз. Осы орайда атажұртқа ат басын бұрған ағайынның соңғы кездері Ертіс-Баян еліне ерекше ықылас танытып отырғандығын айта кету керек. Павлодар өңірінің дәстүрлі фестиваліне айналып келе жатқан шаралар аясында, облыстың ұлы тұлғаларының мерейлі даталары да айырықша аталып өтіледі. «Сарыарқаның маржаны» аталатын осынау өңірде небір ақылы асқан данышпандары, елдіктің туын биікке желбірете білген би-шешендері, аты әлемге әйгілі болған ақын-жыраулары, әулие діндарлары, жаужүрек батырлары болған. Осындай дара тұлғалар туралы, олардың жүріп өткен жолдары мен елге еткен қызметтері, ұлтына қылған жанашырлығы, өмірдің асуында қалған армандары мен мақсаттары жайлы көптеген мақалалар жарияланып тұрады. Қоғам дамуының қай кезеңінде болмасын мемлекеттің қоғамдық институттарына, соның бірі бұқаралық ақпарат құралдарына, саяси, тарихи мәдени міндеттер жүктеліп отырады. Демек, жаңа жағдайда өзіне қоғамдық пікір қалыптастырушы, елдің көптеген функциялары жүктеліп отырған бұқаралық ақпарат құралдарының атқаратын ауқымды істер аясы уақыт озған сайын ұлғаймаса тарылмақ емес. Бұл тұстағы негізгі анықталған мәселе, бұқаралық ақпарат құралдарының қоғам өміріндегі пайланылу аясы күннен-күнге артып, оның көлемінің артуына да себебін тигізуде. Осыған орай, БАҚ-ның тұлға мен тұтынушылар тобына (бұқараға) ықпалын зерттеу әлеуметтану, психология және педагогика ғылымдары арқылы жүзеге асырылады. Мәселен, психология көбіне аудиторияға ықпалдың механизмдерін, ал педагогика – болжанған ықпалға жету жолдарын, соның ішінде: ақпараттық ықпалдың жолдарын, әдістері мен құралдарын, сондай-ақ түрлі бағдарламаларды қолданудың тиімділігін қамтитын жағдайларды зерттейді.

Фасыр жасап қалған барлық баспасөздерден нендей жаңалық, қандай оқиға, не мәселелер туындамады. Соның айқын көрінісі болған биылғы жылдың мерейтой иелерінің өзі Республика көлемінде де, аймақ өңірінде де тойланып жатқан жайы бар. Осы шаралардың бәрі БАҚ өкілдерінің баға жетпес еңбегі болып, ақ қағазға қарамен жазылып, бір – бір парақ болып жалғасып, тарих қойнауына кіріп жатыр. Осылай жылдан жылға жалғасын тауып, жария беттері жұмысын тоқтатпай

жылжи берері анық. «Айдың асты, жердің үсті өзгерді, бәрін – дағы құлақ естіп, көз көрді» демекші, барлық өзгеріс, жаңару, жаңғыру, даму жолдарының жаршысы, аймақтың құлағы, көзі, аузындағы сөзі болған бұқаралық ақпарат құралдары жеке тұлғалар мен қоғам үшін рухани азық іспеттес. Тарихи-танымдық, әдеби-көркем, саяси-қоғамдық шығармалардың жарық көріп, жария болған баспасөз беттері қашанда елдік пен ерліктің, рухани жаңғыруымыздың, мәдени мұрамыздың, бір сөзбен айтқанда өміріміздің айғағы, өңіріміздің айнасы екені анық.

БАҚ – бұл мемлекеттік идеология құралы. Әрбір аймақтың, әрбір мемлекеттің өзіндік ерекшеліктері бар. Үлкен мемлекеттер айналасындағы шағын елдердің мәдениетін басып, халқын өз аузына қаратып алуға талпынады. Сондықтан шағын елдердің өз ақпараттық саясатын жүргізу ісіне мығым болуы қажет. Бұл Қазақстан үшін, мемлекеттік тілдегі бұқаралық ақпарат құралдары үшін өзекті мәселе болып табылады. Ертіс – Баян өңіріндегі елдік – ұлттық рухани мәселесі бұқаралық ақпарат құралдарында басқа қырынан танылып өзіндік орын қалыптастыра алды. Тәуелсіздік кезеңінде Ертіс-Баян өңіріндегі елдік ұлттық рухани мәселелерінің БАҚ жүйесінде жарық көруі жұмыстарына жүйелілігін сарапталады. Ертіс-Баян өңіріндегі ұлы тұлғалардың бейнесін таныту арқылы елдік санасы биік ұлт қызметкерін тәрбиелеу үшін тарих тағылымын жас ұрпақ бойына сіңіру қажет. Тарихқа философиялық көзқарас арқылы, тарих, тұлғалар даналығы арқылы өскелең ұрпақ елшілі болып қалыптаспақ. Ақиқатына келгенде, жеке адамның атағы уақытша, ал ұлтқа қызмет еткен істің ғұмыры ұзақ, тіпті мәңгілік деп те айтуға болады. Яғни, әр жұмысымызда қазақ халқының ұлттық сана сезімін ояту мақсатында күрескен ұлт зиялыларының ой толғамдарын тілге тиек ете отыра жалпы қорытынды жасалынып кеңінен баяндала бермек. Мемлекетшілдік сана ұлттық саяси білімдер арқылы қалыптасатын дүние. Мәселен, тарихымыздағы біртуар хандар өз заманының әлемдік саяси тұжырымдарын білмесе де, халқының төл тарихын, болмысын, түйткілдерін жетік білгендіктен, аласапыран уақыттарда елінің етек – жеңін жинап, елдікті бекемдеп, ұлттық рухтың қазығы бола білді. Билер мен жырауларымыз заманына қарай амалы деп, ұлт болашағын болжап, төніп келе жатқан қауіптен жұртын ұлттық рух сезімін күшейту, мемлекетшілдік сананы көтеру арқылы қорғай білді. Елдік сана – ұлттық идеологияның өзегі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://elana.kz/> сайты.

2 Баянаула Jfoliant Астана – 2001.

3 **Приймак, Д.** Баянаул Заповедный, - Алма-Ата: Казахстан, 1982, – 96с.

4 Қазақстан энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық энциклопедиясы, 2002. – 621 б.

5 **Левченко, А. Е.** Формы и методы воздействия СМИ на общественное сознание. – М. : ИНФА-М, 2000. – 376 с.

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПОДРАСТАЮЩЕЕ ПОКОЛЕНИЕ

ОРАЗАЛИНА А. М.

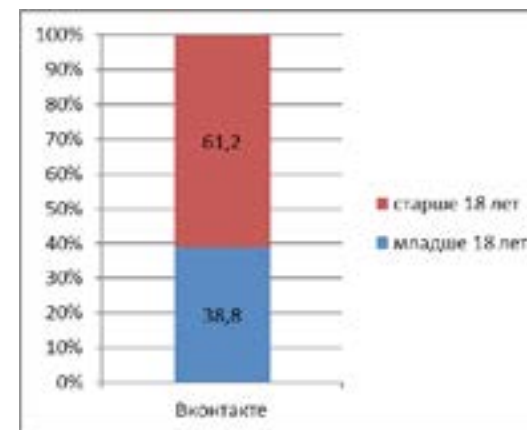
студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

БЕЛЫГИБАЕВА К. К.

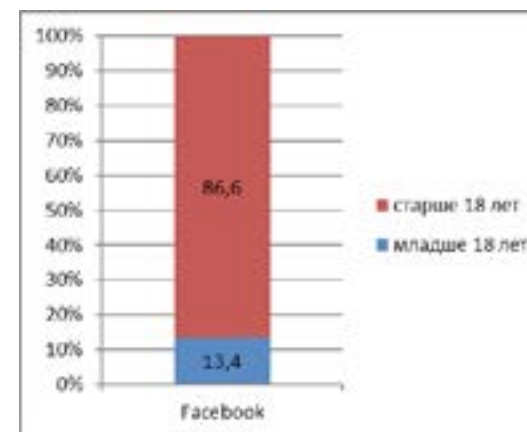
ст.преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Прошло чуть больше 20-ти лет с момента создания первой социальной сети. За такой короткий срок произошли сдвиги глобального масштаба, в корне изменившие судьбы и жизни людей. Именно социальные сети способствовали подобным изменениям. Появилось множество новых профессий, безграничные возможности для развития инфраструктур, бизнеса, экономики, социо-культурных сообществ и даже производства. На Земле осталось очень мало мест где люди не пользуются интернетом и социальными сетями. Но несмотря на все позитивные влияния и факторы, у этого изобретения, как и у многих других есть «обратная сторона медали». Она выражается в негативных проявлениях и влиянии, которое сказывается на жизни людей и в большей степени этому влиянию подвержено новое поколение, то есть те, за кем будущее человечества.

По данным статистики Интернетом пользуются около 4 млрд. человек по всему миру. В самой крупной социальной сети, зарегистрировано более 2 млрд. человек что составляет почти половину пользователей Интернета, это не считая другие социальные сети. По официальным данным зарегистрированные пользователи от 13 до 17 лет в Facebook составляют 8 % от общего количества пользователей, что составляет примерно 173млн. 600 тыс. пользователей. Для наглядности это количество больше населения Казахстана более чем в 8 раз. В Республике Казахстан Facebook не пользуется большой популярностью, но есть другие социальные сети, в которых процентное соотношение лиц младше 18 лет даже больше чем на Facebook. Ниже приведены гистограммы с официальными данными на 2015 год для социальных сетей ВКонтакте и Facebook.

Гистограмма 1 – Процентное соотношение пользователей ВКонтакте в РК по возрасту [1]

Гистограмма 2 – Процентное соотношение пользователей Facebook в РК по возрасту [1]

Как видно из гистограммы почти 40 % пользователей ВКонтакте в РК являются несовершеннолетними. На Facebook доля несовершеннолетних значительно ниже – 13,4 %.

Опасность для подростков представляет бесконтрольное времяпровождение в социальных сетях и вообще за любыми гаджетами, что приводит к размытию границ между реальностью и иллюзией. В подростковом возрасте психика человека находится на стадии

формирования, и от того, что именно окружает личность во многом зависит дальнейшее становление характера.

Разумеется, подросток считает, что социальные сети помогут им:

- найти новых друзей и установить взаимоотношения;
- получить популярность и признание у сверстников;
- ощутить поддержку в трудные моменты;
- обратить на себя внимание;
- самоутвердиться [2].

И в некоторых случаях социальные сети действительно помогают добиться вышеперечисленных результатов, но цена за такие результаты порой превышает все мыслимые и не мыслимые границы разумного.

Многие родители отмечают, эмоциональные взлеты и падения своих детей. Это происходит из-за присущей подросткам впечатлительности, которая мешает им извлекать пользу от социальных сетей. Модные тенденции и развитие социальных сетей с повышением вовлеченности подросткового поколения и их бесконтрольном пребывании в них, может иметь следующие последствия:

- Неумение общаться в реальной жизни.
- Интеллектуальная деградация.
- Отсутствие способности грамотно формулировать мысли и желания.
- Зависть.
- Потеря интереса к реальности.
- Искажённое восприятие себя.
- Эмоциональная иллюзия.
- Беспочинная ревность.
- Зацикленность на внешности.
- Низкая стрессоустойчивость [2].

Еще одним фактором способствующем развитию негативных последствий является недостаточное ограничение доступа к материалам, не предназначенным для подростковой аудитории. Это группы, пропагандирующие или содержащие материалы с насилием, национализмом и другие. К сожалению, администрация социальных сетей просто не в силах отследить все подобные ресурсы. Сейчас уже во многих странах мира в том числе и Казахстане, особенно в последние годы, принимаются меры по нейтрализации таких групп и сообществ. Ярким примером служит целая сеть сообществ Вконтакте «Синий кит», которая вызвала настоящий переполох в прошлом году.

Молодые люди от 18 до 29 лет также подвержены деструктивным воздействиям, но уже в другой степени. У людей постарше развивается зависимость и прокрастинация от социальных сетей и интернета в целом. В Казахстане молодые люди являются основной аудиторией крупных социальных сетей, таких как Вконтакте, Инстаграмм и др. Ниже представлена инфографика исследования аудитории в Казахстане за 2017 год.

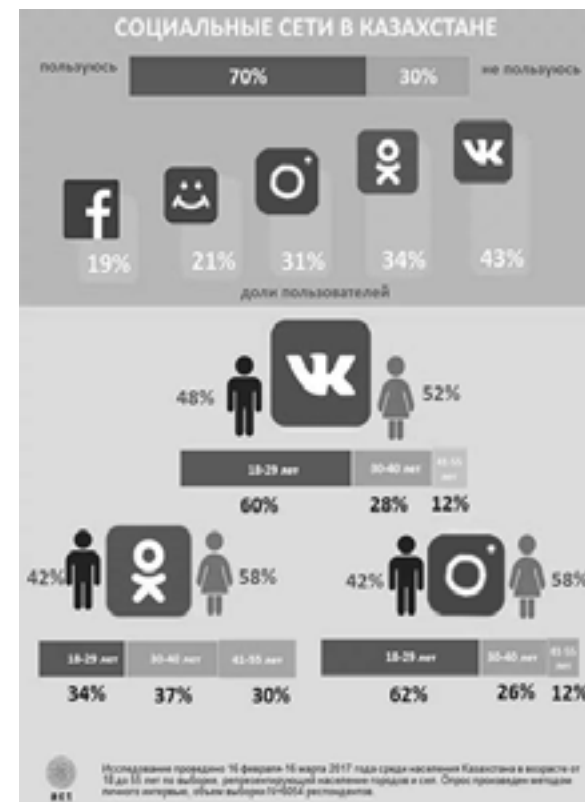

Рисунок 1 – Инфографика «Социальные сети» [3]

Многие молодые люди воспринимают социальные сети за место развлечения и способ провести время, и так же, как подростки пытаются получить внимание и признание. В основном это те люди, которые еще в подростковом возрасте не смогли избавиться от деструктивного воздействия.

По моему мнению, избежать негативных последствий у подрастающего поколения можно путем компромиссов, но никак не жестких ограничений как считают многие родители. Для подростков и молодых людей старше 18 лет необходимо использовать соц. сети как инструмент вовлечения в полезную деятельность, такую как образование и развитие культурных и духовных ценностей. На данное время подобных мер по вовлечению в полезную деятельность на государственном уровне не предусмотрено.

Я считаю, что реализация такого подхода может быть рассмотрена в ближайшем будущем не только на государственном уровне, но и в других странах мира так как, проблема негативного влияния на новое поколение уже стала общемировой тенденцией. Если ситуация усугубится, её придется решать в обязательном порядке на уровне стран, и искать компромиссы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 <https://tengrinews.kz/internet/skolko-lyudey-sidyat-v-sotssetyah-v-kazahstane-288639/>
- 2 <https://mamsy.ru/blog/vliyanie-socialnyh-setej-na-podrostkov/>
- 3 <https://umihelp.com/news/sotsialnye-seti-v-kazahstane-instagram-dlya-molodezhi-odnoklassniki-dlya-pensionerov>.
- 4 **Немов, Р. С.** Психологический словарь / Р.С. Немов. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 560 с.: ил.
- 5 Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд. / Под редакцией И.В. Дубровиной. – СПб. : Питер, 2007. – С. 375.

11 Секция. Қазіргі білім үрдісі және кәсіби-бағытталған басқа тілдік білімнің дамуы

11 Секция. Современный образовательный процесс и развитие профессионально-ориентированного иноязычного образования

СОСТАВЛЕНИЕ СБОРНИКА ОПОРНЫХ КОНСПЕКТОВ ПО ПРЕДМЕТУ «МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА СКРИПКЕ»

БЕКБАЕВА Ж. М.

преподаватель, Комплекс Музыкальный колледж-музыкальная школа-интернат для одаренных детей, г. Павлодар

Создание данного Сборника опорных конспектов по предмету «Методика обучения игре на скрипке», меня побудила ситуация, в которой я оказалась. Когда в 2012 году мне поручили вести этот предмет на Струнном отделении я в первую очередь обратилась к библиотечным фондам нашего колледжа, чтобы опереться на готовую литературу. Но нашла я лишь брошюру времен СССР, где почти в каждой главе веяло «линией партии».

Конечно, были рабочие программы по данному предмету рекомендованные МО и прочая методическая литература. Но единого учебника не было и это удручало тем, что, давая учебный материал я должна была, как-то фокусировать внимание учащихся струнного отделения на более-менее один учебник, а не целую библиотеку. Таким образом и стала собираться материал, из года в год пополняясь методическими наработками уже проверенной методической литературой, опытных педагогов-скрипачей. Таких как; В. Ю. Григорьев, Т. И. Ямпольский, Ю. И. Янкелевич, Л. С. Ауэр, Г. М. Мищенко, В. Г. Зельдис, М. М. Берлянич, А. И. Баринская и др.

Наконец сформированный Сборник опорных конспектов по предмету был впервые распечатан в 2014 году, и я начала его полную апробацию с учащимися. Опыт длился в течение четырех лет, за истекший период было определены основные темы и материалы, раскрывающие их более емко и широко.

Можно, конечно, было опереться на замечательную книгу профессора Московской консерватории, доктора искусствоведения Владимира Юрьевича Григорьева. В ней отражены все основные темы предмета, от «Скрипичной методики», «Скрипичной постановки» до «Воспитания самостоятельных занятий». Но язык изложения некоторых тем несколько сложен для понимания еще юных учащихся.

Другой не менее замечательный и уже получивший уважение среди педагогов-скрипачей и учащихся, это книга Георгия Михайловича Мищенко преподаватель-методист высшей категории музыкального училища и ДШИ № 42 «Гармония» заслуженный работник культуры России. В его учебнике я нашла замечательные главы, которые по наитию ввела в своих Календарно Тематических Планах. Некоторое время даже сомневалась в целесообразности их введения, но преодолевая споры с собою и моими коллегами, все-таки делала это. И была очень рада найдя эти темы в учебнике Георгия Михайловича. Речь идет таких темах как «Возрастная периодизация», «Эволюция скрипичных школ» и «Учебная документация». Но при всем моем уважении и этот учебник не подходил для работы.

Мое видение, это учебник, где были бы отражены только методические разработки, демонстрирующие накопленные и систематизированные знания. С доступным текстом изложения, понятный юным музыкантам.

Таким образом я расставила разделы и темы книги следующим образом.

Раздел I. Общие вопросы музыкальной педагогики

- 1.1 Предмет методики обучения игре на скрипке. Введение
- 1.2 Возрастная периодизация детства
- 1.3 Принципы индивидуального подхода к ученику
- 1.4 Базовые навыки и умения педагога
- 1.5 Методы убеждения
- 1.6 Стилистические особенности скрипичного репертуара
- 1.7 Особенности проведения занятий с дошкольниками
- 1.8 Эволюция скрипичных школ и принципы их построения

В данном разделе я добавила тему «Методы убеждения» переработанные из трудов Садвокасовой З. М. «В помощь классному руководителю», а именно ориентировав тему для индивидуальной работы педагога-скрипача.

Раздел II. Музыкальные способности, их развитие в процессе преподавания в классе по специальности

- 2.1 Музыкальные способности
- 2.2 Музыкальный слух
- 2.3 Внимание
- 2.4 Ритм
- 2.5 Музыкальная память

В данном разделе были применены наработки из учебников В. Ю. Григорьева и Г. М. Мищенко, в которых раскрываются основные позиции раскрытия и развития музыкальных способностей.

Раздел III. Общие основы исполнительской техники

- 3.1 Специфика игрового движения
- 3.2 Основные принципы постановки правой руки
- 3.3 Основные принципы постановки левой руки
- 3.4 Пассажная техника

В этом разделе применены методы Ф. Кюхлера и А.И. Баринской раскрывающие не только основные принципы постановки рук, но и рекомендации по работе над устранением недостатков.

Раздел IV. Выразительные средства исполнения

- 4.1 Звукоизвлечение
- 4.2 Атака звука, смена смычка и филировка звучания
- 4.3 Музыкальная фразировка и динамика
- 4.4 Исполнительское дыхание и артикуляция
- 4.5 Интонация
- 4.6 Мышечные игровые ощущения скрипача

Этот раздел является самым практичным и составлен мною более схематично для лучшей визуализации движения как звука, так и рук.

Раздел V. Работа над отдельными видами скрипичной техники

- 5.1 Работа над двойными нотами
- 5.2 Техника двойных нот
- 5.3 Аккордовая техника
- 5.4 Флажолеты
- 5.5 Пиццикато
- 5.6 Вибрато. Значение вибрато в скрипичной игре
- 5.7 Аппликатура. Общие принципы
- 5.8 Изучение позиций и их соединение

В теме «Изучение позиций и их соединение» мною был использован материал из работы «Изучение позиций на скрипке» В. Г. Зельдис. Потому, что его работа полно и доступно, с потными примерами раскрывает тему.

Раздел VI. Работа над инструктивным и художественным материалом

- 6.1 Работа над гаммой
- 6.2 Штрихи и их классификация
- 6.3 Первая группа штрихов – Деташе, Легато
- 6.4 Вторая группа штрихов
- 6.5 Смешанные штрихи, соединение штрихов
- 6.6 Работа над инструктивным материалом
- 6.7 Работа над музыкальным материалом
- 6.8 Воспитание навыков чтения с листа
- 6.9 Игра в ансамбле
- 6.10 Орнаментика в старинной музыке
- 6.11 Подготовки юных музыкантов к исполнению современной музыки

- 6.12 Подготовка к выступлению на концерте
Этот раздел отражает не только работу над инструктивным материалом, но и затрагивает основную целеполагающую задачу педагога – концертное выступление ученика

Раздел VII. Система педагогических занятий с обучающимися

- 7.1 Основные принципы построения урока в ДМШ
7.2 Организация домашних занятий
7.3 Экология учебного процесса
7.4 Музыкально-Педагогический Анализ пьесы и проведение открытого урока (практика)
7.5 Переложения, импровизация и сочинение (практика)
7.6 Учебная документация. Технические средства обучения (практика)
7.7 Правила обращения со скрипкой и элементарные основы её ремонта (практика)

Конечный раздел сборника подводит выпускника к предстоящей работе в ДМШ, а это прежде всего умение правильно составить расписание, научить будущего ученика элементарному уходу за инструментом и даже оказать первичную помощь в ремонте инструмента. Подобный раздел введен лишь в последние десятилетия новыми составителями и разработчиками подобных пособий. В более ранних материалах эти моменты по разным причинам упускались.

В своем сборнике я собрала лучшие наработки, ведущих педагогов-скрипачей, апробированных временем и используемых поныне. Мой сборник применяется в музыкальном колледже, где я и преподаю его.

ЛИТЕРАТУРА

1 **Мищенко, Г. М.** Полный курс методики обучения игре на скрипке (альте): – Санкт-Петербург: Реноме: Струнные инструменты, 2009. – 269, [2] с.

2 **Янкелевич, Ю. И.** Педагогическое наследие [Текст]: 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Постскриптум, 1993. – 310, [2] с.

3 **Ауэр, Л. С.** Моя школа игры на скрипке [Текст; Пер. с англ. И. Гинзбург, М. Мокульской; под ред. С. Л. Гинзбурга. – 2-е изд. – Ленинград: Тритон, 1933. – 136, [2] с.

4 **Берлянич, М.** «Основы воспитания начинающего скрипача. Мышление, технология, творчество»: М-во культуры России. Магнитог. гос. консерватория. – СПб. : Лань, 2000. – 251 с.

5 **Зельдис, В. Г.** «Изучение позиций на скрипке»: Для дет. муз. школ. – Киев: Муз. Украина, 1982. – 96 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒЫРУДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ – БІЛІМ БЕРУ САПАСЫН ЖАҚСARTY

(Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан «Bilim және Gulum!» атты тамыз конференциясы (2019 жыл 16 тамыз) және Қазақстан халқына жолдауынан (2.09.2019 жыл))

ҚҰЛМАҒАНБЕТОВА Р. А.

тарих пәнінің мұғалімі, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

*«Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез». Абай
Құнанбаев*

Биылғы оқу жылының жаңа бастамасы «Білім беру сапасын жақсартудың жаңа жолдарын» айқындау болды. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты тақырыпта Қазақстан халқына жолдауының ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒЫРУДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІ» айдарында еліміздің бюджеті екі негізгі мақсатқа бағытталуын – экономиканы дамыту және әлеуметтік мәселелерді шешуге қатысты екендігін нақтылады. Осылайша, әлеуметтік салада төмендегідей бағыттарға баса мән беру керектігіне тоқталды:

– Білім беру сапасын жақсартуда саналы ұрпақ- жарқын болашақ кепілі екенін, біздің елімізде еңбек ресурстарының балансын есепке алудың тиімді әдістемесі әлі күнге дейін әзірленбегенін, шын мәнінде, мамандар даярлаудың отандық жүйесі нақты еңбек нарығынан тыс қалғандығына тоқталып өтті.

– Жыл сайын 21 мыңға жуық мектеп түлегі кәсіби және жоғары оқу орындарына түсе алмай қалады. Жастардың бұл тобы жұмыссыздар мен маргиналдардың негізін құрайды. Олар амалының жоқтығынан қылмыстық және экстремистік ағымдардың ықпалына түсуде. Біз оқушылардың қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз қажет. Бұл саясат орта білім берудің ұлттық стандартының негізі болуы тиіс. Экономикамызда техника саласының мамандарына сұраныс өте жоғары, бірақ мүмкіндіктер аз. Кәсіпорындар тиісті мамандарды шетелден шақыруға мәжбүр. Осындай келеңсіз жағдайды тез арада түзетуіміз керек деген болатын. Осы тұста биылғы 2019–2020 оқу жылында жалпы орта білім беру деңгейінің 10–11 сыныптарына арналған «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» оқу пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасы ҚР Білім және ғылым министрінің 2019 жылғы 7 наурыздағы № 105 бұйрығына негізделіп оқытылуда. Пәнді оқытудың мақсаты кәсіпкерлік, экономика, менеджмент және

маркетинг негіздері бойынша оқушыларға базалық білімдер беру, өз тандауы үшін жауапкершілікке үйрету, кәсіпкерлік ойлау жүйесі мен белсенді өмірлік ұстанымдарын қалыптастыру болып табылады [1].

Қала мен ауыл мектептері арасындағы орта білімнің сапасы алшақтап бара жатқандығын тілге тиек ете негізгі мәселе – ауылдық жерлердегі білікті педагог кадрлардың тапшылығын болдырмауды айтты. Сондықтан, «Дипломмен – ауылға» бағдарламасының аясын кеңейтіп, жұмысты жаңа деңгейде жалғастыруды, Үкіметке келесі жылдан бастап осы бағдарламаны қаржыландыруды 20 миллиард теңгеге жеткізуді тапсырғаны мені қуантты.

Дарындар, әсіресе, ауыл жастарынан шығып жатыр, оларға отандық және шетелдік жоғары оқу орындарына қол жеткізуге мүмкіндіктің қарастырылғаны көңілді көтерді. Баса айта кететін жайт, аз қамтылған және көп балалы отбасыларды қолдау үшін Үкіметке Дарынды баланың қабілетін дамытудың жол картасын әзірлеуді тапсырғаны. Үкімет пен әкімдерге осындай балалардың үйірмелер мен орталықтарға, жазғы лагерлерге баруы үшін мүмкіндік жасауына тапсырма беруі.

Президентіміз Жоғары білімнің сапасына да жеке тоқталып кетті. «Терең білім берудің орнына диплом сатумен айналысқан университеттеріміз бар екені де жасырын емес. Бірінші кезекте соларға тыйым салу арқылы біз оқу орындарындағы білім беру сапасын арттыруға күш саламыз», – дегені, Президенттің сапалы білімге барар жолдың тетігін тапқаны еді.

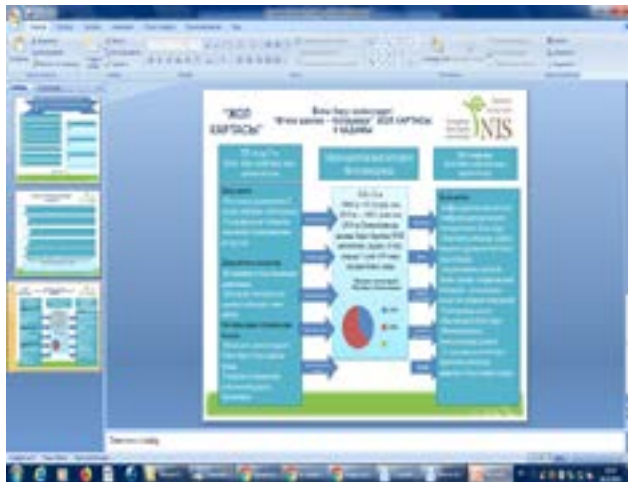

Рисунок 1

Ұстаз – әрқашан ілім мен ізгілікті алға қоятын тұлға. Ұлағатты ұрпақ тәрбиелеу – аса жауапты әрі күрделі міндет. Ұстаздың арқасысында тұтас бір буынның құндылықтары мен қасиеттері қалыптасады. «Ұстазы жақсының ұстамы жақсы» деген халқымыз. Ұстазсыз адам болмайды. «Бір әріп үйреткен ұстазына – қырық жыл сәлем бергізген». Бәрі де кезінде мұғалімнің тәлімін алып, білімін үйренген. Сондықтан болашаққа жол сілтейтін мұғалімнің еңбегін лайықты бағалау – өте маңызды міндет. Тарихы терең дәстүр сабақтастығы ұлттық тәрбие арқылы беріледі. Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде: «Әрбір тәрбиеші баланы ұлт дәстүрімен тәрбиелеуге міндетті» дейді. Ұлттық құндылыққа қанығып өскен өреннің танымы терең, ділі берік болады. Ата-бабалар аманат еткен ұлан-ғайыр даланы аман сақтау, ең алдымен, жас буынға артылатын зор үміт. Кейінгі ұрпақ тәуелсіздігіміздің туын әрқашан жоғары ұстауы тиіс. Қазіргі жаһандану дәуірінде жаңа технологияның қарқынды дамуы өмірімізге түбегейлі өзгерістер әкелді. Адам капиталына, білім саласына қойылатын талаптар мүлдем өзгеше. Сапалы білім қарқынды дамудың басты шартына айналды. Ұлы Абай үнемі сынға алған масылдық қоғамға ешқашан жақсылық әкелген емес. Соны түсінетін жастарымыз тек біліммен қаруланып, еңбекке ғана арқа сүйеуі тиіс. Біз қазіргі заманның жаңаша талаптары мен үрдістеріне әрқашан сай болуымыз керек.

Бұл үшін бір орында тұрып қалмай, ілгері жылжу басты мақсат болуы тиіс. Сондықтан, білімі терең, ойы озық ұрпақты тәрбиелейтін мұғалімдер қауымына зор жауапкершілік жүктеледі. Сіздердің бүгінгі шәкірттеріңіз – Қазақстанның жарқын болашағы. Сапалы білім – жетістікке жетудің жолы әрі экономиканы дамытудың басты құралы. «Жеті түрлі ілім білетін» ұрпақ тәрбиелеу – бүгінгі күннің негізгі міндеті. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан «Bilim және Gulum!» атты тамыз конференциясының бірінші мәселеде білім сапасын көтеру үшін кешенді шаралар қабылдау қажеттігінде еді. Әрине бұл, алдымен, мұғалімдердің біліктілігіне, оқулықтардың сапасына, заман талабына сай инфрақұрылым мен материалдық қорға байланысты мәселелер.

Аталған бағыттар бойынша Елбасы тиімді жұмыс істеу қажет екендігін, яғни туындаған мәселелерді дер кезінде анықтап, оларды шешудің оңтайлы жолдарын ұсыну керектігін баса назарда ұстау қажеттігін ескертті. Білім беру жүйесінің сапасына теріс ықпал ететін тағы бір кедергі – ұсынылатын реформаларда педагогтардың нақты қажеттіліктерінің есепке алынбайтыны. Бүгінде мұғалімдерді кәсіби тұрғыдан дамыту Білім және ғылым министрлігінің салалық құрылымдары өткізетін курстармен және семинарлармен шектеледі. Мұндай шаралардың қажет екені түсінікті. Дегенмен, аталған курстарда

мұғалімдер қауымын толғандыратын өзекті мәселелер назарға алынбай қалады.

Екінші мәселе тәрбие – сапалы білімнің негізгі арқауы, діңгегі. Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген сөзі барша білім саласы қызметкерлерінің бой түзер бағдары болуы тиіс. Еліміздің жастары өзін жеке тұлға ретінде дамытумен қатар, мемлекеттің озық инновацияларға сай өркендеуіне зор үлес қосуы қажет. Бұл – қазіргі білім және тәрбие беру үдерісінің алдында тұрған маңызды міндет. Отандық білім саласы туған жеріне, қоршаған ортаға, өз тарихына құрметпен қарауға тәрбиелеп, ұлттық құндылықтарды дәріптеуі тиіс. Кең ауқымда өтіп жатқан «Бірге – таза Қазақстан» экологиялық акциясын дәл осындай бағыттағы өте қажетті, дұрыс бастама деп санаймын. Мұндай шараларға әрқашан қолдау көрсете береміз.

Әрбір шағын комплектілі мектептің ахуалы ауыл тағдырымен тікелей байланысты.

Ал, ауыл – біздің алтын бесігіміз. Ата-бабамыздың мекені, терең тарихымыздың куәсі. Сондықтан, оны сақтап қалуымыз керек. Сондай-ақ бесінші мәселеде үштілді білім беру жүйесін енгізу – күн тәртібіндегі өзекті тақырып екендігінде еді. Ең алдымен, бұл мәселені жан-жақты талдап, салмақты шешімге келу қажет. Бұл – өте маңызды.

«Әр халықтың ана тілі – білімнің кілті» – дейді академик Ахмет Жұбанов. Бұл сөз біз үшін негізгі ұстанымға айналуы тиіс. Үштілді жүйеге көшу оқытушылар мен білім беру бағдарламаларының дайындығына қарай жүзеге асады. Бұл ретте, ғылыми-жаратылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту білім орталықтарының кадрлық мүмкіндігіне қарай, оқытушылар мен ата-аналардың қалауы бойынша іске асуы тиіс.

Тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» деп өте өнегелі ой айтты. Сондықтан, ағылшын тілін оқытуды 23-ші сыныптан немесе ата-аналардың қалауына қарай 5-ші сыныптан бастау орынды әрі тиімді болады деп санаймын. Ал, жоғары сыныптарда жаратылыстану-техникалық пәндерді мектептердің дайындығына қарап жүргізу қажет [2].

Иә, бүгінде әлемнің қарқынды түрде өзгеріп келе жатқаны күн санап емес, сағат санап байқалуда. Жаңа технологиялар, роботтандыру мен автоматтандыру бұл бүгінгі таңда еңбек ресурстарына және адам капиталының сапасына қатысты талаптарды күрделендіруде. Осы мәселелердің барлығы бірінші болып білім ордасындағы ұстаздар қауымының жаңа өмірге жас ұрпақты бейімдеп, білім мен

тәрбие берудегі жауапкершілігін арттыра түседі. Енді қалай болар екен? Жаһандану әлемінде ғылым мен технологияларды қалай әрекеттестірсек? Мектеп білімін реформалаудың қорытынды кезеңі неде? – деген тұста Елбасы халқына кезекті жолдауын жолдап, өзекті тақырыптар арқылы алға бастар жолдың бағытын көрсетті. «Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңі – білім беру сапасын жақсарту – деді Елбасы өз сөзінде.

Оқушылардың қабілетін айқындап, кәсіби бағыт-бағдар беру саясатына көшуіміз қажеттігі бұл бүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналуы тиіс. Міне, Елбасының таяудағы, нақтырақ айтсақ 2019 жылдың 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына жолдауы.

Екібастұздағы тарихшы ұстаздар үшін жаңартылған білім мазмұнында өз білімін жетілдіру курсы арқылы сәтті басталған жаңа оқу жылы, осындай тың бастамалармен жалғасын таппақ.

Қандай жетістікке жеттік, қайда келдік, неге қол жеткіздік? Алдымен осыларға баға беріп алу керек. Білім беру саласында терең, жан-жақты ойластырылмаған сынақтарды өткізуге жол беруге болмайтыны нақтыланды [3]. Мұғалім кәсібінің мәртебесін көтеру бүгінгі күннің ең өзекті мәселесі. Кәсіби деңгейі жоғары және әлеуметтік тұрғыдан қолдау тапқан мұғалім – орта білім беру жүйесінде табысқа жетудің басты кепілі. Мұғалімдерді мемлекеттік наградалармен және сыйақылармен мейлінше белсенді ынталандырып, олардың еңбегін бұқаралық ақпарат құралдарында кеңінен насихаттау қажет, – деген сөз бүгінде Елбасы жолдауында толықтай қолдау тапты. Елбасы ұсынысымен биылғы жылы «Педагог мәртебесі туралы» заң әзірленіп, қабылданды. Бұл құжатта мұғалімдерді міндеттен тыс функциялардан арашалап, мекеме қызметкерлері үшін барлық игілікті істерді қарастырылды. Тек ұстаздар қауымының емес, барша қоғамның қуанышын еселей түскен бұл жаңалық, қоғамдағы беделі төмендей бастаған ұстаздар қауымы үшін үлкен сый болды. «Алты алаштың баласы бас қосқан жерде, ең қадірлі орын ұстаздікі»- деген бабаларымыздың сөзі қадірін жоғалтпаса екен деп тілейміз! Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек» деген сөзі бар. Осыған орай, барлық мақсат-міндеттер алдағы әзірленіп жатқан «Білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасында» толықтай қамтылады деген сенімдеміз. Бұл жайлы Елбасы «Бағдарламаның жобасын халықпен кеңесіп, кеңінен талқылау қажет. Бұған қажетті ресурстар жеткілікті» – деп, барша Қазақстандықтардың да талқыдан тыс қалмай, белсенділік танытуын ескерткен болатын. Елбасымыздың

«Ел бірлігі – ең асыл қасиет» деген қанатты сөзі – барша қазақстандық отандастарымыздың қағидасы болсын!

ӘДЕБИЕТТЕР

1 «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Мемлекет басшысы Қасым –Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2019 жыл 2 қыркүйек.

2 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан «Bilim және Gulum!» атты тамыз конференциясы (2019 жыл 16 тамыз).

3 «Қазақ мектебінің тарихы» 28 бет.

МАЗМҰНЫ

4 Секция. Филологияның өзекті мәселелері 4 Секция. Актуальные проблемы филологии

Ележанова С. М.	
Пути расширения речевого запаса учащихся средней школы на уроках русского языка.....	3
Камалова М. Р., Абдраимова А. Г.	
Туыстық атаулардың этнолингвистикалық сипаты.....	8
Мақарова А. С., Жарая К. А.	
Языковой портрет современной молодежи	14
Түлегенов Т. М.	
К проблеме разработки информативно-поисковых тезаурусов.....	21
Шаймарданова С. К.	
О характере тематического круга поэзии П. Васильева	29

5 Секция. Павлодар Ертіс өңірінің мәдени және рухани құндылықтары 5 Секция. Культурные и духовные ценности Павлодарского Прииртышья

Бейсенов А. Ж.	
Уникальные факты истории создания кюя Курмангазы «Машина».....	39
Женсикбаева М. М.	
Гражданские мотивы в творчестве С. Торайгырова.....	43
Литвинова П. А., Мужикбаева Б. К.	
Гусиный перелет: проблемы и перспективы развития.....	47
Магашова Ж. Р., Кылышпекова К. Т.	
Рухани құндылықтың шамшырағы	51
Нургожина А. Е., Абишева А. Ж.	
Музеи Павлодара как источник формирования краеведческих знаний у школьников.....	56
Отарбаева Н. О.	
Великий сын степей.....	58
Тлегенов Е. Н.	
Украсил жизнь – искусством.....	65
Умарова Г. К., Жакиянова А. К.	
Қазақ ұлттық шешендік өнерінің ерекшелігі.....	73
Шапағатова С. С.	
Хоровые коллективы Павлодара.....	79

6 Секция. Қазақ әдебиеттану ғылымының мәселелері
6 Секция. Проблемы казахского литературоведения

Ертай А., Абышева А. Б.	
С. Торайғыров шығармаларындағы юмор жасаушы бірліктер.....	85
Zhusip K. P., Zhusipov N. K., Baratova M. N.	
Style of B. Mailina.....	90
Zhusip K. P., Zhusipov N. K., Baratova M. N.	
Natural lyrics by Magzhan Zhumabayev.....	96
Зейнулина А. Ф., Ибраева А. Т.	
Сұлтанмахмұт поэзиясының поэтикалық көркемдігі мен танымдық пайымы.....	100
Ибраева А. Т.	
Фольклордың жиналу ерекшеліктері мен зерттелу үрдісі.....	106
Кенжебаева А., Төрмұрат Н., Карипжанова Г. Т.	
Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармаларының зерттелуі.....	111
Муталиева Р. М., Юн А. А., Сейіт Ж.	
Қазіргі қазақ жастар поэзиясындағы әлеуметтік мәселелер және қоғам келбеті.....	115
Мутиева С., Симбаева С. О.	
Тәуелсіз қазақ поэзиясы: тақырыптық, стильдік ізденістер.....	124
Тұрышев А. Қ.	
Сөздер сөйлейді – Шоң және би.....	129

7 Секция. Қазақ тіл білімінің мәселелері
7 Секция. Проблемы казахского языкознания

Абдуллаева Қ. М.	
М. Ж. Көпейұлы шығармаларындағы ұлттық дүниетанымның тілдік көрінісі.....	135
Досанова Ж. А., Әбеннова Ә. Е.	
Жанартылған білім беру мазмұны бойынша оқытудағы қазақ тілі сабақтарында қолданатын тиімді әдіс-тәсілдердің түрлері.....	141
Елікпаев С. Т., Қапасова Б. Қ.	
Ұлттық тіл: таным мен табиғи орта.....	148
Құмарова А. Е.	
Жасаулы деп, малды деп байдан алма... (Абайдың этикалық-педагогикалық ойлары).....	155
Мұхтарова Ә., Карипжанова Г. Т.	
С. Торайғыровтың сатиралық шығармалары.....	162

10 Секция. БАҚ дамуының үрдісі және журналистикадағы заманауи медиатехнологиялар
10 Секция. Тенденции развития СМИ и современные медиатехнологии в журналистике

Анарбеков Е. Ж., Елікпаев С. Т.	
Саяси журналистика.....	168
Байшукиров А. Ш.	
Көркем шығармадағы астарлы мәтін және коннотаттық компонент мәселесі.....	172
Бейскенова М. А., Бельгибаева К. К.	
О сетевых текстах и влиянии интернета на мышление общества.....	178
Бондарева Д. О., Нефтисова Е. К.	
Тенденции развития журналистики Казахстана в информационном обществе.....	181
Гинаят Д. Б., Зейнулина А. Ф.	
Қазақ радиосындағы Алтын қордың тарихи шежіресі.....	185
Динмухаммед О., Мананбаев Ж. И.	
Совершенствовать информационное пространство Казахстана.....	190
Елікбаев С. Т., Сагантаева Ж. Т.	
Сатираның қоғамдағы қызметі.....	198
Елікбаев С. Т.	
Әлеуметтік желілердегі ұлттық және мемлекеттік ұстанымдардың қорғалуы.....	204
Елікбаев С. Т., Қапасова Б. Қ.	
Ш. Мұртаза және К. Смайыловтың тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы публицистикасы.....	208
Елікбаев С. Т., Қапасова Б. Қ., Анарбеков Е.	
Ұлттық таным: 60–80 ж.ж. шығармаларында.....	213
Жумабекова Г. А.	
Қазақ көсемсөзінің қазіргі ғылыми-танымдық дамуы.....	218
Қапасова Б. Қ., Елікбаев С. Т.	
Н. Омашевтің ғылыми еңбектеріндегі радиожурналистика тарихының кезеңдері.....	226
Қапасова Б. Қ., Елікбаева Ш. Т.	
Қазақ тележурналистикасының теориясы мен болашақ мүмкіндіктері.....	232
Қапасова Б. Қ., Елікбаев С. Т., Рахимжанова А.	
Тілдегі мәдениет және ұлттық мұрат.....	238
Елікбаев С. Т., Қапасова Б. Қ., Рахимжанова А.	
«Айқап» журналы – ұлттың айнасы.....	245
Қапасова Б. Қ., Елікбаева С. Т.	
Ұлт-азаттық көтерілістің себеп, салдарлары және зерттелу деңгейі: БАҚ еттерінде.....	249

Омар Д. Қ., Зейнулина А. Ф.

Ертіс – Баян өнірінің бұқаралық ақпарат құралдар
өрісіндегі ұлттық рухани мәселелері.....254

Оразалина А. М., Бельгибаева К. К.

Влияние социальных сетей на подрастающее поколение..... 258

**11 Секция. Қазіргі білім үрдісі және кәсіби-бағытталған
басқа тілдік білімнің дамуы**

**11 Секция. Современный образовательный процесс и развитие
профессионально-ориентированного иноязычного образования**

Бекбаева Ж. М.

Составление сборника опорных конспектов
по предмету «Методика обучения игре на скрипке».....263

Құлмағанбетова Р. А.

Әлеуметтік жаңғырудың жаңа кезеңі –
білім беру сапасын жақсарту.....267

**«XI TORAIĞYROV OQÝLARY» ATTY
HALYQARALYQ ĞYLYMI-TAJIRIBELIK
KONFERENSIASYNÝŇ MATERIALDARY**

1 TOM

Техникалық редактор З. Ж. Шоқубаева

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген А. К. Шуқурбаева

Басуға 21.10.2019 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім 29,7 × 42 ¼. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 15,9. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3503

«Toraighyrov University» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.